

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДРЕБНІЦЬКА Катерина Миколаївна

УДК 141.2: 37.013

ФІЛОСОФІЯ МОВНОЇ СТРАТЕГІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

СКУБАШЕВСЬКА Ольга Станіславівна,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ ОСВІТИ	13
1.1. Феномен мови та мовної картини світу в сучасному науковому дискурсі.....	13
1.2. Мова в системі освіти, культури, національної свідомості та національної безпеки	41
Висновки до першого розділу.....	62
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СУЧАСНИХ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ УКРАЇНИ	65
2.1. Концепт «мовна стратегія» як відповідь на виклики глобалізованого світу.....	65
2.2. Суперечності мовної стратегії розвитку освіти дорослих	80
Висновки до другого розділу.....	99
РОЗДІЛ 3. НОВА ПАРАДИГМА ФІЛОСОФІЇ МОВИ В СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ	103
3.1. Становлення нової філософської парадигми мовної стратегії розвитку освіти в Україні	103
3.2. Якість мовної підготовки як чинник розвитку освіти.....	120
Висновки до третього розділу.....	137
РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІЗАЦІЯ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ	142
4.1. Витоки та сучасний стан мовної підготовки майбутніх педагогів.....	142
4.2. Принципи модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів в умовах нової освітньої парадигми.....	169
Висновки до четвертого розділу.....	188
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200

ВСТУП

Актуальність дослідження процесу модернізації мовної стратегії у вітчизняній освіті зумовлена потребами становлення української державності, однією з важливих умов якої є впровадження української мови в усі сфери суспільного життя, у тому числі в освітню. Українська мова лише тоді зможе повноцінно виконувати роль державної, коли стане основною мовою в системі вищої школи та шкільництва. Тому й не дивно, що однією з головних проблем вітчизняної освіти, яка потребує негайного вирішення, є удосконалення мовної підготовки майбутніх учителів, спрямованої на опанування ними державної мови.

Здобуття Україною незалежності та законодавче закріплення за українською мовою статусу державної мови сприяло довгоочікуваному відновленню історичної справедливості щодо захисту прав українців. У плані цього відновлення вітчизняна освіта є стратегічним ресурсом для створення передумов повноцінного функціонування української мови як державної.

Сучасну мовну ситуацію в Україні характеризує конфлікт між двома літературними мовами – українською та російською. Головною причиною такої ситуації є те, що в царській Росії, а потім у СРСР протягом тривалого часу відкрито забороняли українську мову в суспільному вжитку, не допускаючи її застосування повною мірою в системі освіти, державного управління, науці, церкві тощо. Така агресивна наступальна мовна політика негативно позначилася не лише на українській мові, а й українстві загалом.

Серед найбільш актуальних, невідкладних і комплексних завдань модернізації сучасної освіти чільне місце відведено вдосконаленню мовних стратегій, адже саме від мови, рівня та якості володіння рідною та іноземними мовами залежать не лише обсяг і спрямованість інформації,

яку може отримати учень чи студент, а й філософська спрямованість навчально-виховного процесу. На жаль, у сучасній системі філософсько-педагогічних досліджень ця проблема висвітлена недостатньо.

Актуальність і невідкладність дослідження філософської рефлексії мовної стратегії у системі освіти зумовлені гострими дискусіями в українському суспільстві щодо мовних проблем. І хоча здебільшого ці дискусії мають політичну спрямованість, не можна не помітити, що люди прагнуть захистити свої громадянські права – навчати дітей мовою батьків, спілкуватися мовою, традиційно поширеною в регіоні проживання й водночас здатною забезпечити вихід на загальнодержавний, європейський та світовий рівні. Осмислення цих прагнень людей у дослідженні сприятиме пошуку оптимальної моделі співіснування різних мов у системі державної політики й системі освіти в нашій країні.

Як предмет філософії освіти «мова» утвердилася порівняно недавно. Піонером у її постановці та дослідженні вважається видатний представник німецької класичної гуманістичної традиції, філософ і філолог Вільгельм фон Гумбольдт (1767 – 1835 рр.). Його вчення про мову як безперервний творчий процес, «орган, що формує думку» та «вираження індивідуального світу народу» багато в чому й нині слугує методологічною підвалиною опанування цією непростю для дослідження проблемою. Вагомий внесок у розробку зазначеної проблеми зробив відомий український мовознавець О. Потебня (1835 – 1891 рр.). Його теорія слова й образу, безсумнівно, належить до засадничих під час вивчення мовної проблематики на сучасному етапі.

Серед сучасних зарубіжних авторів, які тією чи іншою мірою торкалися мовних питань, слід назвати імена таких дослідників, як Р. Барт, Й. Вайсбергер, М. Вебер, А. Вежбицька, Л. Вітгенштейн, Ж. Дельоз, Г. Кларк, Е. Кассіер, Т. Карлсон, М. Ласло-Куцюк, Е. Ліч, С. Левінсон,

П. Рікер, Т. Парсонс, Ф. Соссюр, Ч. Філлемор, В. Хеллер, Н. Хомський, Ю. Шевельов, Т. Шибугані та інші.

Помітний внесок у дослідження мовних проблем з позиції їх філософського осмислення зробили представники німецького мовознавства XIX століття, зокрема автори концепцій «відкриття» (Й. Гердер), «перший апостол» (Х. Штайнталь), «чиста архітектоніка» (В. Вундт), «інструментальність мовного мислення» (К. Фосслер), «принцип мовної відносності» (Е. Сепіра) та інші.

У вітчизняному філософському і мовознавчому полі до цієї проблеми зверталися свого часу такі видатні дослідники, як Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, І. Огієнко, І. Франко, М. Шлемкевич та інші.

У сучасній філософській традиції мовну проблематику досліджували такі науковці, як В. Андрущенко, Н. Бориско, Ю. Бромлей, В. Жирмудський, К. Жоль, О. Кагановський, В. Кононенко, С. Кримський, М. Кудрявцев, А. Леонтєв, Ю. Лотман, В. Маслова, А. Мамонтов, Ю. Мартиненко, І. Милославський, С. Ніколаєва, С. Павличко, М. Попович, О. Романовський, Ю. Романовська, Н. Ашиток, О. Скубашевська, О. Старикова, О. Стеріополо, В. Сімович, О. Радченко, О. Антіпова, О. Ткаченко та інші.

Водночас, незважаючи на чималий спектр досліджень, вивчення проблеми філософської рефлексії засвоєння мови людиною, особливо в системі освіти, не можна вважати завершеним. Існує низка дотичних до зазначеної проблеми питань, які потребують докладного вивчення. Серед них теоретико-методологічні засади вивчення мови: уточнення поняття «мовна картина світу», місце та роль у ній української мови; державна мова як інструмент відродження культури та формування національної свідомості особистості; державна мова і національна безпека тощо. Потребує додаткової інтерпретації поняття «державна мова» в українському суспільстві та значення її застосування в системі освіти;

виявлення суперечностей (економічних, політичних, педагогічних та ін.), що супроводжують впровадження державної мови у систему освіти України; дослідження особливостей формування мовних стратегій для різних вікових категорій населення (дітей, учнів, дорослих). На особливу увагу заслуговує проблема пошуку та впровадження нової парадигми мовної стратегії розвитку сучасної освіти, її обумовленості зовнішніми (глобалізація та інформаційна революція) і внутрішніми (становлення держави, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження культури тощо) викликами сучасної цивілізації. Крім цього, актуальним є також завдання модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 27 жовтня 2006 року № 732 та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 року). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 25 січня 2012 року).

Мета дослідження полягає в системному вивченні мовної стратегії вітчизняної освіти.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **дослідницьких завдань:**

– обґрунтувати методологічні підходи до дослідження мови та мовної картини світу в сучасному філософсько-освітньому дискурсі;

- проаналізувати роль мови у системі освіти, культури, національної свідомості та національної безпеки;
- дослідити концепт «мовна стратегія» як відповідь на виклики глобалізованого світу;
- окреслити суперечності мовної стратегії освіти дорослих;
- дослідити становлення нової парадигми мовної стратегії розвитку сучасної освіти;
- проаналізувати обставини (соціокультурні, економічні, політичні), що визначають якість мовної підготовки у межах вітчизняної освіти;
- дослідити витоки та сучасний стан мовної підготовки майбутніх педагогів в Україні;
- обґрунтувати принципи модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів в умовах нової освітньої парадигми.

Об’єкт дослідження – мовна стратегія вітчизняної освіти.

Предметом дослідження є філософська парадигма розвитку мовної стратегії вітчизняної освіти.

Методологічну основу дослідження становить комплекс методів, наукових підходів, методологічних прийомів, принципів і технік наукового пізнання в сучасній філософії освіти. Для філософського осмислення мовних стратегій вітчизняної освіти застосовано комплексний, системний, цивілізаційний, функціональний, синергетичний, аксіологічний, герменевтичний, компаративний підходи. Дисертаційне дослідження здійснене на основі принципів науковості, об’єктивності, історизму, системності, розвитку, плюралізму, єдності теорії та практики, наукового сходження від абстрактного до конкретного.

Обґрунтованість положень щодо сучасних мовних стратегій освіти, якості та модернізації мовної підготовки в Україні забезпечувалася використанням загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Логіко-аналітичні методи (дедукції та індукції),

умовиводи за аналогією чи об'єктивними закономірностями, поєднання методів аналізу та синтезу, абстрагування, узагальнення, порівняння дали змогу розкрити особливості нової парадигми мовної стратегії розвитку сучасної освіти. Суперечності мовних стратегій освіти дорослих проаналізовано на основі базових принципів діалектики.

Достатній ступінь обґрунтованості положень роботи також забезпечувався широкою джерельною базою теоретичного та емпіричного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в дисертації досліджено феномен мовних стратегій у контексті сучасного філософсько-освітнього дискурсу, розглянута філософія нової парадигми мовної стратегії вітчизняної освіти як відповідь на виклики глобалізаційних та інформаційних трансформацій.

Новизна віддзеркалена в таких **наукових положеннях, що виносяться на захист:**

вперше:

– у вітчизняній філософії освіти визначено концепт «мовна стратегія» як систему засобів, методів, технологій, форм освіти та підходів до навчального процесу, спрямованих на вільне володіння рідною та кількома іноземними мовами. Концепт мовної стратегії розгортається як відповідь на суперечність між прагненням до все більшого зближення між народами, з одного боку, та їхнім бажанням зберегти свою етнокультурну самобутність, з іншого;

– комплексно досліджено становлення нової парадигми мовної стратегії розвитку сучасної освіти. Запропонована парадигма трактується у контексті «ведення діалогу зі світом», головною метою якого є пізнання українцями культури інших народів та народами світу української культури. Водночас у дослідженні бралось до уваги, що означені процеси

нерідко супроводжуються загостренням міжнаціональних протиріч, конфліктом культур, нетерпимістю до представників іншої нації;

удосконалено:

– методологічні підходи до дослідження мови та мовної картини світу в сучасному філософсько-освітньому дискурсі. З'ясовано, що цим питанням приділяли увагу багато дослідників – мовознавців, культурологів, політологів, соціологів, істориків, філософів. Виділено два основних напрями вивчення питання мови у зазначеному дискурсі: філософський та культурологічний;

– роль мови у системі освіти, культури, національної свідомості та національної безпеки. Проаналізовано особливості мовної картини світу, місце та роль у ній української мови як інструменту розвитку освіти, відродження культури та формування національної свідомості особистості. Доведено, що національна свідомість безпосередньо пов'язана з мовою. Мова є духовною діяльністю народу, його ціннісним генотипом. Національна безпека багато в чому залежить від мовної ситуації в Українській державі, адже єдність у ній ґрунтується на громадянській ідентичності та культурній цілісності, в основі яких лежить українська мова;

– суперечності мовної стратегії освіти дорослих. Розробляючи зміст мовної освітньої стратегії для дорослого населення, варто враховувати, що мова є своєрідним матеріалом для вивчення розвитку думки. Рівень граматичних умінь і навичок свідчить про певний розвиток інтелекту та мовлення особистості;

– принципи модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів у контексті нової освітньої парадигми. Упровадження в педагогічну практику цієї парадигми відбувається шляхом реалізації системи науково-методичних та організаційних заходів, які покликані забезпечити використання здобутого досвіду в масовій педагогічній практиці. Для

впровадження цього досвіду слід мати науково обґрунтовані рекомендації. Складовими зазначеної парадигми є: нові цінності освіти, теоретичні установки гуманної педагогіки, особистісно орієнтовані методи навчання та виховання. Впровадження цієї парадигми можливе за умови належної мовної підготовки майбутніх учителів, оскільки мова є однією з найважливіших детермінант особистісного і професійного становлення людини;

дістали подальший розвиток положення про:

– обставини (соціокультурні, економічні, політичні), що визначають якість мовної підготовки. Доведена обумовленість формування та впровадження нової парадигми зовнішніми (глобалізацією та інформаційною революцією) і внутрішніми (становленням держави, упровадженням ринкових та демократичних відносин, відродженням культури тощо) викликами розвитку сучасної цивілізації;

– гуманістичний потенціал української мови та культури як основу формування світогляду та ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів. Зазначений потенціал можна реалізувати за умови опори на високу культуру, технологію й техніку мовлення, які фахівці опановують у процесі мовного самовдосконалення. Хоч би яким досконалим був зміст навчального матеріалу і багатим світ почуттів, репрезентація цього змісту та емоцій буде неминуче викривленою, якщо педагог не володіє технологією і технікою мовлення;

– необхідність вивчення державної, рідної та іноземної (англійської) мови. Доведено, що від вибору мов, рівня і якості володіння державною, рідною та іноземними мовами залежить не лише обсяг і спрямованість отриманої інформації, а й загальна філософська спрямованість навчально-виховного процесу.

Теоретичне та практичне значення дисертації полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній літературі впроваджена і проаналізована

філософська парадигма мовної стратегії розвитку сучасної вітчизняної освіти, вибудовано сучасну мовну картину світу, визначено місце та роль у ній мови як інструменту відродження культури та формування національної свідомості особистості у контексті зазначеної парадигми.

У дисертації вивчено суперечності (економічні, політичні, педагогічні тощо), що супроводжують упровадження державної мови у систему освіти України, а також особливості формування мовних стратегій для різних вікових категорій населення (дітей і дорослих). У дослідженні визначаються також напрями модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні сучасної освітньої політики держави, зокрема визначенні місця і ролі в ній мовної стратегії, а також у навчально-виховному процесі. На основі цих матеріалів може бути побудований спеціальний курс «Філософська рефлексія гуманітарної освіти», рекомендований для студентів філософських, культурологічних та філологічних спеціальностей.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є результатом самостійної наукової роботи здобувача. Висновки і положення наукової новизни отримані особисто автором.

Апробація результатів дисертації. Дисертація має високий рівень науково-практичної апробації; вона частково та повністю доповідалася на конференціях різного рівня і була рекомендована до розгляду та захисту в спеціалізованій раді на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на Днях науки університету, більш як на 10 наукових конференціях, семінарах, у тому числі міжнародних, серед яких: Звітна науково-практична конференція викладачів, аспірантів та докторантів (5 – 6 лютого 2013 року); Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісні

орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення: VIII Шинкаруківські читання» (18 червня 2013 року); Всеукраїнський науково-методичний семінар «Інноваційні технології в дошкільній освіті: дитина в комп'ютерно-ігровому середовищі» (18 квітня 2013 року); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених за участі іноземних учасників «Соціально-економічний розвиток держав: досвід та перспективи (17 травня 2013 року); Дев'яті юридичні читання «Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи», Міжнародна наукова конференція (24 – 25 травня 2013 року); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні та світі» (31 травня – 1 червня 2013 року).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 5 одноосібних публікаціях, а саме 4 наукових статтях у виданнях, які визначені Міністерством освіти і науки України як фахові з філософії, та 1 статті, яка була опублікована в зарубіжному виданні.

Структура та обсяг дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (207 позицій). Загальний обсяг дисертації – 221 сторінка, основна частина дисертації – 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ ОСВІТИ

1.1. Феномен мови та мовної картини світу в сучасному науковому дискурсі

Як відомо, найбільш могутнім засобом вираження думки є людська мова. Адже, як зазначає відома вчена О.С. Кубрякова, «готової думки до її вербалізації не існує» [93, с. 54]. Ще з античних часів багатьох вчених цікавила проблема співвідношення мови та мислення. Панівними були погляди представників логічної школи, згідно з якими існувала повна тотожність між категоріями мова та мислення. Однією з наук, яка найбільш прогресивно вивчає питання людського мислення, нині є мовознавство. У його рамках на перше місце виходить проблема співвіднесення мислення і мови: що є розумінням мовних явищ? Що відбувається з висловлюванням, його одиницями й елементами цих одиниць при осмисленому їх сприйнятті? В історії мовознавства це одна з основних невирішених проблем поряд з проблемою походження мови. Щоб спробувати відповісти на ці питання, часто застосовується підхід до взаємодії мислення і мови перш за все з боку семіотики – науки про знаки. Щоб зрозуміти, як функціонує мислення, необхідно розглянути те, в чому воно має своє відображення – мову.

Мова – це дзеркало, яке стоїть між людиною і світом. За допомогою мови можна дізнатися не про всі властивості світу, а найбільш важливі. У тому дзеркалі відображений не тільки реальний світ, що оточує людину, умови її життя, а й суспільна самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світосприйняття, бачення світу. Мова формує світогляд

людини. «Світогляд – система поглядів на життя, природу і суспільство» [33, с. 1109]. Мова – скарбниця культури, а рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духовно і культурно кожен народ [28, с. 113].

Серед основних функцій мови багато лінгвістів виділяють так звану національно-культурну функцію. А.А. Леонтьєв пише про це так: «Мова відображає і закріплює реалії, абстрактні поняття тощо, відпрацьовані історичним минулим даного народу, зобов'язані своїм існуванням специфічним умовам трудового, суспільного, культурного життя цього народу» [100, с. 5].

Таким чином, можна виділити два основних напрями у вивченні питання мови: філософський і культурний. Філософське дослідження мови сягає часів античності. Протягом століть мова розглядалася філософами як необхідна приналежність і умова думки, однак мислителі не бачили специфічної ролі мови в пізнанні світу. Серед розрізнених постулатів й досі не спостерігається якогось цілісного аналізу місця мови в картині світу. Найчастіше мова виявляється «прозорим» явищем, яке автоматично служить відображенню світу або його вуалюванню.

Розвиток науки під впливом цінностей складається з індустріальної цивілізації і сприяє зміцненню реалістичної інтелектуальної парадигми, в тому числі у філософії. «Піонери нової науки» починають замислюватися над роллю мовних засобів у пізнанні. Це відбилося в ідеї «досконалої мови» як «помічника» в пізнанні реальності (Р. Декарт, Г. Лейбніц).

Філософія Канта, що поставила під сумнів пізнавальні можливості обмеженої людини перед обличчям нескінченно різноманітного і невичерпного світу (що викликає здивування на межі жаху), в певному сенсі стала кроком назад у порівнянні з ідеєю всесилля людського розуму, що панувала в епоху Просвітництва. Кант не продовжив розробку лінії «досконалої мови», розпочату Декартом і Лейбніцем, але своїм замовчуванням («нестворенням» ще однією критики – «Критики мови»)

створив прецедент у формі проблемної ситуації, яка впритул підводила до питань про необхідність критики мови і створення особливої мови філософії, чогось іншого, ніж мова науки.

Це завдання спробував втілити Гегель. Мова цікавила Гегеля як зовнішня форма, безпосереднє буття мислення, через відчужені і перетворені форми якого проглядається інша реальність – абсолютна ідея. Сутність людини, її здатність судити про сутність світу, про його нескінченності та об'єктивувати результати своїх суджень у мовній формі в кінцевому рахунку є проявом сутності Світового розуму. Мова є одним із найбільш тонких безпосередніх проявів об'єктивної ідеї на стадії суб'єктивного духу, її перетвореної матеріальної форми.

Виникнення квантової механіки і теорії відносності, релятивістської космології, квантової хімії, синтетичної теорії еволюції, молекулярної генетики, розкриття коду спадковості і розшифровка людського геному, поява теорії інформації, кібернетики і синергетики, нових розділів математики (в особливості проєктивної геометрії і топології), прогрес комп'ютерної техніки та інформаційних технологій, обумовлений переходом до постіндустріального суспільства, значною мірою спричинені розвитком природних та штучних мов. Ця обставина з новою силою ставить проблему відношення мови до навколишнього світу, активної ролі мови в дискурсивному мисленні та у створенні картини світу.

Поняття мовної картини світу зводиться до ідей Вільгельма фон Гумбольдта і неогумбольдтіанців (Л. Вайсгербер та інші) про внутрішню форму мови, з одного боку, та ідей американської етнолінгвістики, зокрема так званої гіпотези лінгвістичної відносності (Е. Сепір, Б. Уорф), з іншого.

Вчення Вільгельма фон Гумбольдта про внутрішню форму мов було трансформовано в рамках неогумбольдтіанства в теорію мовної картини світу. Послідовником і прихильником ідей Вільгельма фон Гумбольдта був Л. Вайсгербер. До розробки поняття мовної картини світу Л. Вайсгербер

приступив на початку 30-х років ХХ сторіччя. Наукова еволюція Л. Вайсгербера щодо концепції мовної картини світу йшла в напрямі від вказівки на її об'єктивно-універсальну основу до підкреслення її суб'єктивно-національної природи. У вирішенні питання про співвідношення науки і мови Л. Вайсгербер не пішов шляхом Е. Кассіра, який визнавав владу мови над науковою свідомістю. «На думку Кассіра, зазначає А.Р. Лурія, людському духу притаманні символічні форми, які проявляються в знаках, а в мові – в поняттях» [108, с. 15].

Позиція Л. Вайсгербера виявилася більш близькою до тієї, що займав у вирішенні цього питання Б. Уорф, який виводив наукову картину прямо з мовної, що неминуче вело до їх ототожнення. Л. Вайсгербер допускав часткове підпорядкування, і тільки там, де наукова картина світу відстає від мовної.

Сучасні дослідження мовної картини світу ведуться в двох напрямках. З одного боку, на підставі системного семантичного аналізу лексики певної мови проводиться реконструкція цільної системи уявлень, відображеної в даній мові, безвідносно того, є вона специфічною для даної мови або універсальною. З іншого боку, досліджуються окремі характерні для даної мови (лінгвоспецифічні) концепти, що володіють двома властивостями: вони є «ключовими» для даної культури (в тому сенсі, що дають «ключ» до її розуміння) і водночас відповідні слова погано переводяться на інші мови. Тому стає зрозумілим, що кожен із способів репрезентації мови містить національно-культурну інформацію.

Таким чином, розпочата в кінці ХІХ століття науково-технічна революція, перехід розвинутих країн у стадію так званого постіндустріального суспільства, становлення глобального комунікаційного простору, який впливав на всі сторони життя суспільства, з новою силою порушили питання про активну роль мови, її ставлення до реальності, яка ускладнюється і яку повинна відображати сучасна наука.

Теорія мовної картини світу в сучасній науці та значення мови для освіти та культури знаходиться в стадії осмислення і активної розробки, адже глибина дослідження даних тем зачіпає як філософію, культурологію, освіту, так і формування світосприйняття пересічного громадянина.

Аналізуючи доробок зарубіжних та вітчизняних вчених щодо ролі мови у розвитку освіти та культури особистості, насамперед слід визначити її актуальні проблеми. Мова як багатопланове, багатофункціональне суспільно-історичне явище ставала об'єктом дослідження філософів, соціологів, етнографів, істориків, мистецтвознавців, мовознавців. Множинність методологічних підходів і різноманітність теоретичних концепцій мови зумовлені складністю вивчення як загальних закономірностей становлення і розвитку світового культурного процесу загалом, так і специфіки його прояву на регіональному чи національному рівні, а також у межах конкретно-історичних епох або періодів. Ця специфіка полягає в тому, що ті культури, які існують в різних регіонах, серед різних націй, відрізняються не лише характером і способом функціонування, а й змістом та структурою їх формуючих чинників, рівнем їх впливу на сфери суспільного життя. Разом з тим вони мають щось спільне, що робить їх надбанням єдиного культурного прогресу світової цивілізації.

Питання про взаємозв'язок між структурою мови, уявленням про світ та форми культури завжди дискутувалося у філософії та лінгвістиці. Зокрема, наприкінці 70-х років актуальною була критика екзистенціональної тези про неможливість текстового перекладу з однієї мови на іншу та агностицизм в оцінці характеру мовних знаків.

Різні аспекти проблеми перекладу змісту певної культурно-історичної спільності мовою іншої такої спільності давно привертала увагу філософів, лінгвістів та інших вчених. Йдеться про те, що є основою складного розуміння «інших культур» в сучасному взаємообумовленому

світі. У зв'язку з цим особливого значення набуває лінгвофілософська частина цього процесу – питання про те, наскільки і яким чином етнічна мова може втілювати і передавати зміст тієї чи іншої культури, включаючи основні цінності її життя, і про те, є вона перешкодою чи містком для взаєморозуміння.

Вітгенштейн стверджував, що у будь-якій мові є ціла «міфологія», а тому для розуміння і тлумачення ритуалів, які мають для народів важливий символічний зміст, необхідно «прокласти свій шлях» саме через мову. Відомими є різні прийоми «розкодування» змісту ритуалів далеких від нас культур. Він вважав за потрібне простежувати ті ланцюжки, за якими відбувається перенесення значення з одного об'єкта на інший [35, с. 85].

Цікаво, що будучи мовною грою, древня магія є також комунікативною цілісністю, як і розвинуті в технологічному сенсі культури.

Етнічна мова дійсно має цілу «міфологію», тобто акумулює знання (наукові і ненаукові) реальних людських спільностей, які опосередковано відображають глибинні структури їх соціального буття. У мові ці знання набувають своєї унікальної системності, що, зрештою, зумовлює відносну самостійність її закономірностей, які складають принципову можливість спілкування і розуміння.

Один із дослідників мови Е.Г. Альбрехт стверджував, що «кожна мова має свою структуру, в мовній своєрідності відображається структура світу, як вона споглядається тими, хто цю мову розробляв. Інакше кажучи, ми підсвідомо вкладаємо у світ структуру нашої власної мови...» [6, с. 58].

У лінгвістиці розробка структуралізму пов'язана з Фердінандом де Соссюром, який розмежував мову та мовлення, синхронію та діахронію. «У мовленнєвій діяльності є індивідуальна та соціальна площина, причому не можна зрозуміти одну без другої... В кожен певний момент мовленнєва діяльність передбачає і усталену систему та еволюцію, у будь-яку хвилину

мова є і живою діяльністю, і продуктом минулого. На перший погляд досить простою уявляється різниця між тим, що є, і тим, що було, але в дійсності відносини між тим і другим настільки тісні, що роз'єднати їх досить важко» [161, с. 14]. Зусилля Фердінанда де Соссюра визначити мову, яка зовсім не співпадає, за його думкою, з мовленням людини, як продукт здатності до нього і як результат необхідних узгоджень, котрі укладаються соціальною організацією в інтересах використання цих здібностей окремими особами, не мали успіху.

Мова визначається як система довільних знаків, до того ж ці знаки немовби можуть бути обґрунтовані зовсім відносно. Обидві сторони знака, а саме: значення, зміст (уявлення, означуване, зміст) і звуковий образ (означуване, означення), характеризують окреслюване й у психологічній площині. Звичайно, на цій підставі взаємодія між знаком і його формою, звуковим зображенням, яке має матеріальну природу, не може отримати достеменного пояснення.

У XVIII столітті Вільгельм фон Гумбольдт висловив геніальний здогад стосовно того, що мова існує у вигляді коду в нейроклітинах людського мозгу і генетично передається від батьків до дітей [45, с. 67]. А що стосується типів мислення, то вони варіюються від індивіда до індивіда всередині кожної культури чи соціальної групи; ці типи мислення не належать виключно якійсь одній групі – вони є в усіх культурах; культурні відмінності викликаються панівним впливом, який спричиняє один тип мислення на інші різними способами (вплив, модифікація, утиск, використання та експлуатація); можливо, діти народжуються зі своїм власним типом мислення; особа, чий тип мислення не є домінантним, пристосовується за допомогою різних стратегій: знаходить нішу обіч домінантного напряму, приховує свій тип, свідомо перекидається з одного типу в інший і, навпаки, заганяє свій власний тип у підсвідомість і вдається

до нього лише за цілком сприятливих умов, зовсім відмовляється від нього, стає бунтарем або реформатором.

Усі явища, які нас оточують, залежно від умов нашого життя і праці, конкретної мети, настанови тощо виступають як носії інформації.

Із генетико-історичного боку (за походженням і специфікою творення) всі знаки можна поділити на природні і конвенціональні. Природні знаки – це знаки, відомі всім людям світу (завивання вітру, схід і захід сонця тощо). Конвенціональні знаки – знаки, створені людьми (герби, піктографічні зображення тощо). До конвенціональних належать і мовні знаки. Із точки зору здатності передавати чи нести певну інформацію всі відомі знаки можна об'єднати у дві великі групи: знаки-інформатори і знаки для спілкування. До знаків-інформаторів належать усі знаки, які про щось інформують, не будучи заздалегідь залученими до комунікації. «Знаки для спілкування – це всі природні знаки, які можуть бути залученими до комунікації. Вони за своїм творенням обов'язково передбачають того, хто їх продукує, «організовує» чи творить, і того, хто їх сприймає» [150, с. 74].

Найпоширенішим різновидом комунікативних знаків є умовні знаки, або знаки-позначення. Переважна більшість знаків, якими користуються люди, мають умовний характер. Умовні знаки не мають нічого спільного з тими предметами, які вони позначають. До цього типу знаків належить і мова.

Мовний знак, як й інші типи мовних знаків, має свою специфіку порівняно з немовними знаками. Усі немовні знаки або знаки взагалі можуть розглядатися у широкому гносеологічному плані як речі (предмети). Разом з тим, не будь-яка річ, а лише річ, що має значення і внаслідок цього виконує особливу, специфічну функцію. Як зазначає Ю.С. Маслов, «знаком взагалі (або комунікативним знаком) вважається будь-який навмисно створюваний або навмисно використовуваний

матеріальний факт, розрахований на чиєсь сприйняття і призначений слугувати засобом передачі інформації про річ, явище, ознаку.., що знаходиться поза цим фактом» [116, с. 119].

Специфічна особливість мови – здатність обслуговувати суспільство в усіх сферах людської діяльності, бути єдиним засобом відображення суспільної свідомості в її повному обсязі виділяє її з-поміж усіх інших явищ, пов'язаних із вербалізацією, збереженням і передачею інформації, культури.

У вирішенні питання про зв'язок і співвідношення мови і культури окреслилися різні погляди, які часто розходяться у своїх визначальних положеннях до протилежного. Так, дослідники мови та культури з'ясували, що згідно з однією точкою зору мова визначає форми світобачення і мислення членів культурних та етнічних спільнот, згідно з іншою – мова повністю незалежна від культури і є лише формою передачі культури, засобом її кодування [34, с. 216]. Відмінними виявляються і позиції різних дослідників у трактуванні співвідношення мови і культури. На думку Б.О. Серебренникова, «мова не є ні формою культури, ні ідеологією певного класу, ні надбудовою в самому широкому розумінні цього слова. Ця особливість мови цілком зумовлена її головною функцією – бути засобом спілкування» [154, с. 163].

Практика свідчить, що між мовою і культурою справді існують складні діалектичні взаємозв'язки: мова як вербальний компонент культури залежить від культури, відображає її за допомогою чинного арсеналу засобів, реагує на зміни культури, видозмінюється разом із зміною її елементів і форм, водночас культура, особливо елементи духовної культури, корелює форми мовного вираження, залежачи певною мірою від останніх. Тому одноплановість у вирішенні питань взаємозв'язку мови і культури, незалежно від позиції дослідника, мало що додає до розв'язання цієї багатопланової проблеми.

Мова порівняно з іншими елементами культури має чимало спільних ознак, до яких належить і така ознака мови, як інтегратор і визначник етносу, здатність мови матеріалізувати духовне життя людини, історична змінність мови тощо. Етнологічний аспект дослідження мовних явищ виходить з тези про наявність спільних ознак структури і функцій мови та інших форм культури й відзначається пошуками ізоморфізму між ними. Так, Ф.К. Бок зазначає: «оскільки мова є частиною культури, ми маємо підстави шукати у структурі суспільства аналогічно модельований комплекс явищ» [21, с. 384].

Можливість використання тих самих понять стосовно мови і духовної культури дослідники вбачають у тому, що «мова є складовою частиною і знаряддям культури, і як така може бути описана через ознаки, спільні для всіх явищ культури; спільність понять для опису мови і духовної культури може бути зумовлена однаковими поглядами на ці феномени як на знакові системи, що описуються за допомогою того самого логічного апарату. Пошуки аналогій ведуться і в площині встановлення паралелей між структурою мовних одиниць, тенденціями їх розвитку і явищами матеріальної культури. Пошуки паралелізму, аналогій між явищами мови і культури сполучаються як перенесенням методики опису мовної дійсності на явища культури, що в багатьох течіях сучасної семіотики та культурології визнається актуальним, так і широким використанням лінгвістичної термінології у дослідженнях явищ культури.

Здатність мови більш мобільно й у значно більших обсягах виражати інформацію, дієвіше впливати на формування різних сторін культури змушує визнати за мовою статус, відмінний від статусу інших форм культури, незважаючи на можливість віднайдення в мові й інших формах культури різної надійності і точності аналогій та спільності.

Мова є найпершим і найнадійнішим каналом «входження» людини в соціум, соціологізації індивіда. Для такого оволодіння недостатнім є

оволодіння лише «світом речей» у практичній діяльності людини, обов'язковим є оволодіння мовою. Чільне місце мови серед каналів одержання соціально-культурних знань зумовлене перш за все тим, що особистий досвід індивіда обмежений порівняно з його суспільно доцільною практикою, і ця практика вимагає від нього оволодіння досвідом поколінь і знання навколишньої дійсності в обсягах, який у кілька разів перевищує його особистісний досвід. Окрім цього, як зазначає Ю.С. Маслов, «сама мова з усіх знакових систем і форм культури здатна у найекономнішій формі закодувати, зберегти й передати надзвичайно великий обсяг знань, спостережень, узагальнень, які впливають з практичної діяльності людей» [117, с. 18].

Вона є знаряддям освіти, яка, в свою чергу, є одним із найдавніших соціальних інститутів, що викликаний потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління для життя, готувати суб'єктів соціальної дії для розв'язання економічних, соціальних, культурних проблем, що стоять перед людством. У сучасному світі освіта – складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і перероблення знань і соціального досвіду. Освіта є певною системою навчальних і виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми залучення їх досвідів у засвоєння багатств культури. Освіта інтегрує різні види навчальної і виховної діяльності, їх зміст в єдину соціальну систему, орієнтує їх на соціальне замовлення, на соціальні потреби людства. Серед соціальних інститутів суспільства сучасної цивілізації освіта займає одну з провідних позицій. Адже благо людини, становище культури та духовності в суспільстві, темпи економічного, науково-технічного, політичного і соціального прогресу залежать саме від якості та рівня освіти. Навчання, уміння, вивчення та інші терміни використовуються для забезпечення навчального процесу, який є неможливим без використання мови.

Особливість мови як засобу вербалізації різних сторін освіти, збереження у часі інформації про минуле і сучасне нації полягає в поліхронії мови – здатності об'єднувати й утримувати у мовній структурі результати пізнання соціумом навколишньої дійсності, результати, здобуті на різних синхронних зрізах. Поліхронізм не означає втрати мовними елементами часової маркованості; відбиток часу проступає як у семантичних конотаціях, характері структур, так й у відчутних змінах частоти та сфер використання одиниць мови.

Крім того, ряд важливих для особистості елементів духовної культури функціонує лише у вербальній формі. Усе це підтверджує думку про вертикальний стосовно інших сторін культури характер мови як елемента культури, пронизування нею інших виявів культури етносу. Слід зазначити, що етнографи, які обстоюють сурядне положення мови та інших форм культури, зазвичай з багатьох функцій мови зосереджують увагу насамперед на мові як засобі спілкування членів певного колективу, а інші функції в таких дослідженнях до уваги не беруться. Проте й за такого звуженого розгляду функцій мови під час лінгвістичного експерименту, проведеного серед різних національностей та різних верств населення, – коли у полі зору опинилися різні за структурою мови, а також відмінні сфери використання мов – переконливо доведено, що серед визначальних ознак етносу, які виступають його інтеграторами, мова, зазвичай, посідає перше місце. «Послаблення інтегруючої функції мови, зазначає М.Н. Губогло, зумовлює відчутні зміни структури етнічної свідомості: саме мова живить і підтримує інтерес до інших культурних цінностей етносу – пісень, танців, музики, традицій [44, с. 23].

Визнанням за мовою функції виразника культури етносу по суті стверджується факт пронизування мовою всіх (чи більшості) інших проявів культури, несурядне положення мови щодо інших характерних ознак етносу, хоч цими ж дослідниками і висувається теза про сурядні

зв'язки між мовою та іншими етновизначниками, іншими формами культури.

А.В. Дьоміна переконана, що «мова зберігає значну за обсягом різноманітну інформацію не лише про інші елементи культури, етапи їх становлення й розвитку, а й про історію мови, тобто про саму себе. Останній аспект проблеми здавна перебуває у центрі уваги мовознавців, насамперед, порівняльно-історичного мовознавства, тому тут згадується побіжно» [49, с. 23].

Фіксація мовою тих змін, що відбуваються у суспільстві, у його практичному та інтелектуальному житті, є загальновідомим фактом. Залежність лексичного складу від змін матеріальної та духовної культури настільки очевидна (причому більш помітний процес поповнення площини лексем, менш очевидні втрати, зникнення з активного вжитку лексичних елементів, звуження сфер їх використання), що часто породжує узагальнення, ніби будь-які зміни позамовної дійсності зумовлюють зміни у мові.

Мова – дзеркало культури, в ньому відбивається не тільки реальний світ, що оточує людину, не тільки реальні умови її життя, а й громадська самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу. Мову і культуру неможливо розділити, не можна розглядати мову народу, не беручи до уваги його культуру та національні особливості. Адже мова і культура народу складаються одночасно. Із часом мова також змінюється, як і культура суспільства. У культурі з'являються нові цінності, у мові – нові вирази, в суспільстві з'являються нові технології, у мові – нові слова.

Безсумнівно, зі зміною нашої культури змінювалася і мова. Як зазначає І.О. Голубовська, рубіж тисячоліть ознаменувався «черговою зміною моди щодо осмислення мовних явищ» [41, с. 115]. З появою нових

технологій з'являлися нові слова. Мова є не просто частиною культури, мова – це «охоронець» культури, який зберігає культуру та передає її з покоління в покоління. Звідси випливає, що саме мова відіграє найважливішу роль у формуванні етнічної спільності, національного характеру і кожної особистості. Неможливо уявити виникнення або розвиток культури без мови. У свою чергу, мова знаходиться в постійному русі та розвитку, не відстаючи від культури, тобто стає очевидним, що мова відображає в собі будь-які зміни в людській культурі. Мова – це невизнаний зберігач культури і суспільних цінностей, це «безпосередня дійсність думки» (К. Маркс), мова – «жива схованка людського духу» (Панас Мирний), мова – «коштовний скарб народу» (І. Франко), мова – «життя духовного основа» (М. Рильський), «мова – генофонд культури» (О. Гончар) – цей список афористичних висловів можна продовжувати. Мислителі, письменники в усі часи намагалися розкрити таємниці людської мови, її роль не тільки як засобу спілкування, а й як знаряддя формування і вираження думки, як основу духовності народу, як міцну і надійну опору самоусвідомлення особистості, бачення себе в соціальному і культурному контексті, як імпульс до творчого самовираження людини не тільки в національній культурі, а й у світовій цивілізації.

Завжди ідуть у парі мова й думка. Невипадково О.О. Потебня наголошував: «мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона не відображення світогляду, який вже склався, а діяльність, що його складає» [144, с. 141]. Навчаючи дитину мови, вчимо її мислити, почувати, сприймати світ у всій різноманітності звуків та барв. Видатні педагоги усвідомлювали значення рідної мови для виховання дитини. Основоположник народної педагогіки й народної школи в Росії К.Д. Ушинський в умовах царської політики, коли в Україні заборонялися школи рідною мовою навчання, обстоював думку про те, що рідна мова – органічний витвір народної думки і почуття, в якому виявляються

результати духовного життя народу. Добре розумів, який тонкий різець в руках педагога слово, В.О. Сухомлинський. Саме мова ззовні непомітно здатна розкрити, збудити талант мислення і талант діяння – праці. Він зазначав, що школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують чотири культури: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова.

До подібних висновків щодо значення мови дійшли і зарубіжні вчені. У зарубіжному мовознавстві минулого століття розвинулося уявлення про мову як про організм (віддалений взаємозв'язок з теорією Ратцеля про державу як про живий організм). Вчені вважали, що мова незалежна від волі і бажань індивідів. Відомий німецький філософ і мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт так сформулював одне з протиріч мови: «Будучи по відношенню до пізнавального суб'єктивною, мова по відношенню до людини є об'єктивною» [45, с. 37]. Мова розуміється як духовна реальність, жива діяльність людського духу, єдина енергія народу, що пронизує собою все його буття. Мова є універсальною формою первинної концептуалізації світу і раціоналізації людського досвіду, виразником і хранителем несвідомого стихійного знання про світ, історичною пам'яттю про соціально значимі події в людському житті. Гумбольдт вказував на те, що мова – це частина культури. Мова бере активну участь у всіх найважливіших моментах культурної творчості – виробленні світогляду, його фіксації і наступному осмисленні. Гумбольдт припускав, що мова та культура настільки тісно пов'язані між собою, що якщо існує одне, то інше можна вивести з нього, але він не зміг розділити мову й культуру на два рівні один одному аспекти людського життя.

Та якби мова була лише частиною культури, тоді фахівці в області лінгвістики завдяки своїм лінгвістичним знанням повинні були б мати компетентність в обговоренні інших частин культури.

Становлячи один з важливих компонентів культури, мова одночасно є формою вербалізації різних сторін освіти – повсякденного досвіду практичної діяльності, духовних надбань народу. Матеріалізовані у мовних формах і представлені у вигляді текстів, словників, списків окремих слів і форм освіта та культура попередніх етапів історії етносу є основами подальшого розвитку й удосконалення їх різних сторін. При цьому вербалізація культури сполучається з редукцією менш суттєвого з усієї сукупності виявів освіти. Тому завдяки мовній формі передачі культура попередніх епох постає перед наступним поколінням у синтезованій, економній формі, що, однак, не заперечує можливості реконструкції втрачених у часі ланок культури. Одночасно за допомогою мови у різних обсягах і різній формі відбувається відтворення у пам'яті народу багатьох сторін минулого життя, колективного досвіду, культури загалом, що є основою подальшого прогресу культури.

Таким чином, мова – один із найголовніших засобів самовираження особистості. У слові акумулюються взаємозв'язки між людьми, слово виявляє ідею, а ідея – стрижень самоусвідомлення. Отже, слово забезпечує не лише прагматичні устремління, а й слугує духовним потребам людини. Образне, художнє слово, слово-символ, слово-мудрість, народнопоетичне слово, виразне, влучне і завжди точне слово – це знаряддя духовності, оскільки мова розкриває інтелектуальне та естетичне єство особистості, народу, нації.

Важливим концептом нашого дослідження є поняття «мовна картина світу», тому перш ніж з'ясувати місце та роль у ній української мови варто спинитися на поняттях «картина світу» і «мовна картина світу».

Вперше поняття «картина світу» було впроваджене на початку ХХ ст. фізиком Г. Герцем стосовно фізичної картини світу. Крім фізичної картини світу, говорять також про мовну, біологічну, філософську картини світу.

Поняття «мовної картини світу» пов'язано з ім'ям Вільгельма фон Гумбольдта та його ідеєю антропоцентричності мови. Пізніше це поняття було розвинене неогумбольдтіанцями (Л. Вайсгербер). Значний внесок належить американським етнолінгвістам Е. Сепіру та Б. Уорфу, які створили гіпотезу мовної відносності. Серед українців провідна роль належить О. Потебні, який розвивав етнолінгвістичні ідеї у вітчизняній науці.

Термін «мовна картина світу» був введений Л. Вайсгербером. Людина як суспільна істота не може існувати поза суспільством, а отже й усвідомлювати себе поза ним. Мова виступає елементом, що поєднує людину з тим, що її оточує, з ментальністю суспільства, нації не тільки на сучасному етапі існування, а й залучає її до історичного минулого.

Феномен, який у наш час розуміють як мовну картину світу, і явища, пов'язані з ним, вивчалися філософами та мовознавцями з часів Арістотеля, проте цей концепт був усвідомлений значно пізніше. Концепт «мовна картина світу» бере початок від ідей Вільгельма фон Гумбольдта. Для Вільгельма фон Гумбольдта мова – це світогляд, що визначає людську діяльність. Мова живе нібито самостійним життям, підкорюючи собі людину. «Кожна мова окреслює навколо народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти лише в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло» [45, с. 65]. Першим впровадив концепт «мовна картина світу» в науковий обіг послідовник Вільгельма фон Гумбольдта – німецький вчений Л. Вайсгербер. Згідно з його концепцією, мова перетворює навколишній світ на ідеї. «Мова – це безперервна діяльність, яка визначає спосіб сприйняття людиною дійсності. Мови різних народів – це різні картини всесвіту, зумовлені відмінностями «національного духу цих народів» [29, с. 37]. Вайсгербер наголошує на суб'єктивному підході людини до пізнання об'єктивної реальності. Людина спроможна пізнати

лише те, що створює її мова. І в цьому випадку, як бачимо, мова ототожнюється з мисленням і відривається від матеріального світу.

Л. Вайсгербер виділяє такі основні характеристики мовної картини світу:

1. МКС – це система всіх можливих змістів: духовних, які визначають своєрідність культури і менталітету окремої мовної спільноти, і мовних, які визначають існування і функціонування самої мови.

2. МКС, з одного боку, є наслідком історичного розвитку етносу і мови, а з іншого боку, є причиною своєрідного шляху їхнього подальшого розвитку.

3. МКС чітко структурована і в мовному вираженні є багаторівневою. Вона визначає набір звуків і звукових сполук, особливості побудови артикуляційного апарату носіїв мови, просодичні характеристики мовлення, словниковий склад, словотворчі можливості мови, синтаксис словосполучень та речень, а також пареміологічний запас.

4. МКС мінлива у часі, як будь-який «живий організм», піддається розвитку, тобто у вертикальному (діахронічному) сенсі вона на кожному етапі свого розвитку нетотожна сама собі.

5. МКС створює однорідність мовної сутності і сприяє закріпленню її мовної, а отже і культурної своєрідності бачення світу і його позначення засобами мови.

6. МКС існує у певній однорідній самосвідомості мовної спільноти і передається наступними поколіннями завдяки певному світобаченню, правилам поведінки, способу життя, закарбованим засобами мови.

7. МКС будь-якої мови є тією силою, яка формує уявлення про навколишній світ за допомогою мови як «проміжного світу» носіїв цієї мови.

8. МКС конкретної мовної спільноти і є її загальнокультурним надбанням» [30, с. 116].

Значення мовної картини світу широко досліджувалося і в сучасному розвитку різних наук – філософії, психології, культурології, гносеології, когнітології, лінгвістики тощо, які намагаються надати йому термінологічного статусу. О.А. Корнілов у монографії «Языковые картины мира как производные национальных менталитетов» робить спробу виробити типологію існуючих «картин світу», зауважує, що «...будь-яке тлумачення поняття «мовна картина світу»... не може претендувати на абсолютну істинність, оскільки це не об'єктивно існуюча реалія, а абстрактна субстанція, що використовується його творцями для вирішення певних теоретичних або практичних завдань» [87, с. 11]. Вільгельм фон Гумбольдт, використовуючи поряд з поняттям «внутрішня форма слова» та «внутрішня форма мови» поняття «картина природи», відчутно спонукав до неоднозначного розуміння цього терміна. За словами Ю.Н. Караулова, «...ще А. Мартіне дійшов висновку, що «картиною світу»... можна назвати як суму всього мовного змісту, суму значень..., так і репрезентацію цих значень завдяки внутрішнім формам, тобто сукупності порівнянь та образів, що використовуються у мові» [73, с. 68].

У лінгвістиці 70 – 80 років ХХ століття трактували картину світу вузько. Ю.Н. Караулов розумів під «мовною моделлю світу» спосіб існування лексики (словника) у свідомості носія. Г.А. Брутян визначав мовну картину світу як «...знання, яке закріплене в словах і словосполученнях конкретних розмовних мов» [25, с. 46]. У межах лінгвокраїнознавчої теорії слова національна специфіка мови бачилася дослідниками також тільки на лексичному рівні.

Сучасна лінгвістика розуміє мовну картину світу широко. З точки зору дослідниці А. Вежбицької, «національно-культурна специфіка ментальності та характер етносу знаходять своє вираження не лише на

лексико-семантичному, а й на морфологічному та синтаксичному рівнях мовної структури» [32, с. 77]. Такої ж точки зору дотримується і В.М. Телія, яка вважає, що мовна картина світу створюється не лише фарбами конкретної лексики та опредмечуванням процесуальних значень, а й «...використанням синтаксичних конструкцій, які первісно відображають відношення між елементами дійсності, що сприймається предметно...» [171, с. 83]. Отже, мова моделює специфічні риси національного світосприйняття і національного складу мислення на всіх своїх рівнях.

Уявлення про мовну картину світу узагальнено виклали Ю. Апресян та його послідовники: «кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття і організації світу. Репрезентовані у мові значення складаються в певну єдину систему поглядів, яка є обов'язковою для всіх носіїв мови і є мовною картиною спільноти; властивий мові погляд на світ є частково універсальним, частково національно специфічним, так що носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов; мовна картина світу є «наївною» в тому сенсі, що в багатьох деталях відрізняється від наукової картини світу, проте ці деталі є не менш складними і цікавими, ніж наукові; у наївній картині світу можна виділити наївну геометрію, наївну фізику, наївну етику, наївну психологію тощо» [13, с. 12]. З їх аналізу можна формувати уявлення про основи існування певної культури, спільноти.

Російський психолог Ю.А. Аксьонова вважає, що картина світу є змістовним аспектом образу світу, сукупністю його складових – конкретних образів, уявлень, значень, певною мірою впорядкованих, а тому з точки зору наявності рівнів соціального простору можна виділити в ній такі компоненти: одиничні (індивідуальні), особливі (ті, які поділяють люди певної соціальної або статево-вікової групи) й загальні (ті, які поділяє людство в цілому, – універсальні) [5, с. 84]. Дослідниця зауважує,

що картина світу традиційно центрується на «я», її основою є події особистого життя, «індивідуальна історія діяльностей».

Цю думку поділяє Л.А. Лисиченко, яка пише, що «у ході особистісного розвитку людина засвоює, з одного боку, ті елементи картини світу, які характерні для певного соціуму, тобто певні стереотипні уявлення народу, з яким особистість себе ідентифікує. З іншого боку, власний досвід освоєння світу створює індивідуальні уявлення. Специфіка формування картини світу у свідомості особистості – багаторівневість формування – накладає відбиток на результат цього процесу, позаяк дана картина не є чимось однорідним. Наприклад, образи світу значущих для особистості дорослих або однолітків можуть мати різну природу, позаяк вони можуть бути стереотипними для мовної спільноти або будуватися на індивідуальних уявленнях. Крім того, зазначає дослідниця, у макро- (суспільство в цілому) та мікро- (референтні для людини групи) соціумах побутує кілька моделей світу (мовна, наукова, міфологічна, художня тощо), рівень засвоєння яких особистістю може бути різним» [103, с. 39-40].

Розгорнуте уявлення про мовну картину світу та її роль у соціальному пізнанні та поведінці виникає тільки в сучасності, відзначає М.О. Шигарева, яка пов'язує це явище зі зростанням ролі мас в історії, підвищенням значення ідеології в управлінні масами, виділенням індивідуальності масової людини і пропонує розглядати мовну картину світу у варіантах загального (національна мова і, відповідно, національно-мовна картина світу), окремого (мовлення соціальної групи), одиничного (мовлення особистості). Узуальна (національно-мовна) картина світу виконує функцію узагальнюючого конструкта, оскільки, як слушно зазначає О.О. Селіванова, «відображає картини світу певних угруповань людей – носіїв однієї мови, об'єднаних територіально, а також за іншими ознаками та психічними властивостями (освітою, професією, статтю,

ерудованістю, темпераментом, характером тощо)» [152, с. 83]. На рівні говірок здійснює дослідження В.Д. Ужченко, яка вивчає відмінності мовної картини світу у носіїв територіальних діалектів, пов'язуючи їх з географічними умовами, соціальними, культурно-історичними факторами, виробничою діяльністю.

Таким чином, узагальнюючи існуючі в сучасній лінгвістичній науці погляди на поняття «мовна картина світу», можна сформулювати положення про те, що у кожній культурі існують так звані національно специфічні компоненти мов, тобто саме те, що створює проблеми міжкультурної комунікації. Подолання мовного бар'єру не вирішує проблеми забезпечення ефективності спілкування між представниками різних культур. «Для цього, як слушно зазначає О.П. Чередніченко, потрібно подолати бар'єр культурний, тобто бар'єр різних мовних культур світу. Національну мову розглядають як національну мовну картину світу, беручи до уваги культурно-філософський підхід до мови як до «дому буття духу» конкретного народу, розуміючи, що національна мова є «не тільки однією з кодових систем спілкування та зберігання інформації, а й неповторним результатом розумово-емоційної та духовної творчості конкретного народу, його колективним органом самопізнання власної культури на фоні просторово-часового континуума» [189, с. 11].

Існують певні чинники, які детермінують онтологію національної мовної картини світу. Це, в першу чергу, зовнішнє середовище у конкретний часовий період. Окрім того, вченими доведено, що народ у період становлення національної мови та інтерпретації в ній донаукових уявлень про світ, тобто у період формування засобами національної мови національної мовної картини світу, безпосередньо сприймає лише певну частину простору – ареал свого проживання з його природно-кліматичними особливостями. Єдність зовнішнього середовища, яка існує зараз завдяки розвитку науково-технічного прогресу, була відсутня, і

знання про світ були обмежені середовищем, яке можна було сприймати безпосередньо, а ці умови життя, звичайно, відрізнялися від умов існування інших етносів.

Географічний аспект мовної картини світу зумовлює фізіологію, психологію, також просторову семантику, конотативність, символіку кольорів тощо. Національний образ світу є дидакт національної природи в культурі, адже природні національні мови трактуються «...як голоси місцевої природи в людині. У звуках мови – прямий зв'язок з простором природної акустики, яка у горах інша, ніж у лісах або в степу. І як тіла людей різних рас та народів адекватні місцевій природі, як етнос – по космосу, так само і звуки, що утворюють мови, знаходяться у резонансі зі складом національної Природи людини» [40, с. 329].

Із розвитком науки і техніки уявлення про зовнішнє середовище значно розширилося і, відповідно, вербалізувалося кожною мовою. Проте і дотепер лексичні одиниці, які позначають явища, що безпосередньо не сприймаються певним народом і, відповідно, не мають практичного значення, перебувають на периферії словникового складу, не мають, як правило, синонімів, гіпонімів тощо.

Мова у процесі свого існування стала скарбничкою культури, адже зберігає культурні цінності у лексиці, граматиці, ідіоматиці, прислів'ях, приказках, фольклорі, художній і науковій літературі, формах письмового й усного мовлення. «Мова, наголошує О.С. Кубрякова, як носій культури, передає її здобутки. Опановуючи іноземну мову, діти засвоюють разом з цим і узагальнений культурний досвід попередніх поколінь народу, мова якого вивчається» [92, с. 114]. Можна стверджувати, що мова формує особистість людини – носія мови, через нав'язані нею бачення світу, менталітет, відношення до людей тощо.

Отже, мова не існує поза культурою. Як один із видів людської діяльності вона є складовою частиною культури, обумовленою сукупністю

результатів людської діяльності в різних сферах життя людини: виробничій, суспільній, духовній. Однак, як форма існування мислення і, головне, як засіб спілкування, мова постає поряд із культурою.

Наприкінці ХХ століття на межі культурології та лінгвістики виникає лінгвокультурологія, яка вивчає певним чином підбрану й організовану сукупність культурних цінностей, досліджує живі комунікативні процеси народження і сприймання мови, досвід мовної особистості і національний менталітет, дає системний опис мовної картини світу.

Сьогодні неможливо вивчити мову тільки як засіб спілкування. Її можна вивчити лише як спосіб збереження культури. Жива мова існує у світі її носіїв, і вивчення її без знання цього світу позбавляє можливості користуватися нею як засобом спілкування. Вивчення світу носіїв мови спрямоване на те, щоб допомогти зрозуміти особливості вживання, додаткові значеннєві навантаження, політичні, культурні, історичні реалії, адже в основі будь-якої комунікації, тобто в основі мовного спілкування, лежить взаємне знання реалій, знання предмета комунікації між учасниками спілкування, отже спілкування повинно бути, насамперед, міжкультурним.

Міжкультурне спілкування є моделлю будь-якого спілкування, умовами якого є існування деякої єдності при певних розбіжностях. Адже, якби не було розбіжностей між людьми, не виникла б потреба в спілкуванні чи обміні інформацією, почуттями, думками, що супроводжуються оцінкою співрозмовника і самооцінкою.

Отже, необхідно розмежувати мову як інструмент культури і мову як засіб комунікації. У першому випадку ми враховуємо можливість організації діалогу культур в мовному просторі світу. У цьому зіткненні семіотичних сфер закладений величезний потенціал як позитивних, так і різко негативних властивостей. Політика «культурного імперіалізму»

США буквально захлеснула всі національні культури світу. Як зазначав український вчений Ю. Павленко на 9-й Міжнародній конференції в Києві «Мова і культури», в наявності «нездоланного конфлікту між специфічними ідейно-ціннісно-мотиваційними підставами традиційних цивілізацій лежать псевдоцінності комерціалізованої квазікультури одновимірного суспільства масового споживання» [135, с. 9].

У другому випадку створюється мова для міжнародної комунікації. Сьогодні мовою міжнаціонального спілкування в світі є англійська. Це свого роду «*lingua franca*» світового співтовариства епохи глобалізації. За даними відомого англійського лінгвіста Д. Крістала, число людей у світі, які розмовляють англійською мовою, більше 1,1 млрд, з яких тільки чверть визнає її своєю рідною мовою [91, с. 14].

Багато європейських держав (Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Швейцарія та ін.) мають більше ніж віковий досвід міжнаціонального спілкування за допомогою англійської, частково французької та інших європейських мов. У даний час англійська мова серйозно зміцнила свої позиції як мова міжнаціонального спілкування не тільки в Європі, а й у всьому світі. Як зазначає Д. Белл, «англійська мова стає головною в міжнародному спілкуванні» [19, с. 85]. Хоча ще залишаються регіони, де інші мови утримують свої позиції, як, наприклад, французька в ряді країн Африки, російська в країнах колишнього СРСР. Однак і тут спостерігається тенденція до ширшого використання англійської мови в міжнародних сферах.

«Сьогодні переважно англійською мовою проводяться міжнародні зустрічі: конференції, симпозіуми, інтернет-конференції, підписуються міжнародні документи, хартії тощо, здійснюються контакти і витягується необхідна інформація через комп'ютерну мережу Інтернет. Без знання англійської мови та комп'ютера будь-який кваліфікований фахівець не може відчувати себе цілком упевнено в сучасному суспільстві. І чим

швидше буде рухатися процес глобалізації, тим більше людина – не тільки спеціаліст з вищою освітою, а й простий громадянин буде мати потребу в оволодінні мовою міжнаціонального спілкування» [69, с. 84].

Разом з тим проблема вибору міжнародної мови не виглядає настільки однозначною, як це здається багатьом. Так, відомий британський лінгвіст Д. Граддол переконаний, що англійська мова, яка, здавалося б, домінує на землі, втратить свій статус мови глобалізації через постійне зменшення кількості її носіїв. Уже сьогодні за цим показником вона посідає друге місце у світі, а незаперечним лідером є китайська – понад 1,2 млрд чоловік говорять сьогодні на різних її варіантах, а це в три рази більше, ніж тих, які визнають англійську мову рідною. Як вважає Д. Граддол, англійська до 2050 року скотиться на третє місце, а друге між собою поділять азіатські та індоєвропейські мови, включаючи іспанську та арабську.

У цьому питанні українська мова сильно програє англійській та азіатським мовам, хоча за останній час вона створила потужний діаспорний потенціал. Поза межами України українська мова побутує серед українського за походженням населення західної (понад 2 млн чоловік) та східної (6,8 млн чоловік) діаспор.

У західній діаспорі українською мовою в усній і писемній формах послуговуються етнічні українці США, Канади, Великобританії, Бразилії, Аргентини, Австралії, Австрії, Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини, Литви, Латвії та багатьох інших країн. Вони видають рідною мовою книжки, газети, журнали, проводять богослужіння, транслюють телепередачі. Окрім того, українські громади США і Канади організували мережу осередків української культури – бібліотеки, архіви, музеї, театри, хорові, музичні, танцювальні ансамблі, наукові товариства. Україністика викладається в 28 університетах і коледжах США, кафедри української мови створено в 12 університетах Канади. Україномовні загальноосвітні

школи діють в Канаді, Австралії, Польщі, Молдові, Литві. Докладаються зусилля щодо відновлення шкіл з українською мовою навчання в Румунії та деяких інших країнах.

Східна українська діаспора чисельніша, але в Росії, а потім у колишньому СРСР, де майже завжди провадилася насильницька русифікація населення, вона не мала належних умов для задоволення своїх культурних запитів. Сприятливі умови були створені тільки в 20-х роках ХХ століття. Тоді лише в Російській Федерації діяло близько 2,5 тис. україномовних шкіл, 16 педтехнікумів, педінститути, працювали видавництва, театри, видавалися книжки, газети. Але невдовзі все це було ліквідовано. Внаслідок асиміляційних процесів кількість етнічних українців у східній діаспорі різко скоротилася, а українська мова продовжувала тут функціонувати лише в усній формі.

Розпад СРСР і відродження державності в Україні дали поштовх піднесенню етнічної свідомості українців східної діаспори. У Москві, Алмати, Єревані, Таллінні, Вільнюсі, Ризі відкриваються недільні школи для україномовного населення, створено культурно-громадські товариства й осередки, земляцтва тощо.

Нині наша держава докладас чимало зусиль для зміцнення зв'язків з нашими країнами за кордоном, що сприятиме відродженню й духовному збагаченню українського народу, зростанню мовної культури, взаєморозумінню між народами.

Найбільше українців східної діаспори проживає в Казахстані (понад 3 млн), Кубані (2 млн), Поволжі, Москві (близько 1 млн), Зеленим Клину, що на Далекому Сході (500 тис.).

У Казахстані українці населяють переважно північні і південно-східні землі, що придатні для хліборобства. Кубань почали заселяти запорізькі козаки в кінці XVIII століття, де утворили Кубанське козацьке військо, єдину формування українського козацтва, що проіснувала

до 1920 року. На Далекому Сході українці становили більшість населення в Зейсько-Буреїнській і Уссурійсько-Ханківській рівнинах, де вони до 1935 року мали національно-культурну автономію.

На жаль, під тиском русифікаторської політики більшість українців цих країв втратила рідну мову, особливо молодші покоління. І все ж український дух тут не вичах. Тягнуться люди душею до рідної землі, відчуваючи кровну й духовну спорідненість з нею, і це свідчить про те, що українська мова займає далеко не останнє місце серед інших мовних картин світу. Адже саме у слові та через слово як посередника, що формує, організовує і надає змісту, відбувається побудова та перебудова досвіду людини. Така природна роль слова у цьому процесі полягає у «виволіканні фрагментів мнемічного досвіду з поля пам'яті через щонайтонші «ниточки» вербально-мовленнєвих асоціацій, «тканину» яких теж зумовлює своєрідність конкретної мовної системи» [77, с. 132]. Акцентуємо увагу на органічній залученості слова в загальну побудову нетотожної багатьом іншим мовно-етнічним «світам» картини світу, яка впливає на менталітет народу, на його світовідчуття. Слова для людини є своєрідними точками опори, що допомагають їй зайняти визначену позицію стосовно різноманітності явищ. Увесь зміст значення починає існувати, ставати дійсним через слово. Саме тому вивчення мовної картини світу – це шлях до кращого пізнання власне специфіки будь-якої мови, розуміння системи уявлень окремого народу, його самотності та ментальності. Картина світу – це те, що йде передусім від людини, плід її сприйняття, фантазій, мисленнєвих процесів і перетворювальної діяльності. Всесвіт як всеохопний світ є для людини всеосяжним предметом пізнання. Разом з тим світ – це й сама людина, коли йдеться про внутрішні її світовідчуття, переживання, розумову діяльність, невіддільну від мови як способу організації інформації про сам світ, а ширше – всесвіт.

Тому феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини передусім таким, якою постає для неї її мова.

1.2. Мова в системі освіти, культури, національної свідомості та національної безпеки

Кожна нація має власну мову, навіть та, яка не виборола своєї державності. Мова певної нації ідентифікує її, представляє на міжнародному рівні та певною мірою виражає менталітет нації. Більше того, мова ще й виступає символом нації поряд із прапором і гербом. Саме це зумовлює нагальність проблеми філософського аналізу мови як феномена національного буття та ціннісного генотипу нації. Діада «мова й людина» перебуває в епіцентрі наук, що вивчають знакові системи, у яких виявлений практичний досвід, накопичений у межах історично обумовленої спільноти – людства. Знаковість – притаманна пізнанню природного й соціального світу особливість, котра знаходить яскраве втілення у мові як естетичному феномені людства. Однак вивчення природного та соціального не обмежується вивченням лише природних чи соціальних знаків. Інтерпретація знаків, що відбувається на рівні національної свідомості (і самобутність цієї інтерпретації в естетичній свідомості окремо взятої нації), є особливою і перспективною галуззю досліджень.

Сам світ людини, говорячи словами Г. Гадамера, і є мова. «Людина, що живе у світі, не просто забезпечена мовою як певним знаряддям – на мові побудовано й набуло свого вираження те, що для людини взагалі є світом. Для людини світ є «тут»; для жодної суцільної в світі живої істоти світ не має подібного тут-буття. Проте подібне тут-буття світу є буттям мовним» [46, с. 409]. Отже, чим більший семантичний ареал людини, тим більш відкритим є для неї світ. У світі, попри всю диференціацію людських культур, люди на диво одностайні у тому головному, що

визначає усе наше буття. Вірогідно саме це мав на увазі М. Гайдеггер, стверджуючи, що «...зрозумілість буття-у-світі вимовляє себе як слово. Значуще ціле розумності бере слово» [184, с. 161], а світ передусім розкривається людині на рівні почуттєвому, ірраціональному. Завдяки ілюзіям і образам людина може існувати як суб'єкт і, перш за все, як почуттєвий, людський суб'єкт. У підґрунті мовної свідомості лежить креативний принцип творення світу. Людське слово приречене до народження, матеріалізації з позбавлених індивідуальності, незбагнених безодень свідомості. Людина як істота почуттєва, емоційна і водночас як істота, що мислить логічно, поєднує ці початки у мові, слові, де вони вступають у взаємодію, перевтілення, продовжують і розвивають одне одного, безперервно творячи і саму людину, і мовну реальність, яка її оточує. «Ані в філогенетичному, ані в онтогенетичному плані людина не існує до мови, писав Р. Барт. Нам ніколи не відшукати точки, де людина була б відділеною від мови і створювала б її, аби «виразити» те, що діється у ній самій: мова вчить нас розумінню людини, а не навпаки» [18, с. 464-465]. Отже, людина і мова – це ті первинні феномени, що створюють світ нашого буття.

На думку М. Гайдеггера, буття залишилося б цілком неприступною матерією (оскільки є дискурсивно невизначимим), коли б не мова, у котрій буття у своїй безпосередній явленості може сповістити про себе [183, с. 98]. Мовна реальність є тією єдиною реальністю, яка наділяє наше життя смислом. Саме цей сенс, цю цінність намагається відкрити і зберегти слово, володіння яким означає незворотне володіння певною якістю буття.

Мова кардинально змінює, збагачує світ людини. Даний процес вдало описав Б.О. Успенський, який стверджував, що «у буденному мовленні за кожним словом закріплене якесь значення, або, точніше, певне коло значень, семантичне поле, яке й визначає його нормальне, тобто пряме використання. В образному, метафоричному мовленні слова

вживаються у переносному значенні, тобто окказіонально одержують нове значення, входять у нове семантичне поле. Ці семантичні поля – вихідне (первинне) й окказіональне (вторинне) – можуть, взагалі кажучи, об'єднуватись воєдино, і тоді значення слова розширюється... Так створюється (моделюється) новий світ, який відрізняється за своїми семантичними характеристиками від буденного, профанного світу, виникає новий семантичний простір» [180, с. 247]. Саме завдяки мові стає можливим своєрідний реванш «інтуїтивної людини», котра завжди прагне до трансцендентних сфер буття.

Теоретичний та інтуїтивний способи ілюзорного осягнення світу досягають у мові найвищого творчого розквіту. Сутнісні підвалини естетичного світу людини, нації, що ґрунтуються на мовних засадах, завжди є спробою звернення мови до її аполонійсько-діонісійських правитоків. Народжене мовою живе людське слово реалізує себе шляхом руйнування, збагачення раніше створеної людською культурою теоретичної мови, в основі якої лежить віра в остаточно пізнану сутність найменованих речей, віра в граматику, що є наслідком загублення первісної метафоричності мовної свідомості, її ілюзорності. «Значення мови для розвитку культури, за словами Р. Барта, полягає в тому, що у ній людина встановила особливий світ нарівні з давнішим світом – місце, котре вона вважала настільки стійким, що, стоячи на ньому, перевертала інший світ і оволодівала ним. Оскільки людина упродовж довгих епох вірила в поняття та імена речей, як в *aeternae veritates*, вона набула тієї гордовитості, котра піднесла її над твариною: їй здавалося, що у мові вона дійсно володіє пізнанням світу» [18, с. 444].

Мова є чи не найголовнішим засобом творення безперервної культурної традиції людства, вагомим чинником становлення його почуттєвої культури. Цей аспект є важливим, оскільки поза мовою культура апріорі не може виникнути й існувати. Така концепція може

зустрітись із запереченнями, основою яких постане питання про підґрунтя подібного твердження. Наперед пояснюючи ці питання, ми принципово наголошуємо на тому, що таке підґрунтя, така основа існує. Цією основою є людина, котра не може бути вирваною з контексту національної культури, існувати поза нею.

У свою чергу, мова є духовною діяльністю народу, нації, його ціннісним генотипом. Така позиція ґрунтується на тому, що за самою своєю суттю мова – це витвір народу, вона – самобутня свідомість нації, її неповторне світобачення та світоглядна логіка. Це означає, що мова є самосвідомістю, світоглядом і втіленням духу народу. Мовою органічно поєднуються злети духу людини і нації і їхнє прагнення до універсальної упорядкованості: створення єдиної мовної картини світу, у якій була б явлена сукупність духовно-історичного розвитку людства в його цілісності і, разом з тим, у його національній окремішності.

Зазначені проблеми стають ґрунтом для виникнення таких питань: чим у житті людства і нації є мова, якщо вона здатна так потужно впливати на національну свідомість, навколишній світ, що, у свою чергу, набувають у мовних знаках матеріального втілення? М. Гайдеггер у роботі «Шлях до мови» відповідає на це запитання таким чином: «Сама мова є не витвір (Ergon), а діяльність (Energia). Її справжнє визначення може бути тому лише генетичним» [184, с. 264].

Таким чином мова є не лише засобом спілкування. Мова – феномен, рівний народові: його генезису, характеру, досвіду, долі, синтезу минулого, сучасного й майбутнього. Тому «мову не просто вивчають (як фізику, географію, навіть історію), а вбирають у єство з молоком матері, повітрям, небом, піснею, думою й гімном, тріумфом і печаллю свого роду, етносу, нації, держави. Мова – міра індивідуальної й усенародної культури, їх родової сутності» [82, с. 27], стверджує П. Кононенко.

Мова – засіб спілкування не тільки між людьми, що живуть в один час, а й між поколіннями. Завдяки мові відомі думки, спосіб життя людей, що жили в сиву давнину. Мова – величезне надбання як всього людського суспільства, так і окремої нації, адже мова – головний чинник консолідації нації, оскільки забезпечує єдність, вільний і культурний розвиток національної спільноти, стоїть на сторожі збереження національної ідентичності, здорового духовного і ментального розвитку, а отже, виступає могутнім засобом зміцнення національної свідомості. Відомий український учений і громадський діяч Іван Огієнко зазначав: «Мова – це наша національна ознака, у мові – наша культура, ступінь нашої свідомості» [129, с. 76].

У державотворчому процесі мова, поряд із внутрішніми консолідуючими чинниками, виконує й зовнішню функцію, яка полягає у виокремленні держави з-поміж інших країн, в утвердженні нації і держави серед багатомовної спільноти.

Досвід зарубіжних країн переконує, що питання державної мови займає провідне місце в процесі формування політичних націй і консолідації суспільства. Однією з традиційних моделей об'єднання націй у Європі, які утворилися в XIX – на початку XX століття, є формування нації за суто етнічною ознакою на основі так званого «етнічного націоналізму». У цьому випадку політична нація створюється переважно з представників якогось одного етносу – чисельно чи політично переважаючої етнічної групи або етнічної групи, що претендує на таке домінування. На підтвердження цього І. Варзар наголошує, що формування етнічних націй пов'язане з «титульним етносом», тобто з тією етнічною спільнотою, яка зазвичай є найбільшою за фізичною чисельністю та найстарішим жителем певної території. «Титульний етнос є тим народом-етносом, який робить найвагоміший вклад у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Він є основним

номінатором і дає своє ім'я не лише країні, а й державі та державно-політичним атрибутам владності – території і кордонам, природній специфіці й ландшафту, копалинам і шельфу, територіальним водам і повітряному басейну, дипломатичній службі і збройним силам, валютно-фінансовій системі й типовій економіко-господарській діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу, торговельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів тощо» [31, с. 64-65].

Слід зазначити, що представники титульного етносу одержують громадянство держави на підставі належності до етносу з усіма свободами і правами, що випливають з цього. І. Пасько зазначає: «У будь-яких умовах формування політичної нації можливе лише навколо певного етнічного ядра і на підставі чітких мовних принципів» [136, с. 6]. За відсутності єдиної національної мови саме існування нації є сумнівним, а формування її в національно-політичному сенсі – неможливим, оскільки залишається нерозв'язаним питання про її етносоціальну основу. Крокуючи до мовної спільності, нація буде здобувати додаткові підстави для усвідомлення власної єдності, у тому числі у справі державного будівництва.

Із правової точки зору подібна позиція означає нав'язування в обов'язковому порядку всім громадянам держави певних культурно-мовних норм і цінностей домінуючого етносу, що одночасно супроводжується відмовою визнавати за окремими громадянами іншого етнічного походження права особистого вибору культурних уподобань. За цих обставин домінуючий етнос автоматично стає політичною нацією. Інші етнічні групи або взагалі не одержують громадянства і, відповідно, зазнають утисків стосовно своїх громадянських, а особливо політичних прав, або їхні окремі представники приймаються в громадянство цієї держави за особливою процедурою. При цьому однією з необхідних умов отримання громадянства є знання державної (офіційної) мови. Прикладом

такого шляху формування політичних націй у сучасній Європі можуть бути, тією чи іншою мірою, країни Прибалтики, зокрема Латвія та Естонія.

У такій складній ситуації держава має постійно дбати про баланс інтересів між різномовними групами регіонів. А для цього потрібна виважена мовна політика, спрямована на розширення сфери функціонування державної мови як стрижня, серцевини нації, яка має єднати суспільство в одне ціле. Чому ж саме державна мова відіграє роль базису нації? Відповідь досить проста: мова тісно пов'язана з формуванням думок людини, адже без мислення не може бути мови, а мислення неможливе поза мовою. Мова і думка виникли одночасно і невіддільні одна від одної протягом усієї історії людства. Мова виконує мислеоформлюючу функцію. Ось як про це говорить П.В. Копнін: «Ідеальне – образ предмета, абстракція існує реально для іншої людини в процесі спілкування між людьми, а значить, і для самого мислячого суб'єкта тільки тоді, коли воно виступає в чуттєвій матеріальній формі, у вигляді слів, пропозицій. Суб'єкт може сприймати із зовнішнього світу лише те, що здатне діяти на його органи чуття, мозок людини вступає у взаємодію тільки з явищами, які викликають у неї роздратування, тобто з матеріальним, чуттєвим. Тому ідеальні образи набувають в мові свою чуттєво-матеріальну форму, вони роблять результати мислення практично доступними, реальними» [85, с. 88].

Водночас мові властива і пізнавальна функція, яка нерозривно пов'язана з іншими. Через мову, її вивчення людина пізнає нові й нові явища дійсності, знайомиться з різноманітними галузями науки, надбаннями світової культури, з досвідом попередніх поколінь. Вищою формою пізнавальної діяльності людини є мислення. У такій взаємодії функцій мова сприймається як явище суспільне. Немає і не може бути суспільства без народу, який є її творцем.

Таким чином, розвиток мови тісно пов'язаний з розвитком суспільства. Як живий організм, вона з часом зазнає змін під впливом історичних, економічних та політичних умов. Відмирають одні слова, а замість них виникають нові, старіють іноді морфологічні та синтаксичні конструкції, поступаючись новим, що більше відповідають вимогам часу.

Мова принципово відрізняється від інших допоміжних знакових систем. Тільки вона має загальнонародне поширення і може передавати будь-яку інформацію. Ось як про це говорив Л. Виготський: «Світ набуває для нас смисл лише завдяки засвоєнню значень, які поділяють люди навколо нас. Люди разом створюють такі значення, колективно їх використовують і передають від покоління до покоління. Такою системою значень у родині є рідна («материнська») мова. За допомогою неї у традиціях українського народу було реконструювання ланцюга предків, знання «родинного дерева» бодай до сьомого коліна. На жаль, сьогодні мало усвідомлюється зв'язок зі своїми предками, наші сучасники, за нерясними винятками, слабо ідентифікують себе з минулим своєї родини. Знання родоводу обривається дуже рано, і тим самим втрачається духовна основа життя – зменшується відповідальність за збереження і зміцнення духовних традицій роду. А мудрість життя полягає в продовженні свого роду, свого імені – народити і виPLEкати дитину, передати їй рідну мову – духовну спадщину минулих поколінь, забезпечуючи цим її вічність» [38, с. 67].

Понад три тисячі мов є у світі, але для кожного народу, кожної нації найближчою і найдорожчою є його рідна мова. У всіх розвинених країнах світу саме рідна мова населення є його державною мовою і одним із важливих засобів формування патріотичних почуттів, гордості за свій народ; вона є виявом його національної культури.

Глибоке вивчення певної культури потребує якнайретельнішого пізнання мови, з якою ця культура пов'язана. Із цього приводу Сепір

висловлюється так: «Мова стає дедалі ціннішим орієнтиром при науковому дослідженні конкретної культури. В певному сенсі набір культурних моделей цивілізації індексується у мові, що виражає цю цивілізацію. Наївно думати, ніби можна зрозуміти суттєві контури культури... без опертя на мовний символізм, який робить ці контури значимими і зрозумілими для членів соціуму... мова є провідником по соціальній дійсності. Люди живуть не тільки в об'єктивному світі і не лише у світі соціальної діяльності, як зазвичай уявляють, а значною мірою знаходяться під владою конкретної мови, яка стала засобом вираження для їх соціуму. Ми бачимо, чуємо і будуємо весь наш чуттєвий досвід саме так, а не інакше, значною мірою тому, що мовні звичаї нашого соціуму спонукають до вибору певної інтерпретації» [153, с. 261].

Говорячи про мову і культуру, слід спеціально виділити відносно невелику кількість слів, які позначають поняття, дуже важливі для соціального буття людей, поняття вельми ємні, такі, що еволюціонують в історичному часі, зберігаючи при цьому певне інваріантне ядро. Такі поняття отримали назву концептів. Хоча лінгвістично слово «концепт» і означає поняття, взяте як термін, воно має набагато ширше значення. Концепти виступають не лише як найважливіші витвори культури, мови, а й як двигуни культури, засіб ефективного впливу на індивіда та формування його як повноцінного члена соціуму. Це стає можливим тому, що концепти віддзеркалюють не просто дуже загальні поняття, вони містять в собі оцінку дійсності, викликають певні емоції, впливають на формування цінностей. Прикладами концептів є Бог, природа, світ, час, суспільство, народ, культура, цивілізація, свобода, закон, право, держава, мораль, людина, любов, слово, творчість і т.д. Як образно зазначає Ю. Степанов, автор цікавого словника концептів російської культури, «концепт – це немов би згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини» [163, с. 40]. Усі

культурні концепти мають антропоцентричний характер, що більше, вони відрізняються в різних етнічних культурах, особливо виразно в різних типах цивілізацій, оскільки відбивають бачення світу людиною певного типу культури.

Відмінності в мовах відображають важливі відмінності між культурами, а також допомагають зміцненню цих культурних особливостей. Завдяки використанню мови індивід трансформується в агента культури, через мову він вбирає в себе саму сутність культури, а послуговуючись мовою – зміцнює концепції своєї культури. Цей взаємозв'язок має місце для всіх мов і культур, у тому числі для української мови та української культури. Це пояснюють тим, що мова символізує собою культуру; культура – це груповий спосіб структурування світу для того, щоб уникнути хаосу і забезпечити виживання групи; мова – це система символів, яка подає і відзначає це структурування.

Водночас згідно з гіпотезою лінгвістичної відносності Сепіра – Уорфа люди, які говорять різними мовами, думають по-різному. «Мовні відмінності – це не просто питання класифікації, вони відображають справжні відмінності у поглядах на світ», зазначає Е. Сепір [153, с. 259].

Глибокі міркування щодо ролі свідомості та погляду на світ висловив Потебня: «Те, що відбувається в нас мимо нашого відома, не є ще цілком нашим; лише усвідомлене можемо назвати своїм. Усвідомлюючи, тобто піддаючи дії своєї думки те, що несамохіть впливає з нашої природи, ми видозмінюємо для себе ці мимовільні явища. Але свідомість немислима без «об'єктивування», без вираження зовнішніми чуттєвими засобами безобразного змісту нашого особистого життя: тому свідомість змінює цей зміст не лише для мене особисто, а й для інших. Без свідомості не було б ані зв'язку між людьми (суспільства в широкому сенсі), ані руху вперед (прогресу, історії); життя людини було б одвічним повторенням вузького кола явищ, визначених зовнішніми обставинами, тобто людина була б

худобою. Свідомість реалізується через посередництво слова і мистецтва» [144, с. 58].

Таким чином, беззаперечна роль мови полягає у тому, що мовні знаки стають активізаторами тих систем мозку, які зберігають усвідомлену інформацію про об'єкти. Достатньо назвати слово, скажімо, ім'я знайомого, як в розумі з'являється його образ, ми уявляємо цю людину. Слова збуджують нашу уяву і чим мобільніший цей зв'язок, тим багатшим виявляється відповідний образ, тим ширшою є інформація та повніше передаються культурні надбання поколінь. Саме мислеформулююча функція мови є базисною для формування певної нації і підтверджує переконання більшості науковців про те, що лише рідна мова народу-етносу повинна бути його державною мовою.

Мова як особлива знакова система виконує подвійну функцію: з одного боку, засобу комунікативної поведінки, який сприяє досягненню узгодженості у поведінці людей, з іншого – втілення культурно-історичного досвіду, унікального надбання народу країни.

Однією з ознак розвиненої держави, за міжнародними стандартами, визначеними, наприклад, нормативними актами Давоського економічного співтовариства, Всесвітньої торгівельної організації, є повноцінне функціонування державної мови. Визначення терміну «державна мова» дано в «Коментарі до Конституції України»: «Державною мовою прийнято називати визнану Конституцією або законом основну мову держави, обов'язкову для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо» [81, с. 332].

Державна мова виступає соціально-психологічним фактором, який сприяє духовному і соціально-політичному єднанню людей. Незнання громадянами мови країни, у якій вони живуть, якщо такі випадки поширені, є дестабілізуючим фактором. І навпаки, використання державної мови як символічної системи робить мовців учасниками певної «угоди».

Таким чином досягається єдність народів, що населяють країну, формується комплекс соціальних почуттів, у число яких входять, наприклад, «патріотизм», «солідарність» тощо. Це питання державної ваги, тісно пов'язане з такими поняттями, як громадянська ідентичність, культурна цілісність тощо. Це також питання національної безпеки, соціальної стабільності й інтелектуальної розвиненості країни. Державна мова – це обличчя держави, її символ, такий же, як прапор, герб, гімн. Вона покликана не розділяти, а об'єднувати громадян країни. Деякі держави, наприклад Малайзія і Киргизстан, мають навіть спеціальні гімни державної мови.

Державну мову потрібно розглядати як:

- системоутворюючий фактор збереження цілісності держави;
- засіб для вираження волі народу і кожного громадянина країни;
- необхідний інструмент для здійснення державного управління;
- механізм реалізації прав і обов'язків населення;
- національну ознаку державності в міжнародних правовідносинах.

Тому важливою є як проблема стимулювання використання державної мови у сфері державного управління, так і захисту державної мови як предмета національної безпеки держави. Саме для захисту власних державних мов деякі країни створили спеціальні комісії. Наприклад, як зазначає Н. Огренич, «у Польщі, як і у Франції, питання про офіційне вживання іншомовного слова вирішує спеціально створена комісія лінгвістів з 30 чоловік» [130, с. 55].

Протягом тривалого часу безпеку країни сприймали виключно як захист держави від зовнішньої загрози. Більше того, її розглядали переважно в політичному чи воєнному аспектах. Пов'язані з нею питання належали до компетенції Комітету державної безпеки і військових відомств.

Сучасна інтерпретація зачіпає не тільки інтереси влади, політики і держави, але й інтереси тих, на кого спрямована влада, тобто виникає потреба не тільки в захисті влади, але і в захисті від влади і можновладців, які можуть заподіяти шкоду своїм свавіллям, помилками, прорахунками. XX століття показало безліч прикладів подібних випадків, коли люди страждали від божевільної політики, авторитарно репресивних політичних систем і режимів, неспроможних лідерів, безладного владарювання (війни, кризи, репресії, руйнування держав і т. д.). «Сучасний підхід до безпеки, на думку О.Ю. Кравчук, має два напрями її тлумачення: англо-американський та євроконтинентальний:

1. Англо-американський спирається на уявлення про те, що безпека включає два незалежних один від одного різновиди – національну і військову безпеку. Таким чином, безпека можлива тільки в тому випадку, якщо не вдаватися до військової сили.

2. Євроконтинентальне тлумачення національної безпеки припускає, що безпека складається з двох взаємозв'язаних напрямів – національної і військової безпеки, тому безпека існує лише тоді, коли країна здатна до військового протистояння.

Частина дослідників вивчають національну і військову безпеку в подібному ключі, маючи на увазі, що військова безпека – це одна із складових національної безпеки, яка забезпечується станом озброєних сил та інших інститутів суспільства, що підтримують оборонну потужність держави на достатньому рівні для реалізації національних інтересів, підтримки сприятливої рівноваги у взаєминах з іншими державами. Військова безпека гарантує запобігання завданню шкоди життєво важливим інтересам особи, суспільства, нації і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз із застосуванням військової сили або можливим її застосування.

Нині відбувається переосмислення поняття «національна безпека» з урахуванням світового досвіду, процесів, що виникають в українському суспільстві, та тенденцій розвитку світової спільноти. Стає зрозуміло, що загрозу суспільній стабільності можуть становити не тільки зовнішні фактори, а й діючі деструктивні явища внутрішнього характеру, що є наслідком демократичних реформ.

«Виникнення поняття «національна безпека», зазначає О.О. Пучков, деякі дослідники пов'язують з періодом становлення націй чи створення держав. Інші віддають перевагу його сучасному тлумаченню, акцентуючи увагу на комплексному характері безпеки, на якісній зміні її трактування» [146, с. 226].

У ролі синоніма національної безпеки може так само виступати і суспільна безпека, яка представляє собою захист сукупності ціннісних початків суспільного, групового й індивідуального життя. До них відносять державність, культуру, ментальність, духовність, віру та інші форми соціальності, що визначають характер, сенс життя кожного народу.

Безпеку не слід розглядати як самоціль, хоча її значення важко переоцінити. Вона забезпечує нормальне функціонування і розвиток об'єкта захисту, в тому числі і на більш віддалену перспективу. Функціонування і розвиток об'єкта може бути нормальним лише в умовах безпеки. Щоб забезпечити безпеку об'єкта, потрібно передусім визначити його життєво важливі інтереси, виявити загрози їх реалізації і, нарешті, розробити заходи щодо їх усунення, створення умов для задоволення потреб об'єкта.

Забезпечення безпеки – безперечно, складне завдання, оскільки потребує глибокого аналізу багатьох факторів, а також виявлення міцності взаємозв'язку різних процесів і явищ у соціальній сфері. Неодмінним є вивчення комплексу суперечностей як в самому об'єкті, так і в його взаємодії з навколишнім середовищем, аби відшукати ті з них, котрі в ході

розвитку можуть досягнути критичної фази, а це загрожує порушенням прогресивного розвитку об'єкта.

Необхідність розробки такої системи національної безпеки України, яка б відповідала змінам як всередині країни, так і в міжнародних обставинах, у взаємовідносинах нашої держави з іншими країнами, актуалізує вивчення прогресивного зарубіжного досвіду, а також переосмислення нових видів небезпек, що виникають у процесі суспільного перетворення. Тому, будуючи типологію видів безпеки, треба застосовувати різні підходи до їх класифікації.

Важливе місце в дослідженні безпеки посідає національний фактор.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» зазначається, що «національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, протидії корупції, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства тощо» [60, с. 3].

Об'єктами національної безпеки є:

- людина і громадянин – їх конституційні права та свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище, природні ресурси;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Основними принципами забезпечення національної безпеки є:

- пріоритет прав і свобод людини та громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- демократичний громадський контроль над воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;
- використання в інтересах держави міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Національна безпека держави забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Пріоритетами національних інтересів держави є:

- гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;
- захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи держави;
- зміцнення політичної та соціальної стабільності в суспільстві;
- забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України,

гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин;

- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

- збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

- забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення.

Забезпечення національної безпеки – це свідомий цілеспрямований вплив держави на суспільні загрози і небезпеки через діяльність державних і недержавних інституцій, а також окремих громадян з метою усунення, нейтралізації та зменшення дії чинників, що спричиняють такі загрози.

Забезпечення національної безпеки полягає в: надійному збереженні духовного і матеріального потенціалу суспільства, особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини та громадянина, науково обґрунтованого та гарантованого державного мінімуму матеріальних і духовних умов існування, подоланні конфронтації в суспільстві, досягненні та підтриманні злагоди з найважливіших питань розвитку суспільства і країни, розв'язанні кризових явищ в економіці, забезпеченні закономірностей розвитку ринкової економіки, формуванні правової культури населення, визнанні міжнародним правом інтересів, прав та свобод громадян України за кордоном, створенні належних економічних, інформаційних, політичних, морально-духовних та культурних умов

всєбічного розвитку особи, попередженні та припиненні правопорушень, протидії злочинності та охороні громадського порядку.

У сучасних умовах національна безпека прямо залежить від спроможності держави підтримувати і захищати національну систему цінностей. Захист національних цінностей є головною метою систем заходів щодо забезпечення національної безпеки країни. Втрата державою самоідентифікації, відсутність єдиної ціннісної бази є у свою чергу загрозою національній безпеці. Як зазначає К. Колін у своїй статті «Російська мова і національна безпека», одним із важливих чинників забезпечення національної безпеки держави є «державна мова» [80, с. 8].

Будучи найважливішою загрозою суспільству, інформаційно-психологічний вплив на свідомість людини і народу в цілому здійснюється переважно через мовне середовище і за допомогою мови.

На думку Л. Пухович, «питання державної мови, як частини національної ідентифікації, представляє певну загрозу безпеці та стабільності країни. У той же час, успішне вирішення мовної проблеми може дати потужний імпульс подальшому розвитку демократії і створить передумови для входження країни в число п'ятдесяти найбільш конкурентоспроможних держав у світі» [145, с. 13]. Тому активний захист мовного середовища є найважливішим аспектом національної безпеки країни.

Мова як один із базисних аспектів національної ідентичності має своєрідну інтегруючу функцію. Тому й не дивно, що важливими факторами впливу на рівень професіоналізму і професійної мобільності державних службовців є державна мова і мовлення. Вони виступають у цьому процесі основними категоріями і використовуються як засіб впливу на соціальний статус службовців та загальну національну безпеку в суспільстві.

Важливим для національної безпеки є факт збігу рідної мови громадян та їх державної мови, адже саме рідна мова єднає сучасні покоління з попередніми і прийдешніми в єдине нерозривне ціле. Рідна мова – це етногенетичний код нації, божественна субстанція, своєрідна психологічна кров людини. Гине цей код, ця субстанція – гине і нація. Мова – неоціненна національна святиня, скарбниця духовних надбань народу, запорука його подальшого культурного прогресу. Головна функція рідної мови полягає в тому, що вона є засобом спілкування, пізнання нагромаджених людством культурних цінностей, а також засобом самовираження особистості. Як форма вияву національної і особистісної свідомості вона є засобом самопізнання, саморозвитку людини. Рідна мова забезпечує підтримку цінностей певної нації, певну соціальну автономію груп усередині національних меж.

Рідна мова – найбільш своєрідна форма виявлення духовної культури кожного народу. Вона є акумулятором багатовікового досвіду людей, в ній втілюються плоть і кров, розум і психологія, честь і гідність її носіїв. В основі прагнення народів розвивати свою мову лежить їх потяг до самостійного життя, суверенітету, політичного самоутвердження.

«Спільність мови, – зазначає А.Г. Агаєв, – уніфікує етнічну спільність, а сама мова індивідуалізує її етнос» [2, с. 126]. Без рідної мови немислиме самовдосконалення нації або народності. Вона є засобом спілкування між собою представників даного народу, засобом створення своєї науки, мистецтва й літератури. Від ступеня її розвитку значною мірою залежить загальний розвиток економічного і політичного життя народу. Навчання рідною мовою допомагає створенню власних національних кадрів. Оскільки в системі етнічних ознак одне з головних місць посідає мова, політика мовного утиску, мовної асиміляції поневолених народів є складовою частиною капіталістичної колоніальної програми.

Ось чому марксистки вимагають бути особливо уважними до проблеми великих і малих народів. Через те В.І. Ленін так рішуче виступав «проти спроб піднесення якої-небудь мови до рангу обов'язкової державної мови, яка б знаходилася в привілейованому стані» [68, с. 156].

Мова – найбільш яскрава ознака нації. Ви можете не дізнатися, до якої нації належить людина за її зовнішністю, поведінкою, професією, місцем народження і т.д., якщо не визначите, яка з мов є її рідною. Потрапляючи в іншомовне середовище, яке являє собою велику колективну групу населення, ви з перших же слів дізнаєтесь, що переступили межу поширення власної мови. Мовні кордони, що розділяють людство, становлять головну перешкоду обміну думками між людьми, її подолання – одна з найактуальніших проблем суспільства. Структура кожної мови, особливо у відображенні в ній найрізноманітніших ситуацій образного мислення, неповторна, з чим пов'язана надзвичайна любов людини до рідної мови. Мова – така специфічна особливість нації, яку нація може втратити лише в найостаннішу чергу. Письменники та громадські діячі всіх країн і всіх часів вихваляли і вихваляють свою рідну мову, якою вони пишуть і говорять, оскільки вона є знаряддям їх діяльності. Будь-яка несправедливість, виявлена будь-ким по відношенню до рідної мови, звичайно розцінюється як образа нації, непрохане втручання в її «святая святих».

У зв'язку з цим таким зрозумілим стає попередження В.І. Леніна, що «не можна допускати ніякого свавілля щодо будь-якої мови, що використання тієї чи іншої мови в різних сферах суспільної діяльності (наприклад, у навчанні) визначається тільки бажанням самого населення. Мова – прапор нації (за визначенням Налбандяна), душа нації. Не випадково при справедливому розмежуванні національних територій мовні

кордони становлять один з найважливіших критеріїв розмежування» [65, с. 53].

Освіта, наука, мистецтво, театр, побутова культура пов'язані з мовним вихованням. Усі сфери життя суспільства охоплює мова. Поняття матеріальної і духовної культури формуються в національній мові, причому людина виступає не тільки суб'єктом, що створює ці поняття, а й об'єктом, на якому позначається дія мовного мислення, в широкому розумінні – мовної культури. Крім того, мова – це не лише засіб спілкування, а й головний чинник консолідації нації, оскільки забезпечує єдність, вільний і культурний розвиток національної спільноти, стоїть на сторожі збереження національної ідентичності, здорового духовного і ментального розвитку, а отже, виступає могутнім засобом зміцнення національної свідомості. У державотворчому процесі мова, поряд із внутрішніми консолідуючими чинниками, виконує й зовнішню функцію, яка полягає, як зазначає Л. Масенко, у «виокремленні держави з-поміж інших країн, в утвердженні нації і держави серед багатомовної спільноти» [115, с. 60]. Саме державна мова (закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики) виступає гарантом розвитку нації та її безпеки, адже вона має на меті сприяння цілісності суспільства – це засіб передачі змісту законів, ідеології і науки для всіх національностей (народів), які проживають у певній державі. Вільне опанування всіма громадянами своєю державною мовою – це, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, запорука міжетнічної злагоди, єдності і стабільності суспільства, ефективного функціонування держави, позитивного її сприйняття як повноцінного і незалежного суб'єкта світової спільноти.

Висновки до першого розділу

Починаючи з XIX століття і донині проблема взаємозв'язку, взаємодії мови і культури є однією з центральних у мовознавстві. Мова – необхідна умова існування і розвитку людського суспільства і, будучи елементом духовної культури, є немислимою у відриві від освіти – сфери передачі, освоєння і перероблення знань і соціального досвіду. Отже мова – це не лише елемент культури суспільства (ступеня духовного розвитку людини), а й невід'ємна частина освіти.

Головна унікальність кожної нації полягає саме у її мові. Ніщо інше, як мова, не відображає всіх особливостей і тонкощів того чи іншого народу. Мова, передусім, віддзеркалює мислення людини, тому у кожній державі є своя національна державна мова.

Співвідношення мови, освіти і культури – питання складне і багатоаспектне. В даний час є, щонайменше, три точки зору з даного питання. Деякі фахівці вважають, що мова, культура та освіта – це різні, не співпадаючі за змістом і функціями, сутності. Інші наголошують на нерозривності та єдності культури і мови, стверджуючи, що можна розглядати відношення між культурою і мовою як відношення цілого і його частини, що мова – це компонент культури і знаряддя освіти (що не одне і те саме) і що мова в той же час є автономною по відношенню до культури і може вивчатися окремо від освіти або в порівнянні з нею.

Ми більше схильні погодитися з другим підходом до питання співвідношення освіти і мови, в якому говориться, що мова є невід'ємною частиною культури освіти.

Загальнолюдські духовні цінності, які формує освіта і суспільство, безсумнівно, становлять основу буття людини, визначають сенс і зміст її життя. Поняття цінності, яке у філософії культури розуміють як

«непорушну сокровенну життєву орієнтацію», не може бути розглянуто у відриві від мовного аспекту, втіленого в структурі мовної картини світу і мовної особистості.

Кожна конкретна мова являє собою самобутню систему, яка накладає свій відбиток на свідомість її носіїв і формує їх картину світу. Мовна картина світу відображає реальність через культурну картину світу.

Таким чином, роль мови полягає не тільки в передачі повідомлення, а й, у першу чергу, у внутрішній організації того, що підлягає повідомленню, тобто закріплених у мові знань про світ. Мовна картина світу включає в себе знання про світ, які виражаються в лексиці, фразеології, граматиці. Вона є специфічною для кожної культури, і ступінь проникнення наукових знань в систему повсякденних уявлень відображає певну точку зору даного народу на дійсність. Тому одним із магістральних напрямів сучасних мовних досліджень є вивчення національних особливостей культурно-специфічного бачення світу, відбитого в упорядкованому наборі мовних засобів, які в систематизованому поданні створюють так звані мовні картини світу (відображення певного способу сприйняття через устрій світу), світ мови нації, народності.

Сукупність уявлень про світ, укладених у значенні різних слів і виразів даної мови, складається в якусь єдину систему поглядів або приписів (наприклад: добре, якщо інші люди знають, що людина відчуває) і нав'язується в якості обов'язкової всім носіям мови.

По-друге, вивчення вербалізації стосується предмета або адресата повідомлення, словами, які використовуються при акті комунікації, а також акті мовного вираження смислових асоціацій, які є пов'язаними з даними словами. Уся ця сукупність особливостей – встановлення антропоцентричної моделі – передбачає звернення до концепту словами-маркерами як масової, так і індивідуальної культури, укоріненими у мовній свідомості національних носіїв мови.

По-третє, мовні структури в людській свідомості забезпечують специфічну взаємодію людей один з одним і навколишнім світом. Динамічний розвиток теорії міжкультурної комунікації позначає більш підсилену тенденцію розгляду мови як «інструменту інтерпретативного пізнання світу, діалогічного по природі культурного феномена, що виходить за межі системи знаків. Але яким же чином стає можливою міжнародна комунікація, адже кожна нація має свою мовну картину світу, в якій існують найбільш значущі для певної людини смисли та культурні домінанти. Для подолання даної проблеми була введена міжнародна мова, яка сприяє створенню єдиної мовної картини світу та вирішенню глобальних міжнародних проблем.

Мовна картина світу – це система понять, характерна для кожної мови, за допомогою якої носії мови сприймають (класифікують, інтерпретують) світ. Вивчення мовної картини світу певного народу – це шлях до кращого пізнання власне специфіки його мови, культури, освіти, розуміння системи його уявлень, його самобутності та ментальності, що, врешті, і дозволяє здійснювати міжкультурну комунікацію. На всіх етапах історичного розвитку як мови, так і самого народу, мовна картина світу набуває нових видозмін, дослідження яких допоможе чіткіше та глибше поглянути на причини та особливості еволюції окремого соціуму. Вивчення національних мовних картин світу окремого народу, проведення порівняльних досліджень, розгляд окремих фрагментів мовних картин світу – це новий, оригінальний і перспективний комплексний напрям дослідження національних мов, що дозволить зрозуміти їх внутрішні форми та сприятиме глобальній міжкультурній комунікації.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СУЧАСНИХ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ УКРАЇНИ

2.1. Концепт «мовна стратегія» як відповідь на виклики глобалізованого світу

Динамічний розвиток вітчизняної освіти на початку ХХІ століття має ґрунтуватися на чіткому визначенні її стратегічних пріоритетів та їх послідовній реалізації. До таких пріоритетів у сучасному українському освітньому просторі належать мовні стратегії.

Передусім варто звернути увагу на визначення цього поняття. На нашу думку, характеристика мовних стратегій лише як механізмів освоєння і користування іноземними мовами в багатомовному культурному просторі [159, с. 15] є дещо однобічною. Слушно акцентуючи увагу на полікультурності сучасного соціуму, вона не розкриває іншої фундаментальної риси мовних стратегій – необхідності спиратися на всебічне вивчення рідної мови.

У більш загальному вигляді поняття «мовні стратегії», на думку В. Андрущенка й О. Скубашевської, позначає систему технологій, засобів, підходів навчального та позанавчального штибу, які забезпечують вільне володіння рідною і, як мінімум, однією-двома іноземними мовами. Дослідники зазначають, що нині в різних країнах світу оновленню і впровадженню мовних стратегій приділяється першочергова увага. Зокрема, держави Європи усвідомили, що в умовах зміни геополітичної ситуації європейське суспільство стає більш інтерактивним, мобільнішим та більш комунікативним. Тому в наш час інтенсифікація мовних стратегій набуває великого значення, дозволяючи долати мовні бар'єри [10].

До основ загальної мовної стратегії ЄС у сфері освіти, зокрема у відношенні до інших мов, належать:

- право всіх громадян вивчати та використовувати свою власну державну мову і мови меншин;
- право всіх громадян вивчати щонайменше дві іноземні мови в період обов'язкової шкільної освіти;
- обов'язок усіх урядів заохочувати й підтримувати вивчення іноземної мови після шкільної освіти;
- обов'язок усіх урядів підтримувати багатомовні заходи [10].

Розглянемо, як зазначені основи мовної стратегії реалізуються у вітчизняному освітньому просторі. Аналіз основних проблем і суперечностей у сфері сучасних мовних стратегій освіти України логічно розпочати зі звернення до *поняття «державної мови» в українському суспільстві та значення її застосування в системі освіти*. Усебічна характеристика становища державної мови на сучасному етапі розвитку України набуває все більшої актуальності. В умовах поступу незалежної Української держави мовне питання залишається об'єктом численних дискусій.

Мова – це унікальна характеристика людського суспільства. Як зазначає П. Копнін, часто питання про пізнавальну функцію мови зводиться до дилеми: що таке мова – засіб або форма віддзеркалення дійсності? Відповідь на це питання мислиться у взаємовиключній формі або – або. Насправді ж мова – це передусім сама реальність пізнавальної діяльності людини, саме пізнання з його результатами, які реально існують у суспільстві. Усі результати пізнання постають як мова – система знаків, що мають свої значення [86, с. 191].

У мові концентрується сама сутність буття людини, історичного буття народу. Це переконливо довели філософи, психологи, соціолінгвісти XIX – XX століть. Звідси постає фундаментальна цінність мови як основи самоідентифікації людини і народу. Звідси ж виникає і її провокативна

роль у конфліктах самостверджень на особистісному рівні та на рівні національних спільнот [119, с. 35].

Українська мова є не лише основою української ментальності, а й загальнолюдських культурних, моральних та етичних цінностей, які склалися на ґрунті народної культури, моралі, традицій, звичаїв та етикету. Одна з найважливіших функцій мови – культурна. Процес навчання рідної мови допомагає краще пізнати свій народ, розвинути почуття особистої відповідальності за її збереження та розвиток [63].

Мова акумулює досвід поколінь, є засобом соціалізації та інструментом урегулювання суспільних, міжетнічних і міжнаціональних відносин. Тому вона є невід'ємним складником розвитку держави. У пріоритетах державної мовної політики, мовних стратегіях реалізується водночас боротьба політичних угруповань та лідерів за домінування, сфери впливу як у межах своєї нації (держави), так і поза її межами, у зовнішньополітичних відносинах, на міжнародному рівні. Мовні стратегії у цьому зв'язку набувають потужного політичного, економічного і соціокультурного значення: вони утверджуються як засіб (механізм) єднання народів або ж (за певних обставин) як фактор їх протистояння чи конфлікту [159, с. 10].

Державна мова відображує особливості політичної культури суспільства, яка змінюється від покоління до покоління разом з її носіями, трансформується через систему ідеологічних уявлень, норм, цінностей, що закріплюють політичний досвід, потужно впливає на перебіг соціально-політичних процесів і має значний регулятивний потенціал. Поряд з економічними та політичними чинниками мова є важливим чинником цілісності нації і нормального функціонування держави. Консолідуючи суспільство, спільна мова стимулює розвиток стійких політичних, економічних, культурних зв'язків на рівні світової спільноти [78, с. 134].

Досвід засвідчує, що народ, який втрачає рідну мову, поступово віддаляється (відходить) від міжкультурного діалогу. І навпаки, народ, який утверджує свою мову у мовному розмаїтті цивілізації, втягується в цей діалог все більш поважно та інтенсивно. Розвиток і поширення української мови у європейському просторі може бути визначено як необхідні умови участі України в міжкультурному європейському діалозі [159, с. 11].

Саме тому підтримка державної мови є конституційним обов'язком кожного громадянина. Згідно із статтею 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України [83].

Зазначені конституційні положення, що визначають статус української мови як державної, конкретизуються в інших законодавчих актах. Зокрема, у Національній доктрині розвитку освіти серед пріоритетних напрямів державної політики визначено «розширення україномовного освітнього простору», «збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови». Стратегія мовної освіти в Україні передбачає опанування державною мовою, розвиток високої мовної культури громадян, виховання толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур [125, с. 7-9].

Ю. Чередник звертає увагу на те, що чітко визначені мета і завдання мовного планування як складової мовної політики держави є стабілізуючим суспільним фактором, який сприяє розвитку національної свідомості й розбудові державного управління. Будь-яка державна мова повинна мати свої стандарти та певні етапи становлення, серед яких:

- відбір – один із варіантів мови через ті чи інші причини визнається стандартним. Такий вибір – це політичний процес, що передбачає підвищення престижу мови;
- кодифікація – певна державна установа повинна укласти словники, граматики та інші необхідні матеріали. Саме кодифікація підвищує соціальний престиж мови, змушує вивчати мову, аби говорити і писати правильно, відповідно до встановлених мовних стандартів;
- розвиток функцій – кодифікований варіант повинен обслуговувати всі функції держави (управління, законодавство, бюрократію, науку, освіту). Це передбачає створення нової термінологічної системи;
- визнання – мова повинна бути визнана як національна, тобто як стандартний варіант [187].

Як зазначає О. Скубашевська, мовна проблема не локалізується у сфері суто мовних явищ і відносин, а пов'язана з цілою низкою феноменів, що стосуються соціокультурних аспектів буття суспільства. Для вироблення стратегії державної мовної політики з метою використання її потенціалу у справі консолідації нації необхідно дати відповідь на запитання, в яких аспектах і яким чином мова реалізується як чинник консолідації держави та самоідентифікації нації, визначити взаємозв'язок, взаємовплив мови й інших зрізів суспільного життя – політичних, національних, культурних, регіональних [158].

Пошук відповіді на зазначене питання не повинен оминати суперечності (економічні, політичні, педагогічні тощо), що супроводжують впровадження державної мови в систему освіти України. Частина з них має об'єктивний характер, частина пов'язана з наявністю певних обставин суб'єктивного плану. Розглянемо їх детальніше.

Дослідники ринку праці в Україні переконані, що всупереч усім негараздам на ринку праці в країні існує досить тісний зв'язок між рівнем

освіти та матеріальним становищем. Цей зв'язок виявляється насамперед у тому, що в усіх секторах економіки з підвищенням рівня освіти знижується ризик втрати роботи. Вища освіта стає основним чинником конкурентоспроможності на ринку праці та високих заробітків, про що свідчать значно вищі рівні зайнятості та добробуту осіб із вищою освітою [133, с. 126]. Не можна заперечити, що оволодіння державною мовою – невід'ємна складова системи вищої освіти, на що вказують звіти ЮНЕСКО [206; 207 та ін.].

Однак економічні проблеми не кращим чином впливають на впровадження державної мови в систему освіти України. Зокрема, фахівці занепокоєні тим, що у країні досі відсутні наукові центри, які займалися б науковими дослідженнями різних регіонів, вельми необхідними для створення оптимальної моделі державної мовної політики. Вітчизняні ВНЗ системи державного управління поки що не готують відповідних фахівців, які здатні аналізувати та прогнозувати розвиток мовної ситуації в країні, а відтак, давати наукові рекомендації керівникам країни для правильних кроків у загальнодержавній мовній політиці [51].

Однією з головних політичних суперечностей сьогодення, що виявляє себе у загальносвітовому масштабі, впливаючи і на впровадження державної мови в систему освіти України, є суперечність між прагненням до все більшого зближення між народами та їхнім бажанням зберегти свою етнокультурну самобутність. Потрапляючи в інше культурно-мовленнєве середовище, мовець фактично потрапляє до іншого світу соціокультурних цінностей і мовно-мовленнєвих законів спілкування, що породжує нову суперечність – між прагненням мовця оволодіти декількома мовами для міжкультурного спілкування й необхідністю досконалого володіння своєю рідною та державною мовами в багатонаціональній державі. Відтак виникає низка таких мовленнєво-культурних проблем, які вимагають серйозних досліджень і їх розв'язання: багатомовність, полілінгвістична

освіта в полікультурному мовленнєвому середовищі, виховання полімовної особистості в полікультурному освітньому середовищі [20, с. 10].

Педагогічні суперечності, пов'язані з впровадженням державної мови в систему освіти України, можуть бути визначені за декількома основними напрямками:

- недостатній рівень професійного володіння викладачами українською мовою;
- відсутність або замала кількість підручників, навчальних посібників, нормативної документації державною мовою в окремих галузях виробництва;
- збереження можливості вибору мови викладання іноземними студентами при укладанні контракту на навчання [105].

Аналіз практики викладання мовних дисциплін у ВНЗ України засвідчує, що підручники та методичні розробки, які використовуються у процесі навчання, ще недостатньою мірою враховують роль і значення мотиваційної сфери студентів, динаміку смислотворних мотивів навчання в процесі викладання, міру й характер взаємозв'язку мотиваційної готовності до засвоєння знань, до оволодіння способами такого засвоєння з конкретними методичними прийомами. Тому актуальною проблемою є вивчення мотиваційної сфери студентів, вироблення шляхів і методів її корекції та розвитку [11, с. 232]. В іншому випадку впровадження державної мови в систему освіти України може зіткнутися з байдужістю певної частини студентів або навіть з нерозумінням необхідності такого курсу.

Подібні перспективи визначаються тими психологічними суперечностями, які супроводжують впровадження державної мови в систему освіти України. Зокрема, В. М'яленко, здійснивши пілотажне дослідження мовно-освітніх адаптаційних стратегій респондентів декількох груп, визначає провідні адаптаційні стратегії: досягнення

соціальної безпеки, кар'єрно-честолюбні стратегії, фінансово-прагматичні стратегії. Так, обстежувані з повною вищою освітою, переважно зорієнтовані на російську мову та культуру, виявляють достатній рівень адаптованості, доволі позитивно реагують на впливи зовнішнього середовища, але при цьому мають відчуття втоми, необхідності пройти через інтелектуальні випробування, складні обставини. Випробувані цієї групи вважають освіту основою своєї успішної кар'єри. Обстежувані, що мають неповну або незакінчену вищу освіту або середню спеціальну, демонструють переважно рефракторні емоційні реакції. Вони надають значення соціальним зв'язкам, використовуючи їх як засоби досягання соціального статусу, бажають, щоб їхні діти навчалися українською мовою, оскільки це допоможе їм зайняти гідне місце в суспільстві. Молодь, яка надає перевагу російській мові, найбільше схильна до переживань щодо власної соціальної захищеності та адаптованості. Водночас молодь, яка використовує обидві мови (українську і російську), обирає дієві шляхи досягнення соціальної безпеки. І хоча вони вказують на обидві уподобані мови, з метою реалізації статусно-соціальних домагань ці люди активно використовують українську мову. Для двомовної групи найбільш характерним є кар'єрно-честолюбні орієнтації, на противагу україномовній молоді [123].

Необхідність комплексного подолання зазначених вище суперечностей, що супроводжують впровадження державної мови в систему освіти України, зумовлює увагу дослідників до визначення *особливостей формування мовних стратегій для різних вікових категорій населення (дітей, учнів і дорослих)*. Специфіка цього процесу, на нашу думку, не може бути простежена поза розглядом категорії «мовна картина світу». Адже здійснення мовних стратегій у національному просторі освіти має сприяти успішному формуванню мовної картини світу, її постійному розширенню та збагаченню.

Мовна картина світу є суб'єктивним образом об'єктивної реальності, оскільки кожна людина по-своєму і неповторно відтворює світ. Іншими словами, мовна картина світу – це комплекс мовних засобів, у яких відображені особливості етнічного сприйняття світу, це сукупність уявлень народу про дійсність, зафіксованих в одиницях мови на певному етапі розвитку народу [143, с. 5]. Саме цим пояснюється те, що кожна національна мова – це універсальна система істин, знань, зумовлена своєрідною психологією народу.

Мова, через певне значення слова, представляє той чи інший предмет об'єктивної картини світу, у сукупності ж – концептуалізує її. Мовна картина світу відображає у вербальних формах дійсність, яка сприймається свідомістю [56]. Тому предметом дослідження сучасної лінгвістики є питання про ступінь впливу людини на мову, якою вона послуговується, і про вплив природної мови на поведінку й мислення людини, особливо у плані формування її картини світу [94, с. 142]. Вирішення зазначеного питання має сприяти успішному формуванню мовних стратегій для різних вікових категорій населення.

Теорію мовної картини світу було розроблено в першій половині ХХ ст. відомим німецьким дослідником Й.Л. Вайсгербером. Щоправда, учений витлумачує це поняття лише принагідно, здебільшого вказуючи на стимулюючу роль мови щодо формування в людини цілісної картини світу. Й.Л. Вайсгербер зазначає, що мова дозволяє людині об'єднати весь досвід у єдину картину світу і змушує її забути про те, як раніше, до того, як вона вивчила мову, вона сприймала навколишній світ [29, с. 51]. Він уявляє мову як певного «творця світу», залишаючи при цьому осторонь об'єктивний фактор формування картини світу – навколишній світ. Учений припускає, що існує відносна свобода людської свідомості від мовної картини світу, проте в її межах. Інакше кажучи, від мовної картини світу, закріпленої у свідомості, ніхто звільнитися не може, але в межах самої цієї

картини ми спроможні дозволити собі певні індивідуальні відхилення. Та своєрідність людської особистості, згідно з теорією Й.Л. Вайсгербера, завжди є обмеженою національною специфікою її мовної картини світу [56].

На думку Г. Брутяна, світ мовних уявлень виникає й формується у процесі пізнання. Обумовлений іманентними законами певної мови, цей світ має відносну самостійність. Знання, зафіксоване в поняттєвому апараті суб'єкта пізнання, є розумовою моделлю, а знання, виражене за допомогою слів, утворює мовну картину світу [26, с. 111].

В. Ужченко розуміє категорію «мовна картина світу» як вербалізовані інтерпретації мовними соціумами навколишнього світу й самих себе в цьому світі. Дослідник констатує, що картина світу є власне світобаченням як кожної окремої людини, так і етносу загалом, вона постає результатом сприйняття та осмислення навколишнього світу, зафіксованого в мові. Унаслідок процесів взаємодії людини з реальним світом виникає неперервний зв'язок між людиною, всесвітом та її мовою, де всі елементи взаємопов'язані [176, с. 67-68].

Схожу думку висловлює І. Голубовська, яка визначає мовну картину світу як виражене засобами певної мови світовідчуття та світорозуміння етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе в цьому світі [41, с. 6]. Дослідниця розрізняє концептуальну і мовну картини світу, наголошуючи на тому, що для останньої характерне повсякденне, наївне відображення реальності, на противагу науковості та загальнолюдському характеру концептуальної картини світу [41, с. 38].

Які ж особливості має формування мовної картини світу для різних вікових категорій населення? Л. Лисиченко зазначає, що індивідуальна мовна картина світу формується і розвивається, починаючи з перших кроків освоєння дитиною довкілля й мовного світу. Через це виокремлюють мовні картини світу дитини й дорослої людини, що

розрізняються як обсягом мовних засобів, так і ступенем досконалості у володінні ними [102, с. 48]. Однак зрозуміло, що таке розрізнення має бути забезпечене всією системою освіти. В іншому випадку, на нашу думку, процес формування мовної картини світу буде хаотичним, невпорядкованим, що в умовах глобальних викликів сучасності з її численними деструктивними впливами загрожуватиме збереженню цілісності особистісної свідомості, фундамент якої закладається саме за допомогою мови.

Н. Ашиток наголошує: актуальність дослідження освітньо-виховного потенціалу мовної картини світу зумовлена цілою низкою проблем теоретичного та практичного характеру, що постали перед філософією освіти у зв'язку з тими викликами, які на початку XXI ст. є особливо значущими для України у процесі розбудови державності. Проблеми освіти, до яких належить формування мовної картини світу майбутнього конкурентоспроможного фахівця, носія духовних багатств власного народу у контексті потреб глобалізованого світу, членом якого прагне стати Україна, можливо вирішити лише в комплексі з політично-економічними та соціальними питаннями [15].

Існує нагальна потреба розпочинати цілеспрямовану реалізацію мовних стратегій уже на рівні дитячого середовища – у родині, у дошкільних навчальних закладах, у початкових школах. Адже дитина починає засвоювати слова мови досить рано: цілий період у розвитку дитячого мовлення характеризується підвищеною увагою до словотворення. Однак усвідомлення лексичного складу мови відбувається у дитини поступово, протягом тривалого часу [108, с. 87-88]. Максимальне сприяння дитині у цьому процесі – важливе завдання батьків, вихователів, педагогів.

В. Зарицька наголошує на тому, що майбутнє української мови в Україні сьогодні визначається вихованням мовної поведінки саме

наймолодших членів суспільства. Дослідниця аргументує свою думку такими фактами:

- діти ще не обтяжені соціальним, політичним, мовним досвідом і легко адаптуються до мовних трансформацій;
- набуті у молодшому віці якості (зокрема, мовленнєві) є підґрунтям для подальшого навчання молоді, значною мірою зумовлюють практичну, професійну, громадську діяльність дорослої особистості;
- перша стадія формування логічного, пізнавального інтелекту людини, який породжується вербальною формою і водночас трансформується в неї, відбувається саме в дитячому віці [61].

Як зазначає У. Андрусак, за допомогою рідної мови учні початкової школи пізнають навколишній світ, входять у людське середовище, долучаються до національної і світової культури. Як форма існування і вияву національної й особистісної свідомості, рідна мова слугує засобом самопізнання, саморозвитку, самовираження особистості, формування соціокультурних знань, умінь, цінностей на національній основі. Завдяки мовному досвіду, здобутому на початковому етапі навчання, діти можуть надалі ґрунтовно й поглиблено узагальнювати знання з мови, розвивати вміння та навички мовленнєвої діяльності, забезпечити мотивацію навчання рідної мови [7].

У дитини, яка вивчає й засвоює мову, сприймає світ через систему мовних знаків, подальший розвиток відбувається завдяки накопиченню знань і життєвого досвіду. На цьому етапі життя людини важливо, щоб комунікація забезпечувала узгодженість моделей світу й мови. На допомогу вчителю приходять когнітивна методика навчання мови [141, с. 5]. Саме вона допоможе учневі осмислити концептуальність реальних предметів, явищ, закладених у лексиці й граматичних категоріях і моделях.

Мета навчання української мови в школах полягає у створенні умов для формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка:

- володіє виражальними засобами рідної мови, усіма її видами, типами, стилями, найважливішими жанрами, акумульованими в ній духовними скарбами;
- уміє орієнтуватися в потоці різноманітної, нерідко суперечливої інформації;
- спроможна вільно, у неповторній мовленнєвій формі виражати власну позицію патріота та громадянина щодо певних життєвих явищ, самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку, добирати відповідні для досягнення мети засоби і способи навчання [84, с. 5].

На жаль, реальна ситуація у вітчизняному освітньому просторі є досить складною, що утруднює досягнення зазначеної мети. Лінгводидактична практика на сучасному етапі в Україні засвідчує низку проблем, що потребують вирішення як на рівні визначення концептуальних засад розвитку мовної освіти в державі, так і у процесі безпосередньої роботи, спрямованої на вироблення конкретних умінь та навичок щодо забезпечення мовленнєвої компетенції учнів, а також формування системи лінгвістичних знань щодо забезпечення їхньої мовної компетенції. Основними недоліками сучасного навчально-виховного процесу в галузі мовної освіти, на думку Л. Орехової, є:

- відсутність єдиного підходу в роботі щодо вироблення у мовців України усвідомлення значення мови як однієї з найвищих цінностей суспільства, її консолідуючої сили, показника ступеня розвитку культури народу;
- нерозробленість дієвої методики введення української мови в усі сфери суспільно-політичного життя, підняття її статусу як державної

мови в Україні; неефективне використання національних фольклорних, етнографічних, літературних матеріалів у процесі навчально-виховної роботи з української мови;

- недостатнє врахування можливостей позакласної роботи в лінгвістичній освіті учнів [134, с. 113].

Подолання зазначених недоліків, на наш погляд, повинно мати комплексний характер. Вивчення мови забезпечується соціокультурними знаннями й усвідомленням міжкультурних (полікультурних) зв'язків, що лежить в основі плюрилінгвізму, який передбачає, що в процесі розширення індивідуального мовного досвіду особистості розширюється діапазон користування мовою від рівня побутового мовлення до мови спільноти в широкому сенсі і далі – до мов інших народів.

Плюрилінгвальний підхід сприяє формуванню комунікативної компетенції, у межах якої всі мовні знання і досвід є складниками, в якій вони взаємодіють, що стає важливим кроком до реальної, а не штучної багатомовності. Цей підхід успішно реалізується нині в освітніх закладах Європи [139]. Плюрилінгвальний підхід передбачає, що у процесі розширення індивідуального мовного досвіду особистості в її культурних аспектах людина не сприймає ці мови у вигляді чітко розмежованих розумових блоків, проте у неї формується комунікативна компетенція, в межах якої усі мовні знання й досвід є складниками та в якій різні мови переплітаються, взаємодіють [59, с. 18-19]. Проте варто наголосити, що підґрунтям для успішного застосування плюрилінгвального підходу має бути добре володіння рідною мовою.

Г. Лещенко вбачає перспективу успішного вивчення української мови учнями середніх загальноосвітніх закладів на засадах впровадження компетентнісного підходу у шкільну мовну освіту. Для визначення реалізації комунікативної компетенції учнів на кожному рівні навчання у школі дослідниця розкриває динаміку відповідної предметної компетенції:

- 1-й етап – початкова школа. До об'єктів опрацювання належать: роль мови як засобу спілкування і пізнання; особливості і вимоги до усної та письмової форм мови; правила спілкування; поняття про діалог (ситуативний і в тексті), монолог. Засвоювані елементи компетенції охоплюють: читання (поняття про техніку, свідомість, виразність читання), його види; первинне знайомство з текстом, різними типами і стилями мовлення, розмежування мови й мовлення;

- 2-й етап – основна школа. До об'єктів опрацювання належать: види мовленнєвої діяльності, мета, адресат, ситуація спілкування; вимоги до мовлення (змістовність, логічна послідовність, багатство, точність, виразність, доцільність, правильність); жанри і стилі мовлення; робота над рівнем правильності мови. Засвоювані елементи компетенції охоплюють: монологічну компетенцію (створення висловлювань різних типів і жанрів мовлення, адекватних ситуації спілкування); діалогічну компетенцію (побудову діалогів етикетних і ситуативних, їх розігрування); розвиток компетенцій в аудіюванні і читанні; формування основ лінгвістичної і мовної компетенцій (фонетичної, лексичної, граматичної);

- 3-й етап – старша школа. До об'єктів опрацювання належать: поглиблення знань про види мовленнєвої діяльності: ознайомлювальне і критичне читання, аудіювання; практична і функціональна стилістика; рівні володіння мовою – правильне і комунікативно доречне; культура мовлення, риторика, види красномовства. Засвоювані елементи компетенції охоплюють: побудову проектів змісту, форм, методів удосконалення мовної і мовленнєвої компетенцій учнів; текстотворчий, ораторський елементи комунікативної компетенції: основні способи підготовки до виступів, ведення полеміки, підтримка розмови, культура публічного виступу. Цей етап проектування предметної комунікативної компетенції свідчить про те, що з часом навчання збільшується кількість і якість засвоєних учнем елементів компетенції [101].

Крім послідовності і систематичності у формуванні комунікативної компетенції, до особливостей формування сучасних мовних стратегій для учнів, на нашу думку, належить необхідність поєднувати загальні цілі вивчення української мови з найбільш доцільними засобами їх досягнення. Тим самим має бути реалізований загальнопедагогічний принцип єдності змісту та форми навчання. Найбільш ефективно досконале оволодіння українською мовою може бути забезпечене, коли педагог знаходить нові підходи до викладу навчального матеріалу, враховуючи психологічні особливості учнів.

Як успішний приклад застосування мовних стратегій для різних вікових категорій учнів на сучасному етапі, що може бути ефективно використаний як на уроках, так і у позакласній роботі, варто відзначити журнал «Я вивчаю українську», заснований у квітні 2010 року. До кращих рис цього видання варто віднести прагнення редакційного колективу зацікавити юних читачів ознайомленням із розмаїтим, невичерпним світом української мови і водночас долучити їх до надбань вітчизняної та світової культури. Власне мовні рубрики («Пізнаймо нашу мову», «Мандри слова», «Мовні цікавинки») поєднані в журналі з іншими темами («Подорожуймо», «Дізнайся більше», «Допитайко», «Здоровенькі були»), які збагачують свідомість дітей та підлітків знаннями з мови, літератури, географії, історії, біології, психології, наданими у легкій для дитячого сприйняття формі. Тим самим зазначене видання суттєво збагачує мовну картину світу учнів, сприяючи їхній успішній комунікації у динамічному сучасному світі і тим самим забезпечуючи їхнє становлення як усебічно розвинених особистостей.

2.2. Суперечності мовної стратегії розвитку освіти дорослих

Найвищим рівнем відображення навколишнього світу вербальними засобами є мовна картина світу дорослих людей, що відрізняється

кількістю номінативних одиниць, змістом їх значень, іншими мовними засобами. Індивідуальна мовна картина світу зумовлена як суспільними факторами – суспільний статус, освіта, ерудиція, рід діяльності, так й індивідуальними фізичними (конституція, вік, стать) та психічними особливостями (психічний тип, темперамент, ригідність, наявність – відсутність нахилу до художньо-естетичної діяльності) [102, с. 48]. Навіть два представники однієї генерації, одного або близького спрямування створюють два досить відмінні мовні образи простору, в яких відбивається їхній особистий мовний образ світу, зумовлений і психічним складом [103, с. 40].

На впровадження ідей освіти дорослих в Україні (зокрема, на реалізацію мовних стратегій з урахуванням специфіки цієї вікової категорії) спрямована діяльність Всеукраїнського координаційного бюро Міжнародної громадсько-державної програми «Освіта дорослих України», створеного за сприяння Інституту освіти ЮНЕСКО. За його допомогою починаючи з 2000 року в Україні щороку проводиться міжнародний «Тиждень освіти дорослих». Стратегічною метою своєї діяльності координаційне бюро поставило досягнення цілей, проголошених ООН відповідно до програми суспільної просвіти, яка передбачає:

- оволодіння людиною способами життя в дедалі складніших суспільних відносинах;
- опанування мовою суспільства, в якому живе людина;
- опанування культурою суспільства, в якому живе людина [157, с. 103].

Розглядаючи особливості мовних стратегій для дорослого населення, варто враховувати, що мовний матеріал є своєрідним матеріалом для вивчення розвитку думки. Рівень граматичних умінь та навичок свідчить про певний розвиток інтелекту, мови, мовлення особистості. Безсумнівно, ступінь інтелекту – це відповідний рівень спілкування, навіть певна

стратегія спілкування, адже оцінка особистості залежить від того, як людина виявляє себе у мовленні. Володіючи мовою, особистість оперує своїм розумом і виявляє рівень його розвиненості.

О. Мамчич і О. Барнич приділяють увагу формуванню мовної стратегії спілкування майбутнього вчителя, яка має бути спрямованою на «кооперативний стиль» комунікації та поведінки. Вона повинна надати можливість виробити комунікативну модель стосунків у різних мовленнєвих ситуаціях, створить умови для формування комунікативної компетентності, невід'ємною частиною якої є компетентність лінгвістична [111].

У процесі формування особистості майбутнього фахівця у педагогічних ВНЗ необхідно створювати такі комунікативні умови, які могли б забезпечувати розвиток уже наявних складників лінгвістичної компетентності і надавали студентів можливість вільно спілкуватися, тобто реалізовувати себе інтелектуально. Адже комунікативна компетентність безпосередньо відображає рівень культурного розвитку особистості [36, с. 14].

Майбутній учитель має вміти:

- висловлювати свої думки, враховуючи своєрідність кожної граматичної одиниці (словосполучення, речення), їх синтаксичні характеристики (склад, мету висловлювання, інтонаційне, емоційне забарвлення, модальність тощо);
- сприймати висловлені думки співрозмовників, спостерігаючи та аналізуючи граматичний малюнок їх мови та мовлення;
- робити відповідні висновки, що ґрунтуються на співвідносному рівні мовної та мовленнєвої підготовки учнів [111].

Оцінюючи загальне значення розробки мовних стратегій держави та їх специфіку для різних категорій населення, варто визнати слушними міркування Н. Ашиток, яка наголошує: формування в освітньому

середовищі мовної картини світу означає формування єдиної відображеної у мові системи поглядів. Як обов'язкова для всіх носіїв мови, вона є точкою опори, що слугує основою для соціалізації особистості на порозі її активної участі в житті суспільства [14, с. 173].

Зазначений напрям освітньої діяльності стає особливо актуальним у наш час, адже радикальні зміни в соціальному житті, пов'язані з його демократизацією, переходом до ринкових відносин і глобальними зрушеннями, потребують змін у змісті й формах виховання, умови якого ускладнюються кризовими явищами у країні, суспільстві, світі [17]. У ринковому глобалізмі відсутні людина та її самоцінність, йому не притаманний гуманізм, він ґрунтується на економічній доцільності та прагматизмі. Навчальні заклади за таких умов сприяють формуванню не унікальних особистостей, що володіють фундаментальними знаннями, а пересічних фахівців з прагматичними запитамі – знайти роботу й мати добрий заробіток. Рівень прибутків почав визначати успішність людини в житті [76, с. 331-332].

На сучасному етапі все більш вагомого значення *в системі української освіти* набувають «світові мови». Йдеться, передусім, про стрімке поширення англійської мови, яке доречно, на нашу думку, віднести до глобальних викликів сьогодення. Пошук адекватної відповіді на цей виклик перебуває у площині сучасних мовних стратегій національного освітнього простору.

Статистика свідчить, що англійською мовою нині вільно володіють близько 670 млн осіб, а в межах «розумної компетентності» – приблизно 1,2–1,5 млрд осіб [91, с. 95]. Крім того, у світі з 1 000 наукових публікацій 760 виходять англійською мовою [182, с. 112]. Саме цією мовою подається 80 відсотків інформації в мережі Інтернет, хоча для 40 відсотків користувачів англійська мова не є ані рідною, ані першою [201, с. 6]. Англійськомовні країни виробляють близько 40 відсотків світового валового

внутрішнього продукту. Отже, жодною мовою раніше в історії не розмовляла така кількість людей і так широко, при тому що раніше ніколи в історії не існувало такої кількості стандартизованих мов, як сьогодні, – 1,2 тис. [78, с. 135].

Подібна ситуація склалася і в сучасній Європі. Зокрема, дослідження рівня володіння громадянами ЄС іноземними мовами засвідчує, що нині англійська мова може виконувати функцію *lingua franca* для європейців. Нею або як рідною (13%), або як іноземною (38%) володіє понад половина (51%) європейців. Друге та третє місце посідають відповідно французька й німецька (по 14%), іспанська і російська (по 6%) мови. Погоджуються з тим, що як першу іноземну мову їхні діти повинні вивчати англійську, 77% європейців. Як було зазначено на Першій міністерській конференції ЄС з багатомовності у 2008 році, англійська мова продовжує завойовувати позиції як безпосередній засіб спілкування всередині Європи та засіб міжнародного спілкування. Вона стала домінуючою іноземною мовою, яку вивчають у середній школі. 90% учнів середніх шкіл з усієї Європи сьогодні вивчають англійську [138, с. 36].

Науковці активно обговорюють ту роль, яку відіграє англійська мова в лінгвокультурній комунікації. Зокрема, Д. Крістал стверджує, що значення «світової», якого англійська мова почала набувати з 60-х рр. ХХ ст., може бути охарактеризоване як безпрецедентне. Існуючий процес визначається як природний вияв намагання пристосуватися до нової світосистеми, яка постійно змінюється. Такий шлях набуття англійською мовою нового світового статусу призводить до ситуації, за якої у сучасному світі «ніхто не має монополії на англійську мову» [91, с. 6].

Подібна ситуація пов'язана з тим, що англійська мова з Великобританії, США й інших англомовних країн нині переміщується до тих держав, у яких вона є другою іноземною мовою [196, 202]. Подібна ситуація знаменує нейтральне поширення англійської мови серед тих її

носіїв, які в більшості випадків потребують міжнародної комунікації і визнають за англійською мовою право здійснювати функції посередника у цьому процесі. Щоправда, подібне визнання можна вважати вимушеним, зважаючи на відсутність у більшості суб'єктів мовлення здатності до багатомовності.

Постає питання: що вирізняє англійську мову поміж інших, що приваблює саме до неї суб'єкта мовлення? Д. Крістал пояснює цю ситуацію передусім здатністю цієї мови опинитися «у потрібному місці в потрібний час» [91, с. 115], що сприяло не лише її становленню як світового мовного лідера, а й закріпленню цих позицій на майбутнє. Лінгвістичний принцип багатомовності у межах цієї теорії пов'язується з необхідністю застосування «спільної» мови.

В освітньому просторі різних країн світу англійська мова нині є другою мовою (після державної), якою здійснюється навчальний процес. Цьому сприяють такі чинники:

- процес глобалізації та глобальної модернізації, в якому англійська мова відіграє роль світової. Науковці говорять про дискурс комунікативної глобалізації. Заходи урядів, спрямовані на модернізацію суспільств, одночасно ведуть до англізації внутрішнього середовища. Ідеологія глобалізації передбачає, що англійська мова є предметом вжитку, який в будь-якому випадку має бути придбаний якнайскоріше;

- тенденція переходу від індустріального суспільства до суспільства, заснованого на знанні. Зазначена в Лісабонській стратегії мета ЄС покликана розвивати засновану на знанні економіку і вимагає розширення доступу до знань. За сучасних умов така мета може бути досягнута завдяки англійській мові як світовій;

- освіта англійською мовою, що дедалі більше асоціюється з викликаними глобалізацією соціально-економічними змінами та статусом держави у світовій спільноті;

- процес інтернаціоналізації вищої освіти, який є однією з цілей реформ освітньої сфери країн – членів ЄС. Підвищення статусу європейських освітніх інституцій і збільшення привабливості та конкурентоспроможності на світовій арені неможливе без збільшення кількості курсів англійською мовою та кількості викладачів, які ці курси здатні викладати. Викладання англійською мовою розглядається як важливий чинник залучення іноземних студентів;

- освітня політика ЄС. Наслідком масштабності та популярності різних програм ЄС, у тому числі обмінних, є те, що університети пропонують навчальні курси англійською, бо більшість приїжджих студентів з країн – членів ЄС не здатні навчатися мовою приймаючого ВНЗ. За статистикою, якщо немає можливості поїхати до англійськомовної країни, студенти обирають ту країну, в якій англійська найбільш вживана та поширена. Щодо мовної проблематики в Болонському процесі, то, наголошуючи на необхідності збільшення студентської мобільності, декларація нічого не зазначає стосовно того, чи студент, який виїжджає за кордон, має вивчати і навчатися мовою приймаючої сторони, чи *lingua franca*, якою в більшості випадків є англійська мова;

- університетські кафедри мають у своєму складі викладачів, які здатні викладати англійською, а також викладачів, для яких англійська є рідною;

- процес уніфікації документів про освіту. Додаток до диплома видається англійською, хоча Європейська Комісія передбачає додаток найбільш вживаними мовами країн – членів ЄС;

- вивчення у системі обов'язкової освіти більшості країн – членів ЄС двох іноземних мов. Оскільки не вказується, яка мова має вивчатися першою, на практиці ні в кого не виникає сумнівів щодо того, що першою іноземною має бути англійська [138, с. 37].

На думку Д. Гредола, процес розширення використання англійської мови слід розглядати в ширшому контексті змін у світовій мовній системі. Унаслідок зростання ролі великих мов поступово виникне ситуація, коли кожна з них матиме свою певну сферу впливу. У цьому випадку навряд чи доречно прогнозувати перспективу утвердження єдиної (зокрема, англійської) глобальної мови.

Інший лінгвіст – Т. Макартур робить акцент на поширенні різновидів англійської мови. Він вважає, що існування різноманітних її діалектів і варіантів у майбутньому призведе до розподілу англійської на взаємно незрозумілі мови. Аналізуючи всю сукупність різновидів, притаманних сучасній англійській мові, Т. Макартур робить висновок, що їх можна визначати як реальних або, принаймні, потенційних членів нової мовної сім'ї [126].

Згідно з теорією Р. Філіпсона, англійська мова реалізує владні амбіції її носіїв як рідної мови за межами їх проживання, змістивши центр уваги на носіїв її як другої іноземної мови, оскільки за допомогою останніх набагато легше розширити сферу свого впливу. Дослідник знаходить в англійській мові імперський контекст, результатом чого постають механізми символічного пригнічення, заміни, виключення, застосовані щодо інших мов. Р. Філіпсон висуває радикальну тезу щодо необхідності визнання лінгвістичного імперіалізму, критикуючи опонентів за спроби поєднання англійської мови і прогресу, за ігнорування ними збільшення глобальних та локальних суперечностей, що мають катастрофічні екологічні й культурні наслідки. Глобалізація англійської мови виявляється пов'язаною із занепадом інших мов, що, на думку вченого, не є природним вибором на користь прогресу. Тому лінгвістика поза зв'язком із соціальними науками не в змозі надати всебічний аналіз проблем колоніалізму, глобалізації, культурної гегемонії, освіти, ЗМІ, мультилінгвізму, офіційної національної мови і мов меншин. Теорія

глобальної англійської мови фактично не висвітлює проблеми існування лінгвістичної ієрархії, що почала виникати ще за доби колоніалізму. Р. Філіпсон убачає в цьому підтвердження того, що існуючий світовий лад служить інтересам лише обраних – Заходу й еліт, які співробітничать з ним, тобто без відповідних мовних політик глобальна система не змогла б існувати [98]. Такий висновок не суперечить міркуванням відомого дослідника розвитку сучасної цивілізації Д. Белла щодо можливості поглиблення культурного розколу в постіндустріальному суспільстві, де руйнуються традиційні соціальні зв'язки [19, с. 651].

Вчені приділяють все більшу увагу двом аспектам глобалізації й «інтервенції» англійської мови на сучасному етапі розвитку людства:

- вплив англійської мови на процес глобалізації, вплив американської культури, мислення, світогляду на культурну спадщину інших націй;
- життя самої мови в цих умовах, її зміни, мовна варіативність.

Мова міжнародного спілкування, коли вона використовується не носієм її як рідної мови, поступово зазнає трансформацій у напрямі спрощення. І тут виникає низка проблем: коли рідна мова зазнає глобальних змін, американізми посідають чільне місце в лексиці молодого покоління. Внаслідок цього відбуваються нові лексичні зміни, які несприятливо впливають на унікальні національні особливості певної культури. Безпрецедентне поширення англійської мови у світі призводить до того, що виникають усе нові її різновиди, що формуються під впливом інших мов і культур, відбиваючи елементи неанглосаксонського менталітету, моральних цінностей, культурно-історичних реалій, традицій, норм поведінки [71, с. 306-307].

Як же сприймати проникнення світових мов до вітчизняного простору? На нашу думку, варто звернути увагу на досвід побудови мовних стратегій у різних державах. Найбільш поширені світові мови

можуть конкурувати у відносинах «мова-донор і мова-реципієнт». У цьому випадку аспектом мовного регулювання держави стає проблема запозичень, тобто проблема визначення міри допустимості і/або неприйнятності цих запозичень. Йдеться про політико-правове реагування на тенденції лексичного запозичення зі світових мов [78, с. 135].

Багато в чому англізації внутрішнього середовища сприяють національні уряди країн – членів ЄС, бо своїми діями прокладають шлях домінуючим позиціям англійської мови. Наприклад, у Німеччині урядові адміністративні заходи (заснування нових навчальних програм, позначених як такі, що є міжнародно орієнтованими) фактично закладають підвалини для більш широкого вивчення та використання англійської мови. Ця соціальна реальність щодо англійської як першої іноземної відображається у федеральній статистиці з вивчення студентами іноземних мов. Зокрема, у 2004 – 2005 рр. англійську вивчали 77 відсотків німецької молоді, що навчається, тоді як французьку – тільки 17,7 відсотка. Із Німеччини до англійськомовних країн їде втричі більше студентів, ніж до інших держав. Іншим прикладом може слугувати Швейцарія, де відсутність офіційної мовної політики на національному рівні дозволила економічно потужному кантону Цюріх ще у 1998 році ввести англійську мову як першу іноземну в початковій школі. Спеціальні заходи, спрямовані на англізацію внутрішнього мовного середовища, вживаються урядами таких світових лідерів, як Японія та Китай [138, с. 36].

Подібні заходи, однак, зустрічають у суспільстві різних країн не лише підтримку, а й спротив. У зв'язку з цим Н. Огренич розглядає досвід Франції і, відповідно, французьку модель захисного реагування, наголошуючи на тому, що французьке мовне законодавство має чітку протекціоністську спрямованість щодо національної мови. Поява в польській мові значної кількості англійських слів також викликала занепокоєння громадськості цієї країни. Тому Сейм прийняв закон, згідно з

яким забруднення мови термінами чужого походження карається штрафом до 30 тис. доларів США. Відтепер у Польщі, як і у Франції, питання про офіційне вживання іншомовного слова вирішує спеціально створена комісія лінгвістів з 30 осіб [131, с. 54-55].

Наведені приклади засвідчують, що процес завоювання англійською мовою панівних позицій у мовній сфері ЄС викликає гострі дискусії в неангломовних спільнотах та сприяє вживанню протекціоністських заходів з метою протидії її надмірному поширенню. Перспектива домінування англійської мови в комунікативному просторі вже сьогодні змусила європейських інтелектуалів усвідомити необхідність заохочення громадян вивчати другу мову, яка не є мовою міжнародного спілкування. Вони запропонували концепцію *personal adaptive language*, суть якої полягає в тому, щоб кожна людина вивчила легку для засвоєння іноземну мову. Друга мова має бути близька до першої – рідної: таким чином, запроваджується концепція другої рідної мови (*second mother tongue*), вивчення якої розпочинатиметься в школі та триватиме у вищому навчальному закладі. Оволодіння такою другою мовою має супроводжуватися вивченням історії, культури та літератури відповідного народу [138, с. 37].

В умовах сучасних глобалізаційних процесів необхідно, щоб кожна нація усвідомлювала свою індивідуальну значущість у межах світової спільноти [37, с. 62]. У реальних умовах глобалізації ми можемо говорити про потребу взаємointegraції Сходу і Заходу, про діалог культур та цивілізацій. Необхідність такого діалогу виразно підтверджується в різноманітних *проблемах та суперечностях застосування російської мови в системі освіти України*.

Складність зазначеної проблеми в сучасному українському суспільстві часто спричиняє спрощені підходи до її розв'язання. Питання подальшого вдосконалення нормативної основи української мови та її

реформування в напрямі дерусифікації як один з основних аспектів сучасної мовної ситуації в Україні, як зазначає О. Тараненко, стало досить політизованим. Це стосується як радикальних прихильників таких реформ літературної мови (з явним або неявним ототожненням позицій: хто проти реформ, той за подальшу русифікацію української мови й самої України), так і їхніх найбільших антагоністів. До другої групи належать суспільні кола, що виступають проти тієї лінії в сучасному житті країни, яку вони характеризують як «насильницьку українізацію», – це ліві політичні сили і кола російської політичної та культурної орієнтації [170, с. 183].

На жаль, подекуди зазначені підходи виявляють себе і в наукових дослідженнях. Зокрема, недоречним виглядає застосування характеристики «лінгвоцид» стосовно розвитку української мови в період існування УРСР. Гучні твердження про «війну з самою мовою», характер якої нібито визначався «далекосяжною метою зведення української мови до стану говірки російської мови», «метою знищення її як самобутнього мовного утворення» [179, с. 34-35], не знаходять достатнього обґрунтування. Зокрема, з «Реєстру репресованих слів» навряд чи можна зробити висновок про «значну нівеляційну динаміку лексичного складу української мови» протягом 1930 – 1970-х рр. [179, с. 354]. Адже в зазначеному переліку вміщено як ті слова, що були вилучені з вживання у термінологічних словниках, так і ті, використання яких у певній лінгвістичній ситуації (в мові оригінального художнього твору або перекладу) було визначене окремим мовознавцем як недоречне. Однак останнє, на нашу думку, не свідчить про «репресування» цього слова. Так само опрацювання програм з теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування» в системі Академії наук може бути визначене не тільки як вияв «особливої інтенсивності русифікації» [179, с. 26], а й як задоволення потреби в систематичній комунікації між представниками різних етносів, що об'єктивно існувала в межах багатонаціональної радянської держави.

Прагнучи уникнути крайнощів в оцінках, варто проаналізувати застосування російської мови в сучасній системі освіти України. З одного боку, Л. Іванова зазначає, що в Україні немає нині жодного російськомовного університету чи іншого ВНЗ. Різко скоротилася, порівняно з 1991 роком, кількість російськомовних шкіл у Західній Україні, де проживало близько 300 тис. росіян. Зокрема, у Львівській області замість 24 російськомовних шкіл лишилося всього 5; у Волинській та Івано-Франківській областях – по 1; у Хмельницькій, Тернопільській та Рівненській – жодної. Протягом 90-х рр. ХХ ст. у Києві, де проживало 600 тис. росіян, кількість російськомовних шкіл скоротилася більше ніж у 7 разів (було 155, а лишилося 19). Твори російських письменників у загальноосвітніх школах нині не вивчаються як самостійна навчальна дисципліна, а входять до навчальних програм із зарубіжної літератури [67, с. 303–304].

З другого боку, слід звернути увагу, що в незалежній Україні продовжує функціонувати система підготовки фахівців із російської мови та літератури, яка здійснюється у 31 ВНЗ нашої держави. До них, зокрема, належать Таврійський національний університет ім. В. Вернадського, Рівненський державний гуманітарний університет, Волинський національний університет ім. Лесі Українки та інші вищі навчальні заклади [64, с. 27].

Практика засвідчує, що гострою проблемою в аспекті реалізації мовних стратегій у національному освітньому просторі України залишається можливість використання російської мови у навчальному процесі. Дослідники наголошують: використання різних мов у практиці викладання зовсім не означає, що одна з них обов'язково має витіснити іншу (відповідно до моделі взаємопригнічувальної конкуренції). Історичний досвід свідчить, що в незалежних державах розвиток і конкуренція мов підлягають закономірностям спільної позитивної

активності, особливо коли йдеться про другу міжнародну мову (англійська в Індії, французька у Бельгії, обидві згадані мови в Канаді). У цих випадках відбувається взаємне збагачення та розвиток співіснуючих мов. Оскільки на сьогодні в Україні нічого подібного не спостерігається (ще зовсім недавно російська мова зникла із шкіл силоміць, а не з об'єктивних причин), страждають як українська та російська мови, так і їх носії. Такий антимаркетинговий підхід вже завдав великої шкоди, тому що уявне оберігання української мови від позитивно активної конкуренції насправді ізолює її, що для мовного розвитку є згубним [174, с. 120].

Л. Іванова наголошує: щоб позбутися зазначених мовно-освітніх проблем, Україна і Росія повинні чітко усвідомлювати потребу в їх вирішенні. Адже створення атмосфери взаєморозуміння, злагоди між представниками різних націй, які проживають на території як Росії, так і України, – високе завдання, яке стоїть не лише перед російськими та українськими школами, університетами, але й перед усім суспільством обох країн. Громадські організації, які виступають від імені російськомовного населення України, надають пропозиції щодо затвердження в Україні певної кількості дитячих закладів, шкіл, груп, вузів, що задовольняла б права її громадян, бажаючих отримати освіту російською мовою, надання статусу російського двом – трьом державним університетам [67, с. 304].

Яким же чином можливе подолання проблем та суперечностей застосування російської мови в системі освіти України (а також мов інших етносів, що мешкають у нашій державі)? На думку І. Лопушинського, вирішення цього питання можливе шляхом застосування певної моделі державної мовної політики. Успішна її реалізація дала б змогу досягти бажаного результату – створення гомогенного українського суспільства [107]. Дослідник пропонує три такі моделі, у кожній з яких виокремлює певні переваги й недоліки.

Перша із запропонованих І. Лопушинським моделей може бути умовно названа «Урівноваження національно-мовного співвідношення населення України». Внаслідок її впровадження (2015 р.) необхідно досягти, щоб усі 77,8 відсотка українців нашої держави на належному рівні володіли і послуговувалися українською (рідною) мовою замість 67,5 відсотка (дані 2001 р.). До позитивних сторін цієї моделі автор відносить те, що всі українці оволодівають рідною мовою, населення України вивчає мови ЄС та світові мови, представники неукраїнського населення держави вивчають державну (українську) мову. Проте на шляху досягнення цих цілей постають серйозні перешкоди: чиниться спротив вивченню української (державної) мови з боку неукраїнського населення, особливо у Криму та на сході України; затягується процес національного самоусвідомлення та формування української політичної нації; наростає обурення з боку Російської Федерації щодо примусової українізації; послаблюється міжнародний авторитет України [105]. Зазначені перешкоди, наслідком яких може стати масштабне громадянське протистояння в українському суспільстві, на нашу думку, не дозволяють визначити модель «Урівноваження національно-мовного співвідношення населення України» як оптимальну схему реалізації мовних стратегій на сучасному етапі розвитку держави.

Інша запропонована І. Лопушинським модель – «Статус-кво» – передбачає забезпечення неухильної і послідовної реалізації чинного законодавства щодо функціонування української та мов національних меншин в освітній галузі нашої держави. До її позитивних рис дослідник відносить те, що в суспільстві не виникає мовне напруження, відбувається природний процес відходу від активної діяльності старшого покоління, яке не сприймає функціонування української мови як державної, а до активного життя вступає нове покоління українців, яке вже не переймається проблемою російської мови як другої державної. Водночас

автор не приховує і певних наслідків, до яких призводить реалізація зазначеної моделі: зтягується період утвердження української мови як державної, через бездіяльність держави у проблемах реалізації мовної політики в галузі освіти цю нішу займають проросійські партії України та державні інститути Російської Федерації, а російська мова залишається на території України досить потужною в комунікативній сфері [105]. До цього варто додати, що за такого варіанта розгортання подій важко з певністю прогнозувати, що нове покоління українців вже не буде перейматися проблемою російської мови як другої державної.

Тому, на наш погляд, на сучасному етапі доцільним є застосування моделі «Перебудова мовної політики в галузі освіти України за регіональним принципом», яка найбільшою мірою враховує неоднорідність етнічного складу населення України. І. Лопушинський умовно поділяє склад населення України на чотири територіальні групи відповідно до ступеня поширення української мови як рідної:

- Захід та Центр (Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області). Середній відсоток українців у цьому регіоні – 93,7, рідною українську мову визнали 93,2 відсотка;

- Чернівецька і Закарпатська області. Тут середній відсоток українців становить 77,8, українську мову визнали рідною 78,3 відсотка. Однак у цих регіонах проживає значна кількість представників національних меншин, зокрема, угорців, румун, молдован, тобто особливої уваги потребує питання вивчення мов національних меншин;

- Центр, Південь та Схід (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області). Середній відсоток українців у цьому регіоні – 70,3, рідною українську мову визнали 51,7 відсотка;

- Автономна Республіка Крим (українців – 24,3 відсотка, рідною мовою українську визнали 10,1 відсотка).

Відповідно навчання мов можна було б здійснювати за чотирма окремими територіальними мікромоделями, що віддзеркалювали б національний склад і прагнення населення певного регіону України:

- «Західна» (Захід та більша частина Центру). Посилено вивчається українська мова як рідна і державна, засвоюється одна із світових мов, російська як мова міжнаціонального спілкування на пострадянському просторі, мова членів Європейського Союзу – найближчих сусідів (польська, чеська, угорська, словацька тощо), мови національних меншин (національними меншинами), один із діалектів української мови (факультативно);

- «Південно-Східна» (Схід, Південь, частина Центру). Українська як рідна мова вивчається посилено, як державна – на рівні державних освітніх стандартів, російська як мова найближчого сусіда і світова мова, одна із іноземних мов, мови національних меншин (національними меншинами), один із діалектів української мови (факультативно);

- «Національноменшинна» (Чернівецька, Закарпатська області). Посилено вивчається українська мова як рідна, відповідно до державних стандартів – як державна, ґрунтовно вивчається рідна мова національних чи регіональних меншин (угорська, румунська, молдовська, ромська тощо) або вона ж як мова найближчих сусідів вивчається українцями, один із діалектів української мови (факультативно);

- «Південна» (Автономна Республіка Крим). Вивчається українська мова як рідна посилено, як державна – у межах державних стандартів, російська – як мова більшості населення Автономної Республіки Крим, мови національних або регіональних меншин як рідні або як мови національних меншин, одна із іноземних мов [105].

Переваги моделі «Перебудова мовної політики в галузі освіти України за регіональним принципом» (збагачення «мовної палітри» учнів та студентів; відкриття вільного доступу до міжнаціонального спілкування як на теренах Європейського Союзу, так і на пострадянському просторі; поширення доступу до світових інформаційно-культурних ресурсів), на нашу думку, є значнішими за вказані І. Лопушинським її недоліки (значне мовне «перевантаження» учнів і студентів; збереження потужності російської мови; певна перевага з боку учнів та студентів вивченню іноземних мов над державною). Адже оволодіння все більшою кількістю мов перебуває в річищі мовних стратегій, задекларованих на рівні ЄС, оскільки є нагальною потребою сьогодення. Тому проблему мовного «перевантаження» необхідно вирішувати, не відкидаючи однієї мови на користь іншої, а вдосконалюючи методики вивчення мови (зокрема, застосовуючи сучасні інтерактивні, інформаційно-комунікативні технології). «Потужність» російської мови, на наш погляд, у випадку застосування цієї моделі буде зберігатися лише в тих регіонах, де історично склалися великі осередки російськомовного населення. В інших регіонах так само зберігатиметься «потужність» мов інших етносів, що мешкають в Україні (кримськотатарського, угорського, молдовського), що за умови ґрунтового оволодіння представниками цих етносів українською мовою не може становити проблему для розвитку української державності. Надання ж переваги учнями та студентами вивченню іноземних мов над державною мовою має долатися, передусім, як послідовною підтримкою національно-культурних традицій з боку держави, так і цілеспрямованою політикою щодо ефективного застосування власного інтелектуального потенціалу – створенням нових робочих місць, забезпеченням гідних умов праці. Саме такий підхід має забезпечити успішні перспективи мовних стратегій у національному просторі освіти України, дозволивши уникнути протистояння між представниками різних етносів, які мешкають у нашій

державі. Ескалація ж мовного питання, здійснювана деякими екстремістськими політичними силами, є згубною передусім через пропоновані ними антидемократичні методи, що здатні лише посилити громадянські конфлікти в сучасній Україні.

І. Звірковський доходить висновку, що перетворення міждержавних відносин України та Росії на дійсно міжнародні в етнокультурній сфері можливе тільки через діалог культур. Такому діалогу мають сприяти організації етнічних меншин кожної країни, а регулювати його напрями – державні інститути і громадські культурні рухи [62, с. 14].

Вважаємо, що саме на таких засадах стає можливим усунення суперечностей і в мовній сфері. Можна погодитися з думкою, яку висловлює М. Зеркаль щодо необхідності розробки урядової програми забезпечення дошкільних, початкових, середніх та вищих навчальних закладів України фахівцями з навичками викладання національними мовами. Причому не слід втрачати питання дотримання рівноваги на межі між націоналізмом і толерантним ставленням до представників некорінних національностей [64, с. 27].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку незалежної Української держави актуалізується завдання вибору оптимальних мовних стратегій, що можуть бути реалізовані в національному освітньому просторі. Усебічний аналіз мовних стратегій має допомогти подальшому утвердженню державної мови в системі освіти України, посприявши усуненню різноманітних суперечностей у її застосуванні – як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Цей процес постає нерозривно пов'язаним із формуванням мовної картини світу, значення якої для розвитку національної свідомості різних категорій населення – дітей та дорослих, учнів і вчителів – є незаперечним.

Розвиток мовних стратегій в умовах глобалізації передбачає посилення уваги до вивчення не тільки державної мови, а й інших, зокрема

світових, а також мов різних етносів, що мешкають в Україні. Гуманістична модель глобалізації передбачає здійснення творчого, відкритого діалогу культур, що дозволяє кожній з них входити до світових інформаційних мереж, але водночас зберігати свою національну самобутність, національну гідність, неповторюваність й унікальність національного образу світу. Фундаментом культурної самоідентифікації за таких умов залишається мова. Це передбачає послідовне впровадження в життя і подальше удосконалення комплексу мовних стратегій у національному освітньому просторі.

Висновки до другого розділу

Українська мова є не лише основою української ментальності, а й загальнолюдських культурних, моральних та етичних цінностей, які склалися на ґрунті народної культури, моралі, традицій, звичаїв та етикету.

Однією з головних політичних суперечностей сьогодення, що виявляє себе у загальносвітовому масштабі, впливаючи і на впровадження державної мови в систему освіти України, є суперечність між прагненням до все більшого зближення між народами та їхнім бажанням зберегти свою етнокультурну самобутність. Потрапляючи в інше культурно-мовленнєве середовище, мовець фактично потрапляє до іншого світу соціокультурних цінностей і мовно-мовленнєвих законів спілкування, що породжує нову суперечність – між прагненням мовця оволодіти декількома мовами для міжкультурного спілкування й необхідністю досконалого володіння своєю рідною та державною мовами в багатонаціональній державі.

Аналіз практики викладання мовних дисциплін у ВНЗ України засвідчує, що підручники та методичні розробки, які використовуються у процесі навчання, ще недостатньою мірою враховують роль і значення мотиваційної сфери студентів, динаміку смислотворних мотивів навчання в процесі викладання, міру й характер взаємозв'язку мотиваційної

готовності до засвоєння знань, до оволодіння способами такого засвоєння з конкретними методичними прийомами.

Вивчення мови забезпечується соціокультурними знаннями й усвідомленням міжкультурних (полікультурних) зв'язків, що лежить в основі плюрилінгвізму, який передбачає, що в процесі розширення індивідуального мовного досвіду особистості розширюється діапазон користування мовою від рівня побутового мовлення до мови спільноти в широкому сенсі і далі – до мов інших народів.

Плюрилінгвальний підхід сприяє формуванню комунікативної компетенції, у межах якої всі мовні знання і досвід є складниками, в якій вони взаємодіють, що стає важливим кроком до реальної, а не штучної багатомовності.

Крім послідовності й систематичності у формуванні комунікативної компетенції, до особливостей формування сучасних мовних стратегій для учнів, на нашу думку, належить необхідність поєднувати загальні цілі вивчення української мови з найбільш доцільними засобами їх досягнення. Тим самим має бути реалізований загальнопедагогічний принцип єдності змісту та форми навчання. Найбільш ефективно досконале оволодіння українською мовою може бути забезпечене, коли педагог знаходить нові підходи до викладу навчального матеріалу, враховуючи психологічні особливості учнів.

Особливості мовних стратегій для дорослого населення полягають в тому, що мовний матеріал є своєрідним матеріалом для вивчення розвитку думки. Рівень граматичних умінь та навичок свідчить про певний розвиток інтелекту, мови, мовлення особистості. Ступінь інтелекту – це відповідний рівень спілкування, навіть певна стратегія спілкування, адже оцінка особистості залежить від того, як людина проявляє себе у мовленні. Володіючи мовою, особистість оперує своїм розумом і виявляє рівень його розвиненості.

У процесі формування особистості майбутнього фахівця у педагогічних ВНЗ необхідно створювати такі комунікативні умови, які могли б забезпечувати розвиток уже наявних складників лінгвістичної компетентності і надавали студентові можливість вільно спілкуватися, тобто реалізовувати себе інтелектуально.

На сучасному етапі все більш вагомого значення в системі української освіти набувають «світові мови». Йдеться, передусім, про стрімке поширення англійської мови, яке доречно, на нашу думку, віднести до глобальних викликів сьогодення. Пошук адекватної відповіді на цей виклик перебуває у площині сучасних мовних стратегій національного освітнього простору.

Подібна ситуація пов'язана з тим, що англійська мова з Великобританії, США й інших англослов'янських країн нині переміщується до тих держав, у яких вона є другою іноземною мовою. Подібна ситуація знаменує нейтральне поширення англійської мови серед тих її носіїв, які в більшості випадків потребують міжнародної комунікації і визнають за англійською мовою право здійснювати функції посередника у цьому процесі. Щоправда, подібне визнання можна вважати вимушеним, зважаючи на відсутність у більшості суб'єктів мовлення здатності до багатомовності.

Гострою проблемою в аспекті реалізації мовних стратегій у національному освітньому просторі України залишається можливість використання російської мови у навчальному процесі. Дослідники наголошують: використання різних мов у практиці викладання зовсім не означає, що одна з них обов'язково має витіснити іншу (відповідно до моделі взаємопригнічувальної конкуренції). Історичний досвід свідчить, що в незалежних державах розвиток і конкуренція мов підлягають закономірностям спільної позитивної активності, особливо коли йдеться про другу міжнародну мову (англійська в Індії, французька у Бельгії,

обидві згадані мови в Канаді). У цих випадках відбувається взаємне збагачення та розвиток співіснуючих мов.

Надання ж переваги учнями та студентами вивченню іноземних мов замість державної мови має долатися як послідовною підтримкою національно-культурних традицій з боку держави, так і цілеспрямованою політикою щодо ефективного застосування власного інтелектуального потенціалу – створенням нових робочих місць, забезпеченням гідних умов праці. Саме такий підхід має забезпечити успішні перспективи мовних стратегій у національному просторі освіти України, дозволивши уникнути протистояння між представниками різних етносів, які мешкають у нашій державі. Ескалація ж мовного питання, здійснювана деякими екстремістськими політичними силами, є згубною передусім через пропоновані ними антидемократичні методи, що здатні лише посилити громадянські конфлікти в сучасній Україні.

На нинішньому етапі розвитку незалежної Української держави актуалізується завдання вибору оптимальних мовних стратегій, що можуть бути реалізовані в національному освітньому просторі. Усебічний аналіз мовних стратегій має допомогти подальшому утвердженню державної мови в системі освіти України, посприявши усуненню різноманітних суперечностей у її застосуванні – як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Цей процес постає нерозривно пов'язаним із формуванням мовної картини світу, значення якої для розвитку національної свідомості різних категорій населення – дітей та дорослих, учнів і вчителів – є незаперечним. Гуманістична модель глобалізації передбачає здійснення творчого, відкритого діалогу культур, що дозволяє кожній з них входити до світових інформаційних мереж, але водночас зберігати свою національну самобутність, національну гідність, неповторюваність й унікальність національного образу світу.

РОЗДІЛ 3

НОВА ПАРАДИГМА ФІЛОСОФІЇ МОВИ В СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ

3.1. Становлення нової філософської парадигми мовної стратегії розвитку освіти в Україні

Стратегія розвитку освіти в умовах сучасного українського суспільства передбачає формування та впровадження нової парадигми філософії мови, що обумовлюється як зовнішніми (глобалізація та інформаційна революція), так і внутрішніми (становлення держави, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження культури тощо) викликами розвитку сучасної цивілізації.

У першу чергу відзначимо ті зміни у розвитку національних мов, їх місця та ролі у геополітичних процесах, що відбуваються під впливом глобалізації. При цьому, підкреслимо той факт, що мова в усі часи відігравала значну роль у міжнародних відносинах. Як зазначають О. Куць та В. Заблоцький, мова є важливим фактором геополітичної ідентичності національної держави, базовою формою збереження її інтересів у глобальному просторі політики. Сильна та жива, державна мова є гарантією присутності країни у площині світової культури і цивілізації, створює унікальний національний контекст глобального розвитку людства. Держава з чіткою національністю та мовною ідентичністю має широкі можливості презентації власної волі в сучасному світі [97, с. 111].

Можна також погодитися з висновками, що робить Н. Пеллагеша, на думку якої, протягом усієї історії людства доля мов пов'язана з відношеннями політики та сили. При цьому місце мов у світовій лінгвістичній ієрархії безпосередньо залежить від геополітичних процесів, тенденцій та змін, які трансформують мовну політику держав незалежно від їх розміру та впливу. Так, глобалізація та падіння Радянського Союзу

стали причинами становлення нової системи відносин не тільки у сферах політики та економіки, а й у мовному середовищі [137, с. 44].

У цілому глобалізація, за оцінками багатьох сучасних дослідників, принципово змінює мовну ситуацію у світі. Так, на думку О. Яковлевої, глобалізація є процесом універсального характеру й змісту, який охоплює всі без винятку сфери економічного, політичного, гуманітарного життя людства. Істотно впливає вона й на мовну ситуацію в різних куточках планети і на ній в цілому, зокрема, на специфіку окремих національних моделей дво- та багатомовності, а за певних обставин – навіть на їх сутність. Саме глобалізація значною мірою зумовлює помітне ускладнення мовних проблем у сучасному світі. Внаслідок цього відбувається не лише суто кількісне збільшення тих смислів, у формуванні яких бере участь мова, а й їх ускладнення. За умов відсутності загальновизнаних підходів і рішень, які в традиційних суспільствах виступають свого роду еталонами істинності, смисли одних і тих самих реалій можуть релятивізуватися, набуваючи часом суперечливого, полівалентного і навіть взаємовиключного характеру [193, с. 167].

Подібну точку зору висловлює й Т. Ковальова, зазначаючи, що глобалізація – і як феномен, і як аналітична парадигма – має з мовою, процесами мовного розвитку цілий комплекс відносин політико-лінгвістичного характеру. Сама природа глобалізації має загальновизнану інформаційну, комунікативну складову, яка не існує поза мовним середовищем і мовними засобами. Окрім того, глобалізація впливає й на лінгвополітичну практику, її концептуальні засади, методи здійснення і перспективи, оскільки на тлі етнопроцесів є вірогідність зростання мовних конфліктів [78, с. 133].

Зокрема, О. Чередниченко звертає увагу на той факт, що за умов глобалізації посилюється природний тиск мов міжнародного спілкування на менш уживані мови. Це виявляється, зокрема, у тому, що все більша

кількість їх носіїв прагне оволодіти «світовими мовами», насамперед англійською, і досягти високого ступеня дво- і багатомовності. Індивідуальна двомовність/ багатомовність за формулою L1 (рідна мова) + L2/L3 (одна або дві мови широкого вживання) стала помітною ознакою мовної ситуації у багатьох країнах світу. Наприклад, у країнах Північної Європи (Данія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Фінляндія) кількість тих, хто поряд із рідною мовою опанував англійську, сягає 90 відсотків [188, с. 154-155].

Іншим важливим зовнішнім чинником розвитку мовних процесів у сучасному світі стає інформаційна революція. Як зазначає Н. Ашиток, мова як феномен культури набуває особливого значення в еру становлення інформаційного суспільства. В епоху науково-технічного прогресу постійно прискорюваний процес оновлення знань, розподіл праці передбачають і потребують комунікативної діяльності людей як необхідної умови згаданого прогресу. Не обходиться без цієї діяльності професійна й загальнокультурна підготовка людини, створення умов для безперервного самовдосконалення особистості. Однією з таких умов є формування мовної картини світу, що слугує основою взаєморозуміння між людьми, оскільки участь кожної особистості в суспільному житті – виробничій та невиробничій сферах – неможлива без наявності комунікативних навичок, формування яких ґрунтується на лінгвалізованій картині світу у свідомості індивіда [16, с. 432].

Зовнішні чинники становлення нової парадигми філософії мови в умовах сучасного українського суспільства доповнюються внутрішніми викликами, що постали перед Українською державою та нацією наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. Насамперед, це розбудова Української держави, формування української політичної нації, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження національної культури, історичної пам'яті, що безпосередньо пов'язані з питаннями розвитку мови.

Так, Л. Заболоцька акцентує увагу на тому взаємозв'язку, що існує між національною мовою й національною державністю. На її думку, без мови неможливе цілком відповідне функціонування державних форм, тому що всі види діяльності людини так чи інакше пов'язані з її комунікативною (мовленнєвою) діяльністю, опосередковані нею. На сучасному етапі зв'язок між державою і мовою вимагає не тільки вироблення та реалізації нових механізмів мовної політики, спрямованої на захист демократичних цінностей, а й ґрунтовного системного підходу до питання розвитку державної мови як мови єднання та збереження унікальних рис народу, основи усвідомлення народом своєї незалежності, способу протидії втраті менталітету народом під тиском наддержавних інтеграційних процесів [58, с. 347].

Становлення Української держави передбачає формування політичної нації. У свою чергу важливим аспектом цього процесу є розвиток національної мови. За словами О. Ткаченка, історія свідчить, що формування народу в націю неодмінно супроводжується мовним самоствердженням. Унаслідок цього мова стає: 1) загальнонаціональною; 2) загальнодержавною; 3) універсальною; 4) усталеною у своїй самобутності. Душею держави є нація. Народ, роз'єднаний мовно, ще нацією не став. Тим самим захитується у своїх основах сама рація існування держави. Невідомо, для кого і для чого її створено. Тому якщо держава хоче існувати, таким гостро актуальним стає питання мовного самоствердження народу, що видно на прикладі найрозвиненіших націй світу [175, с. 238].

На думку ж О. Яковлевої, в Україні зберігала й зберігає актуальність ще й така проблема, як здійснення переходу від «територіальної» нації, об'єднаної й структурованої на основі переважно природно-географічних та економічних факторів, до нації «мовної», внутрішню єдність якої забезпечують і гарантують як спільні цінності, так і однотипні завдання й

цїлі, а також шляхи їх досягнення, осмислені й сформульовані спільною мовою, яка є рідною для переважної більшості населення, а також державною. Такий перехід у його загальних рисах вкладається в алгоритм, продиктований модернізацією національного буття, хоча й неминуче несе із собою певні загрози й виклики для нього [193, с. 162].

Одним із найважливіших факторів формування української політичної нації, з точки зору І. Іванова, є об'єднання її навколо певного етнічного ядра і на підставі мовних принципів. За відсутності єдиної національної мови саме існування нації є сумнівним, а формування її у соціально-політичному напрямі мало ймовірним, оскільки залишається нерозв'язаною її етнонаціональна основа. На кожному з етапів націогенезу мовні питання відіграють провідну роль і є своєрідним стрижнем національно-державного будівництва. Мова як головна ознака нації забезпечує нормальне функціонування етнонаціонального організму у всіх його виявах [66, с. 62].

В умовах глобалізації та становлення інформаційного суспільства, з одного боку, та розбудови Української держави, формування української політичної нації, відродження національної культури, з іншого, актуалізується проблематика співвідношення української мови з іншими мовами. Як зауважує О. Яковлева, у процесі глобалізації послаблюються роль і значення звичних, усталених соціальних зв'язків, традиції, звичаїв. На цьому загальному фоні відбувається руйнування монополії рідної та державної мови у забезпеченні доступу до інформації, а також у таких сферах, як освіта, наука, культура [193, с. 168].

З іншого боку, як пише П. Рудяков, в умовах сучасного світу, буття й еволюцію якого підпорядковано глобалізації як доміантній тенденції й наріжному імперативу доби, надмірне зосередження на рідній мові, супроводжуване свідомою відмовою від залучення до використання мовною особистістю, яка є її носієм, інших мов, таїть у собі небезпеку

відсунення на периферію глобальних процесів, загрожуючи втратою перспектив та консервацією провінційності [149, с. 59-60].

Можна також погодитися з точкою зору Н. Мальованої, на думку якої, в умовах глобалізації з її нівелюючим впливом на мовну й, ширше, культурну самобутність різних націй і народів підсилюється необхідність забезпечення потреб соціальних, у тому числі національних, суб'єктів у самозбереженні, саморозвитку та самореалізації. Усвідомлення такої необхідності поступово стає загальносвітовим прогресивним явищем. Ця закономірність набуває ознак пріоритетної тенденції цивілізаційного розвитку в контексті всебічного розвою нації (етносів) у нових соціокультурних умовах, зростання національної самосвідомості, прагнення до самостійності, історичної творчості та самореалізації. На цьому тлі мовний чинник як невід'ємна складова формування нації стає одним із вирішальних у процесах розвитку суспільства, набуваючи водночас нової специфіки, зумовленої змінами місця й ролі нації в мультикультурному суспільстві, у системі етнонаціональних відносин. За таких умов затребуваним стає новий підхід до нації, що уможливив би поєднання проблематики самовизначення особи, нації та держави з основоположними цінностями та функціями мови з урахуванням нових соціокультурних контекстів [110, с. 246].

Л. Нагорна акцентує увагу на існуванні в сучасних умовах протиріччя між комунікативними і символічними функціями мови. Як засіб комунікації мова тяжіє до якомога ширшої універсальності та уніфікації; символічна функція мови передбачає захист ідентичності і тому стимулює зведення бар'єрів на шляху уніфікаційних процесів. Потреби взаєморозуміння, які обслуговує комунікативна функція мови, і потреба збереження самобутності, на сторожі якої стоїть її символічна функція, не входять між собою в суперечність лише у моноетнічних, одномовних

суспільствах. В умовах поліетнічності та полікультурності ці дві функції суперечать одна одній [124, с. 4].

Нова парадигма філософії мови має розв'язати означені протиріччя. Зокрема, значна роль у залагодженні мовних конфліктів, гармонізації мовних процесів у сучасному світі належить освіті. Як зазначає М. Пентилюк, стратегічні завдання освіти в Україні – створити умови для досягнення якісно нового рівня знань державної та інших мов, розробити нові підходи до навчання української мови, урахувуючи євроінтеграційні процеси, що відбуваються в сучасній середній і вищій школі. Зростання соціальної ролі молодшої людини, її активне творче самовиявлення зумовлюють необхідність формування комунікативно компетентної мовної особистості. Мовна освіта нині покликана формувати в учнів і студентів стійку мотивацію до вивчення рідної та інших мов, забезпечити усвідомлення суспільних функцій кожної, толерантне ставлення до них. Навчання мови повинно забезпечити розвиток в учнів і студентів мовних інтелектуально-пізнавальних, комунікативно орієнтованих здібностей, формування гуманістичного світогляду, усвідомлення й розуміння національних і загальнолюдських цінностей [140, с. 2].

Особливої уваги в контексті становлення нової парадигми філософії мови в стратегії розвитку освіти в сучасному українському суспільстві заслуговують потреба «ведення діалогу зі світом» і похідне від неї завдання вивчення іноземної, насамперед англійської мови [131, с. 98]. Адже в сучасному глобалізованому та інформатизованому світі надзвичайно розширилися масштаби міжкультурної комунікації, з'явилися її нові форми, засновані на новітніх інформаційних технологіях. Водночас означені процеси нерідко супроводжуються загостренням міжнаціональних протиріч, конфліктом культур, нетерпимістю до представників іншої нації. Як зазначає С. Тер-Мінасова, останніми роками соціальні, політичні та економічні потрясіння світового масштабу

призвели до небувалої міграції народів, їх переселення, розселення, зіткнення, змішування, що, зрозуміло, призводить до конфлікту культур. У той же час науково-технічний прогрес і зусилля розумної і миролюбної частини людства відкривають все нові можливості, види і форми спілкування, головною умовою ефективності яких є взаєморозуміння, діалог культур, терпимість і пошана до культури партнерів по комунікації [173, с. 19].

Одним із найважливіших чинників такого взаємопорозуміння є спільна мова у буквальному сенсі. Так, за словами Т. Ковальнової, перехід від діалогу до полілогу культур не тільки потребує бажання зрозуміти представника іншої культури, а й передбачає готовність опанувати його мову. Вхідження в єдиний економічний простір неможливе без вхідження у простір культурний і освітній. Володіння іноземними мовами і знання культурних особливостей інших країн є необхідною умовою залучення до загальноєвропейських і світових процесів [78, с. 136].

Особлива роль у процесах міжкультурної комунікації в сучасному світі належить англійській мові [199]. Вибір англійської на роль першої мови міжнародного спілкування, на думку О. Чередниченка, зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Дослідники відзначають її раціональну будову, багатство словникового складу, який дозволяє створювати розгалужені терміносистеми. Разом з тим, англійська асоціюється з англомовним світом (де панують свобода і демократія), на чолі якого стоїть найпотужніша держава сучасності – США. Усе це забезпечує англійській мові високий престиж в очах мовців, спонукаючи їх до її вивчення [189, с. 154].

Як пише А. Кургузов, сьогодні англійська мова стає головною у сфері науки, особливо в точних і природознавчих науках. Аналогічний процес відбувається в міжнародному бізнесі: англійська стає не тільки мовою спілкування бізнесменів з різних країн, а й внутрішньою мовою

переважної більшості транснаціональних корпорацій, у тому числі багатьох таких, первинне походження яких не є англійським або американським. Англійська мова в обов'язковому порядку використовується в управлінні повітряним сполученням, практично безальтернативно – у сфері туризму, вона домінує в Інтернеті, дає більшу частину термінології і скорочень, які використовуються в банківському бізнесі, в техніці, зокрема комп'ютерній, у сфері зв'язку [96, с. 50-51].

При цьому, як відзначає Н. Пелагеша, якщо спочатку поширення англійської світом було пов'язане з політичним та економічним впливом англомовних націй, то сьогодні є всі підстави говорити про те, що вона поступово втрачає свій імперський статус. Більше того, вона перестає бути прив'язаною до носіїв мови (американською чи британською) і починає існувати окремо від них, все більше перетворюючись саме на глобальну англійську як явище. Вона вже має спеціальну назву – глобіш (globish), або Світова стандартна розмовна англійська (World Standard Spoken English) [137, с. 46].

Усвідомлення важливості проблематики навчання іноземної мови знаходить своє вираження в сучасній освітній політиці [198; 200]. Як зазначає М. Тадеєва, на початку XXI століття в країнах – членах Ради Європи зростає розуміння того, що підвищення рівня екологічної, соціальної та культурної інтеграції вимагає високого рівня лінгвістичної гармонії. На досягнення цієї мети спрямована сучасна політика у сфері навчання іноземних мов, яку можна вирізнити як окремий напрям мовної та освітньої політики, розроблений інституціями Ради Європи та Європейського Союзу. Сприяння вивченню іноземних мов ще з 80-х років XX століття стало окремим напрямом діяльності Єврокомісії, що має свою назву Language Learning Policies (Політика в галузі вивчення мови) [197]. З початку 90-х років XX століття було започатковано багато програм у сфері освіти. Практично всі вони тією чи іншою мірою торкаються іншомовної

освіти. Та, передусім, сюди входять програми Lingua, Leonardo da Vinci та Comenius. Більшість згаданих програм на сучасному етапі об'єднує в собі програма «Навчання впродовж життя» (Lifelong learning program). У період з 2004 по 2006 роки в рамках шкільного вивчення іноземних мов програми Leonardo da Vinci та Socrates підтримали 2591 шкільний проект. Впровадження мовної політики Ради Європи на національних рівнях шкільної іншомовної освіти стало імпульсом для здійснення конкретних кроків у напрямі реформування та переорієнтації національних освітніх політик з метою запровадження оголошеного на Барселонському саміті принципу організації навчального процесу «рідна мова плюс дві іноземні» [169, с. 272].

Головним чином пріоритет і тут залишається за англійською мовою. Так, Н. Пелагеша підкреслює той факт, що мовні політики розвинених країн світу спрямовані на органічне включення англійської у національне мовне середовище. Унікальною англійську зробило визнання одномовними країнами її міжнародного статусу та функцій. Політикам зрозуміло, що залишати країну поза можливістю спілкування зі світом, означає приректи її на відставання в усіх галузях суспільного життя. Перехід від індустріального суспільства до суспільства знань, що є загальносвітовою тенденцією, неможливий без доступу до інформації, а значить, без англійської. Це примусило національні уряди поширювати її через освіту, фактично ініціювавши явище, яке соціолінгвісти називають «англомовною лихоманкою». У багатьох країнах світу знання англійської все частіше відносять до базових. Володіти англійською означає те саме, що вміти користуватися комп'ютером, мобільним телефоном та водити машину [137, с. 47].

Отже, є всі підстави говорити про актуалізацію проблематики вдосконалення вивчення іноземних мов, в першу чергу англійської, у сучасних умовах. Зокрема, за словами В. Кременя, вивчення іноземних мов

набуває першорядного значення в освіті. У всіх ланках освіти важливо, по-перше, розширити масштаби вивчення іноземних мов, а по-друге, так перебудувати їх вивчення, щоб діти засвоювали не знання про мову, а саму живу мову і могли нею вільно спілкуватися [90, с. 31].

С. Тер-Мінасова, підкреслюючи тісний зв'язок і взаємозалежність викладання іноземних мов і міжкультурної комунікації, зауважує, що кожен урок іноземної мови – це перехрестя культур, це практика міжкультурної комунікації, тому що кожне іноземне слово відображає іноземний світ і іноземну культуру: за кожним словом стоїть обумовлене національною свідомістю уявлення про світ [173, с. 25].

На культурологічні аспекти навчання іноземної мови вказує й Т. Ковальова, на думку якої, вивчення іноземної мови не є суто технічним процесом. Це не просто оволодіння граматиною і лексикою, навичками читання і вимови. Ефективність міжнародної комунікації, успішні перемовини з іноземним економічним партнером чи політичним супротивником потребують розуміння психології співрозмовника, розуміння культурних цінностей нації, представником якої є співрозмовник. Усе це створює культурне тло перемовин і відображується в мові як ретрансляторі культури [78, с. 137].

У свою чергу, І. Лопушинський першочергове значення вивчення іноземних мов у сучасній освіті пов'язує з процесами євроінтеграції, зокрема, приєднання України до Болонського процесу. Багатомовність та полікультурність вважаються конче необхідними для громадян нової Європи і, відповідно, України, оскільки спілкування з іноземцями їхньою рідною мовою корисне не лише окремій особі, а й становить економічну та культурну цінність для держави в цілому. При цьому хоча останнім часом аналітики й відзначають поліпшення в Україні загального стану та умов для навчання іноземних мов і досягнення позитивних результатів такого навчання на різних етапах освітніх ланок, проблема якісного навчання і

його результативності залишається відкритою і потребує спрямування на її розв'язання подальших зусиль, оскільки нині відсутні підстави говорити про сформованість кількомовної нації й підготовленість більшості українських громадян до спілкування в сучасному багатомовному та багатокультурному світі [106].

До подібних висновків приходять й О. Скубашевська, з точки зору якої в умовах поглиблення інтеграції України до Європейської Спільноти наша країна потребує висококваліфікованих фахівців, які володіють двома або трьома сучасними іноземними мовами, професіоналів, здатних опановувати все нове, прогресивне, готових розв'язувати складні завдання з впровадження в суспільство нового законодавства, а також готових до участі у міжнародному співробітництві і формування гідного ставлення до України в Європі, СНД і світі. Кардинального перегляду потребує і система мовної підготовки фахівців, оскільки вузловою проблемою стає впровадження в навчальний процес міжнародних стандартів. У зв'язку з цим рівень володіння іноземною мовою фахівцями також має відповідати вимогам, запропонованим у Рекомендаціях Комітету з питань освіти при Раді Європи щодо навчання іноземних мов [158, с. 381].

Ефективна реалізація завдань щодо навчання іноземних мов передбачає дотримання науково обґрунтованих принципів, методик, підходів, що відповідають ціннісним основам нової парадигми філософії мови. Згідно з С. Тер-Мінасовою, основні принципи нової парадигми викладання іноземних мов (так званої «неофілології») можна сформулювати таким чином:

- 1) вивчати мови функціонально, в плані використання їх у різних сферах життя суспільства: у науці, техніці, економіці, культурі і т. п.;
- 2) узагальнити величезний практичний і теоретичний досвід викладання іноземних мов фахівцям;

3) науково обґрунтувати і розробити методи навчання мови як засобу спілкування між професіоналами, як знаряддю виробництва у поєднанні з культурою, економікою, правом, прикладною математикою, різними галузями науки – з тими сферами, які вимагають вживання іноземних мов;

4) вивчати мови в синхронному зрізі, на широкому фоні соціального, культурного, політичного життя народів, що говорять на цих мовах, тобто в тісному зв'язку зі світом мови, що вивчається;

5) розробити модель підготовки викладачів іноземних мов, фахівців з міжнародного і міжкультурного спілкування, фахівців із зв'язків з громадськістю [173, с. 26].

У рамках нової парадигми філософії мови навчання іноземної мови має орієнтуватися на формування іншомовної комунікативної компетентності. З точки зору С. Ніколаєвої, іншомовна комунікативна компетенція – здатність успішно вирішувати завдання взаєморозуміння і взаємодії з носіями мови, яка вивчається відповідно до норм і культурних традицій в умовах прямого й опосередкованого контактів. Основними характерними рисами ІКК вважаються: динамічність, імпліцитність, комплексність, культурна зв'язність і релятивність. Мета формування ІКК: навчити учнів вирішувати завдання взаєморозуміння і взаємодії з носіями вивчаної мови відповідно до норм і традицій культури цієї мови в умовах прямого й опосередкованого контактів. В узагальненому вигляді компетенція включає знання, навички, вміння, досвід діяльності, вміння працювати самостійно. Метою формування ІКК є не накопичення обсягу знань, навичок і вмінь, а власне здатність використовувати їх в іншомовній діяльності. При цьому до складу ІКК правомірно включити такі компетенції: мовленнєві, лінгвосоціокультурну, мовні (лінгвістичні) і навчально-стратегічну [127, с. 13].

Варто також звернути увагу на виховний аспект у процесі навчання іноземної мови. На думку О. Скубашевської, іноземна мова набуває

великого виховного значення, адже однією з причин, що перешкоджають отриманню повноцінної гуманістичної освіти та міжнародному розумінню, є традиційна і свідомо культивована в цьому столітті ізоляція на політичному, ідеологічному й національному ґрунті; етнічному егоїзмі, расизмі, дискримінації більш відсталих в економічному розвитку країн. Все це викликає зворотний процес – недовіру й неприйняття одним народом створених форм національної і мовної культури іншого, дискримінацію іммігрантів та відторгнення ними соціальних норм поведінки суспільства, яке їх приймає. Вивчення іноземної мови допоможе подолати цю ізоляцію, оскільки іноземна мова є дієвим інструментом інтеграції нашої країни у світову цивілізацію, засобом відкриття й пізнання світом України, засобом пізнання й зближення України з іншими народами, засобом взаємообміну і взаємозбагачення народів [158, с. 380].

На думку С. Ніколаєвої, виховна мета має реалізуватися через систему особистого ставлення учня до іноземної мови і нової культури у процесі оволодіння ними. Згідно з цією метою необхідно передбачити виховання в учнів: культури спілкування, прийнятої в сучасному цивілізованому світі; ціннісних орієнтацій, почуттів та емоцій; позитивного ставлення до іноземної мови, культури народу, який розмовляє цією мовою; розуміння важливості оволодіння іншомовною комунікативною компетенцією і потреби користування нею як засобом спілкування; таких рис характеру, як доброзичливість, толерантність, колективізм, активність, працьовитість тощо [127, с. 16].

Наступний стратегічний вектор розвитку нової парадигми філософії мови пов'язаний з потребою в *самоідентифікації українців*, що передбачає завдання розширення сфери вживання та впливу державної (української) мови в структурі освітньої політики та системі українського державотворення.

Так, на думку Р. Лозинського, оптимізації мовних відносин в Україні, посиленню ролі української мови, подоланню наслідків мовної русифікації значно перешкоджає незнання значною частиною населення держави української мови [104, с. 409].

Мовна ситуація, що склалася в сучасній Україні, має глибоке історичне коріння. Як зазначає М. Степико, в Україні проблема національної ідентичності має свої особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, перебуванням територій сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення [164, с. 172-173].

У результаті для українського суспільства все ще вкрай актуальними залишаються питання розширення сфери вживання української мови як пріоритету мовної політики української держави, на що вказують багато дослідників.

Зокрема, С. Єрмоленко, ставлячи запитання, чи виконує українська мова сьогодні всі суспільні функції, що притаманні державній мові, у підсумку приходять до негативної відповіді. На її думку, для цього не створена матеріально-технічна, матеріально-виробнича база, не виконуються прогностичні рекомендації про розширення соціального ґрунту для оволодіння державною мовою. Українська мова в масовій свідомості залишається або мовою офіційною, книжною, яку можна чути тільки в радіопередачах, читати нею (рідко) газети, часописи, або мовою сільською, побутовою, яка приречена в умовах міста на зникнення. У сучасному суспільстві не створено ґрунту для формування соціального престижу української мови. Ми й далі живемо в інформаційному просторі (газети, журнали, книжки) сусідньої держави. Цілеспрямованої мовної політики в незалежній Україні немає. Україномовний державний службовець, який мав би грамотно скласти офіційний папір, ввічливо й коректно спілкуватись усною українською мовою, причому за її

літературними стандартами, нормами, – це, очевидно, той ідеал, до якого треба прагнути, якщо говорити про поширення державної мови на всій території України. Тобто для розширення суспільних функцій мови важливо об'єднати два основні процеси: процес створення україномовного державного апарату і процес реального перетворення освіти в Україні в національно орієнтовану освіту, чого не можна досягти без функціонування української мови в усіх ланках освіти – від дошкільного, родинного виховання до середньої, середньої спеціальної і вищої освіти [53, с. 105-106].

Б. Ажнюк вважає повноцінне функціонування української мови в усіх сферах публічного життя на всій території держави гарантією збереження ідентичності української нації, політичної та державної єдності України. З огляду на це Українська держава має забезпечувати відродження й захист української мови, якісну розбудову українського мовно-інформаційного простору. Потреба в розширенні сфери застосування української мови зумовлена насамперед тим, що незалежна Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію – потенційне джерело конфліктів у соціолінгвістичній сфері. Вона спричинена насильницькою асиміляцією українців протягом тривалих періодів бездержавності української нації та внаслідок поділів українських земель. Оскільки процес витіснення української мови в минулому мав цілеспрямований і системний характер, Українська держава має вжити системних заходів для запобігання подальшому витісненню мови з суспільного вжитку та розширення сфери її застосування [4, с. 343].

На думку Г. Євсєвої, державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України. З огляду на

це українська нація і держава мають забезпечувати відродження і захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору. На превеликий жаль, українське суспільство (попри, хоч і незначні, державницькі спроби консолідації суспільства на мовному просторі), і сьогодні перебуває у процесі пошуку її орієнтирів, з чим уже затрималися непоправно. Тому нинішню ситуацію можна схарактеризувати як конструктивне об'єктивне усвідомлення на вищих щаблях влади необхідності коригування державної мовної політики в Україні. Адже в суспільстві ще належно не підкріплена і не заохочена, не піднесена до рівня престижності, не доведена безумовна потреба, практична необхідність для громадян України знати та вільно і повсюдно спілкуватися українською мовою як мовою основної маси населення, як справді державною. Очевидно, основна причина такого стану речей у відсутності дієвого державного механізму регулювання мовним питанням [50, с. 63].

Л. Нагорна пропонує розглядати проблему розширення сфери впливу української мови у більш широкому контексті на основі теорії раціонального вибору. На її думку, проблема звуженого україномовного простору взагалі не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна. Якщо виходити з теорії раціонального вибору, не можна не бачити більш широкий, ніж ціннісний, спектр цілепокладань, що зумовлюють мовний вибір особи. При всій важливості морально-етичних і гуманістичних критеріїв такого вибору індивід зазвичай віддає перевагу тій мові, яка краще забезпечить йому успіхи в кар'єрі, бізнесі, більш широкий доступ до інформаційних ресурсів, престижніший, на його погляд, статус. Отже, згідно з висновками Л. Нагорної, ефективність мовної політики прямо залежить від здатності влади забезпечити державній мові й національному інтелектуальному продукту високу конкурентоздатність у світі ринкових відносин й інформаційних

технологій. У цілому ж мовні процеси розвиваються за своїми законами, відображаючи не стільки міру державного втручання, скільки ступінь відповідності тим реальним ідентифікаційним кодам, які превалюють у даному суспільстві [124, с. 142].

Із точки зору Л. Заблоцької, у справі залучення до опанування українською мовою необхідно робити акцент не на дорослих громадян, а на молодшу категорію мовців – дітей. На її переконання, майбутнє української мови в Україні визначається вихованням мовної поведінки саме у наймолодших членів суспільства, оскільки:

1) діти – така група мовців, що не обтяжена соціальним, політичним, мовленнєвим досвідом, яка легко адаптується до мовних трансформацій і для якої зміна мовленнєвих звичок не є таким важким і болісним процесом, як для дорослих;

2) набуті в шкільному віці особистісні якості, зокрема ті, що пов'язані з мовленням, не тільки служать основою для подальшого навчання, виховання, розвитку, а й значною мірою зумовлюють практичну, професійну та громадську діяльність дорослої особистості;

3) згідно з твердженнями відомих психолінгвістів перша стадія формування логічного, пізнавального інтелекту людини відбувається саме в молодшому шкільному віці [58, с. 349]. Звідси випливає актуальність проблеми поширення української мови саме в галузі освіти.

3.2. Якість мовної підготовки як чинник розвитку освіти

У сучасній науковій і філософській літературі часто порушується питання забезпечення інноваційного розвитку освіти, який, на думку багатьох авторів, має тісний двосторонній зв'язок із суспільним розвитком загалом. Так, згідно з І. Лопушинським, нові умови суспільного розвитку потребують змін і в підготовці до реалізації можливостей професійної діяльності фахівців-філологів, підвищують вимоги до якості мовної освіти,

її інформативності, професійної підготовки та управління якістю навчальних програм з мови, методики її викладання, нового покоління підручників тощо. Адже інститут освіти виступає основним суб'єктом української національно-мовної політики, спрямованої на утвердження національної ідеї і патріотизму задля кінцевої мети – формування в Україні громадянського суспільства та забезпечення процесів євроінтеграції [106].

С. Каленюк робить акцент на особливій потребі поширення української мови серед молодого покоління. З її точки зору, ситуація потребує активних дій, спрямованих на розширення сфери функціонування української мови, піднесення її престижності, особливо в молодіжному середовищі. Серед доступних можливостей поліпшення мовної ситуації на рівні навчального закладу – це постійне привертання уваги до проблем української мови, надання можливості ефективно і якісно вивчати мову тим, хто цього бажає, постійне і наполегливе виховання поваги й любові до української мови, адже людину можна навчити лише того, що вона любить [70, с. 90].

На тісний зв'язок якісної освіти та мовної політики вказує В. Кремень, згідно з яким, українська мова у галузі освіти повинна реалізовуватися: як навчальний предмет, як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (немовних) сфер пізнання, як засіб розвитку і саморозвитку школяра і студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві. При цьому володіння українською мовою треба вважати одним з основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів [90, с. 31].

На шляху реалізації завдання поширення сфери вживання української мови в освітній галузі виникає низка нагальних проблем. У першу чергу фахівці ведуть мову про навчальне-методичне забезпечення освітнього процесу. Як зазначає М. Карпенко, мовна проблема в освітній

сфері найгостріше виявляється в створенні якісних підручників та посібників українською мовою. Причому проблема є актуальною для всіх рівнів освіти: від початкової до вищої. Її вирішення можливе через створення спеціальної урядової програми виділення певних коштів на написання підручників та обов'язкове проведення прозорих конкурсів із залученням незалежних експертів [75, с. 180].

І. Лопушинський також вважає, що на сьогодні, як і раніше, залишається особливо актуальним питання забезпечення державних навчальних закладів України україномовною навчальною літературою, відео- та аудіовізуальними навчальними посібниками, комп'ютеризації, створення веб-сторінок навчальних закладів та підключення їх до мережі Інтернет. За умов переходу до інформаційного суспільства, включення України до глобалізаційних світових процесів особливо гостро постає питання використання в навчальному процесі електронних технологій на українськомовній основі. Водночас поєднання інтересу учнів і студентів до високотехнологічних видів діяльності з україномовною основою спонукатиме їх до глибокого оволодіння українською мовою, створення належного мовленнєвого середовища як в освітніх закладах зокрема, так і в українському суспільстві в цілому [106].

Б. Ажнюк звертає увагу на незадовільну якість української мови підручників, навчальних посібників, навчальних радіо- і телепрограм, відеоматеріалів, електронних продуктів тощо. Звідси випливає пропозиція до Міністерства освіти і науки України запровадити лінгвістичний моніторинг якості дидактичних і навчально-методичних матеріалів із оприлюдненням його результатів у ЗМІ [4, с. 358].

Інша проблема, що створює суттєві перешкоди розвитку сучасної української мови та її поширенню у галузі освіти, пов'язана з розробкою україномовної термінології, що здатна відобразити всі реалії сучасного життя. Як зазначає М. Степико, сьогодні українська мова, на жаль, не

повністю виконує пізнавальну функцію в науці, техніці, на виробництві, у ділових стосунках, в освіті й інших сферах суспільного життя, бо не охоплює номенклатури всіх понять, вироблених за останні десятиріччя. Тому конче потрібно зосередити першочергову увагу на необхідності суттєвих напрацювань у «переведенні» цілих сфер науки, культури, виробництва, багатьох сфер суспільного життя на українську мову. Це необхідно зробити для формування національно свідомої технічної еліти [164, с. 124].

Л. Нагорна також акцентує увагу на проблемах, що супроводжують процес українізації у галузі науки та освіти. На її думку, проблеми мовного суверенітету увійшли у суперечність із потребами забезпечення достатньо широкого простору наукової і технологічно-інформаційної взаємодії. Для багатьох галузей науки, особливо гуманітарних, звуження російськомовного наукового простору і недосить швидкі темпи розширення англomовного означають замикання у вузьких локальних рамках. Надзвичайно гострою є проблема формування україномовних державних стандартів, комп'ютерної «українізації», термінологічного забезпечення інформаційних технологій [124, с. 246].

У свою чергу Б. Ажнюк пропонує Міністерству освіти і науки України запровадити проведення щорічних науково-практичних конференцій, присвячених практиці викладання української мови та використання її в навчальному процесі у проблемних регіонах. Узагальнивши досвід, отриманий у ході таких конференцій, слід розробити рекомендації для відділів освіти на місцях, передбачити організаційні й фінансові можливості налагодження прямих контактів між учителями різних районів і областей для обміну досвідом та навчально-методичними матеріалами. Спільно з НАН України Міністерству освіти і науки України слід провести конкурс експериментальних новітніх концепцій викладання

української мови з використанням інноваційних технологій у проблемних регіонах [4, с. 356-357].

Вирішення проблеми поширення української мови в освітній галузі безпосередньо пов'язане з вдосконаленням державної мовної політики та застосуванням української мови у сфері державного управління. Зокрема, М. Степико, аналізуючи недоліки державної мовної політики в Україні, звертає увагу на відсутність комплексної програми розширення соціальної бази державної мови, що має передбачати реальний термін адаптації населення до вживання української мови в різних сферах життя; створення окремих навчальних програм і втілення їх у життя; стимулювання вивчення української мови; забезпечення процесу вивчення української мови необхідною матеріальною базою; вивчення і використання міжнародного досвіду з цього питання; підготовку педагогічних кадрів; поліпшення видавничої справи тощо [164, с. 125].

Для вирішення означених проблем Б. Ажнюк пропонує у сфері офіційного та публічного життя, де визначальну роль відіграють принципи соціального контракту, щодо посадовців і публічних осіб легітимно застосовувати елементи директивного регулювання. Вимоги до посадових осіб щодо володіння державною мовою, а в регіонах з переважанням мов національних меншин – іншими мовами України, можуть бути складовою частиною юридично оформлених контрактів працівника і працедавця, а також частиною посадових кваліфікаційних вимог [4, с. 345]. Згідно ж з Л. Нагорною, слід наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, культурного росту. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад держслужбовців, освітян [124, с. 296].

Водночас досвід українізації освітньої галузі в роки незалежності свідчить про низьку ефективність суто адміністративних заходів. Як

слушно зауважує Л. Заболоцька, у створених за часів незалежності україномовних школах із російськомовних здебільшого панує штучна одномовність: і для школярів, і для вчителів україномовним є лише урок. Підставою для такого твердження є брак кваліфікованих педагогів – реальних носіїв української мови, особливо з точних і природничих предметів, вчителів початкових класів. Якщо україномовний досвід, набутий учнями, не має практичного продовження в позашкільний час (бо соціум, що оточує школяра, залишається російськомовним), то мовні навички й вміння не переростуть у стійкі мовленнєві звички [58, с. 349].

Усе це вимагає пошуку нових форм та методів навчання, які б сприяли поширенню сфери вживання української мови. Особливу роль у цій справі може відіграти позашкільна освіта.

За словами І. Лопушинського, на сучасному етапі розвитку української школи триває пошук нових форм позакласної роботи. З року в рік в Україні та за її межами набуває популярності Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, заснований 2000 року. Упродовж останніх років у столиці України проходить щорічна науково-практична конференція «Молодь і державна мова», мета якої – дослідити сучасний стан української мови та привернути увагу суспільства й влади до шляхів і засобів утвердження української мови як державної на засадах Конституції України в усіх сферах життя нашого суспільства. З метою підготовки учнівської молоді до активної діяльності в галузі науки й техніки, якісного оновлення змісту, форм і методів позашкільної освіти, пошуку і створення умов для підтримки талановитої молоді, задоволення потреб дітей і підлітків у професійному та суспільному самовизначенні, залучення учнівської молоді до систематичної науково-дослідної, експериментальної діяльності в Україні організована діяльність територіальних відділень Малої академії наук України (МАН), метою яких є органічне доповнення мовної освіти учнів та вироблення загальнонаукових і окремих (мовних,

мовленнєвих) умінь і навичок. Однією з форм позакласної й позашкільної роботи учнів, що проводиться з метою розвитку пізнавальних інтересів і творчих здібностей, є Всеукраїнська олімпіада з української мови та літератури [106].

Б. Ажнюк, розмірковуючи над шляхами і методами розширення сфери застосування української мови, невідкладним завданням вважає розробку сценаріїв і літературно-музичного супроводу найрізноманітніших учнівських і студентських свят і забезпечення максимального ознайомлення з ними через управління освіти на місцях та Інтернет. Потрібно також сформувати доступну для користувачів Інтернету відеотеку, де наочно відображалися б варіанти реалізації відповідних сценаріїв для різних вікових груп, створити електронну базу сценаріїв, відеоматеріалів, музичних записів тощо для проведення заходів з відзначення Дня рідної мови, Дня української мови та писемності тощо [4, с. 359].

На думку Л. Нагорної, престиж української мови прямо залежить від рівня розвитку суспільного інтелекту. Отже, необхідно крок за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища – мережу продюсерських центрів, національну систему дистрибуції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидання й книгорозповсюдження. І паралельно розширювати сферу українського мовлення – створювати широку систему курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту [124, с. 295-296].

На особливу увагу в контексті нової парадигми філософії мови заслуговує проблема української мови для діаспори. Власне, українська мова є одним із найважливіших чинників національно-культурної єдності

українців, що мешкають за межами України. Так, на думку Н. Мальованої, незважаючи на те, що українці – як в Україні, так, особливо, поза її межами – проживають у досить відмінних умовах, як природних, так і соціально-політичних, культурних, усе ж їм усім значною мірою притаманні спільні якісні характеристики. До них відносять насамперед мову (принаймні у сфері сімейного побуту), володіння якою є необхідним чинником для збереження специфічних елементів матеріальної та духовної культури – обрядів, звичаїв, релігії, традицій, ментальності, етнічної самосвідомості. Володіння українською мовою стає необхідною умовою реалізації прагнення зберігати й розвивати національну освіту й культуру, не поривати зв'язків з історичною батьківщиною [110, с. 250].

В. Москалюк, акцентуючи увагу на значенні рідної мови для збереження національної пам'яті діаспори, підкреслює, що завдяки їй підтримується і зміцнюється духовна культура окремого народу, визначається ідентичний простір цієї культури. За допомогою мови зберігається етнічна самосвідомість, чітке усвідомлення належності до свого етносу. Діаспора, котра потрапляє до чужого, іншомовного оточення, зберігає власну самість саме завдяки збереженню рідної мови, що постає тією непорушною, генетично успадкованою ланкою, котра цю самість забезпечує, незважаючи на географічну віддаленість людей від Батьківщини [122, с. 328].

Особливу актуальність проблема збереження рідної мови набуває для нових поколінь української діаспори. Як зазначає О. Кравченко, для молодого покоління закордонних українців українська мова виконує не лише навчальну, а передусім пізнавальну й виховну функції: стає засобом формування національної самосвідомості, плекання любові й поваги до історії, культури, звичаїв і традицій українців, їхнього духовного життя [89, с. 223].

Актуальність проблеми рідної мови в середовищі української діаспори потребує вжиття спеціальних заходів з боку Української держави, спрямованих на підтримку національної ідентичності та самосвідомості українців зарубіжжя. Має рацію Л. Мазука, стверджуючи, що українці зарубіжжя є невід'ємною частиною світової української спільноти. Відповідно на сучасному етапі національні інтереси України потребують державної підтримки збереження української ідентичності діаспори, що включає забезпечення на належному рівні її прав і свобод, сприяння збереженню української мови та культури у середовищі діаспори, допомогу в реалізації освітніх програм та проектів у межах українських громад у країнах перебування, а також надання можливостей для отримання освіти в Україні [109, с. 125].

Подібну точку зору поділяє й І. Лопушинський, згідно з яким, після здобуття Україною незалежності перед державою постала проблема розгляду стану і статусу української мови в діаспорі (як східній, так і західній), особливо в освітянській сфері, які не завжди задовольняють духовні запити українців зарубіжжя. З огляду на це ним переконливо доводиться, що Українській державі слід по-справжньому піклуватися про українців діаспори, постійно дбати про їхню підтримку, тим самим забезпечивши самоідентифікацію українців закордоння, що, як відомо, постійно знижується, та консолідацію української нації [106].

У свою чергу В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький особливо підкреслюють, що держава повинна докласти максимум зусиль для підтримання та зміцнення духовних зв'язків українців, що проживають за межами України, з рідним народом. Головним знаряддям підтримання цих зв'язків є національна мова, її культивування в діаспорі шляхом створення українськомовних шкіл і класів, бібліотек, преси, радіо- і телепередач, театрів, гуртків самодіяльності тощо [65, с. 165].

Нехтування мовною проблематикою суттєво впливає на саме існування української діаспори. Зокрема, як зазначає О. Газізова, однією з причин зменшення кількості українців у іноземних державах є те, що нове покоління закордонних українців, які народились не в Україні, починає втрачати зв'язок з Батьківщиною, а відтак й українську ідентичність. Одними з базових чинників збереження національної ідентичності є знання та використання рідної мови, збереження національної пам'яті й культурних традицій. Звідси випливає висновок про вирішальну роль української мови у формуванні української ідентичності підростаючого покоління зарубіжних українців, оскільки її вивчення сприяє не тільки засвоєнню лінгвістичних знань, але й формуванню духовних цінностей учнів, їхньої ідентичності [39, с. 45-46].

Сьогодні фахівцями констатується незадовільний стан забезпечення потреб української діаспори у вивченні рідної мови. За оперативними даними дипломатичних установ України за кордоном, що наводить Л. Мазука, у 2007–2008 рр. більше 48 564 учнів навчалися або вивчали українську мову та українознавчі дисципліни у 474 школах та 40 дошкільних закладах різних типів і форм власності 35 зарубіжних країн. При цьому за кордоном існує лише 10 загальноосвітніх навчальних закладів, де діти отримують освіту українською мовою. Найбільшою є кількість навчальних закладів, у яких українська мова вивчається як предмет. Проте, за словами окремих лідерів українських осередків, за кордоном ця кількість є недостатньою для охоплення українською освітою максимального числа етнічних українців [109, с. 126-127].

Для вирішення означеної проблеми у системі Міністерства освіти і науки України створені й функціонують структурні підрозділи, основними векторами діяльності яких є допомога у відкритті та функціонуванні українських шкіл за кордоном, здійснення двосторонніх науково-дослідних проектів, підготовка фахівців-країнознавців з числа закордонних

українців, організація спільних науково-освітніх видань, створення програм та методичних рекомендацій для осередків українського шкільництва, забезпечення їх навчально-методичною літературою. Такими підрозділами є: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства, Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою при Ніжинському державному університеті ім. М. Гоголя, Міжнародний інститут освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» [109, с. 127].

Водночас існує нагальна потреба в активізації зусиль держави щодо забезпечення інтересів української діаспори у галузі мовної освіти. Так, О. Газізова серед пріоритетних завдань державної політики відзначає більш активний вплив на забезпечення мовно-культурних прав зарубіжних українців, що передбачає належне фінансування освітніх закладів діаспори, формування повноцінного резервного фонду навчальної літератури, розроблення і випуск спеціальних навчальних посібників з української мови та інших українознавчих предметів (які задовольняли б потреби недільних та суботніх шкіл), надання матеріально-технічної підтримки з відкриття та функціонування українських шкіл і класів за кордоном, облаштування навчальних кабінетів, шкільних бібліотек тощо. Сприяння розвитку освітянських закладів зарубіжжя, вивчення в них української мови є запорукою духовного єднання українського етносу у світовому часопросторі, а також формування позитивного іміджу Української держави в міжнародній спільноті [39, с. 48].

Варто також відзначити методичний аспект проблематики вивчення української мови у середовищі українців, що перебувають за межами України. Зокрема, Б. Ажнюк, говорячи про необхідність піклування

держави про своїх громадян та представників українства, що перебувають поза її межами, наполягає на навчально-методичному та дидактичному забезпеченні мовних курсів для дітей емігрантів нової хвилі, українських громадян, які тимчасово виїхали з України. Потрібна також сучасна система дистанційного навчання для батьків, що бажають навчати української мови дітей у країнах поселення. МОН спільно з відповідним управлінням Державного комітету України у справах національностей та міграції мають систематично надавати допомогу українським школам, гімназіям, центрам науки і культури за кордоном у забезпеченні відповідною літературою українською мовою, практикувати проведення спільно з колегами в Україні конференцій і семінарів, підтримувати обмін фахівцями, здійснювати інші заходи [4, с. 361-362].

У свою чергу, на думку О. Газізової, усе більшої актуальності набуває проблема нових методичних підходів до вивчення української мови, а також створення нових підручників для навчальних закладів зарубіжжя. Якщо раніше підручники з української мови укладалися за принципом вивчення рідної мови, тобто власне лінгвістичним, то у сучасних підручниках методисти намагаються врахувати специфіку вивчення рідної мови в країнах проживання й української. Беручи до уваги умови освітнього середовища країни перебування, викладання української мови відбувається за методикою вивчення матеріалу домінуючої мови, тому більшість вправ мають творчий характер, спираються на досвід учнів, вміщують різноманітні тести, спрямовані на те, щоб спонукати пізнавальну активність дітей. Таким чином, чітко ставиться мета навчити дітей читати, писати, розмовляти та думати українською мовою, реаліями, поняттями [39, с. 47].

Нова парадигма філософії мови також має враховувати та сприяти ефективному використанню виховного потенціалу державної мови, її ролі у формуванні патріотизму та державницької свідомості особистості. Адже

значення мови в освіті не обмежується суто комунікативними аспектами, вона володіє значними можливостями виховного впливу.

Як зазначають О. Куць та В. Заблоцький, оскільки мова є провідником і супутником мислення, вона несе в собі та розповсюджує навколо усталену, глибоко ешелоновану систему цінностей у вигляді ієрархії понять. Вони формують численні семантико-лексичні мережі, за допомогою яких не тільки передаються, а й акумулюються у свідомості певні думки та поняття. У процесі спілкування такий мовний засіб дає можливість співпереживати, бути однодумцем, мати спільні переконання. Саме так завдяки єдиній мові, передусім рідній, історично формується нація як спільнота ідентифікаційно переконаних однодумців, які закладають гарантію патріотичної одностайності розвитку власного політичного утворення у нормативні акти і технологію діяльності державних інституцій. Одностайність думки та чину на ґрунті спільної мови уможлиблює – за тих самих ресурсів й умов – багаторазове збільшення потуги народу завдяки вірі, надії і любові. У тому числі завдяки вірі один в одного, надії на спільне переборення труднощів і досягнення успіхів. Рідна мова – це основа народного «МИ» [97, с. 109].

Л. Нагорна особливо підкреслює роль консолідаційної функції мови у процесі націє- та державотворення. В кінцевому рахунку саме мова стоїть на сторожі суверенітету нації – державного, культурного, ідеологічного, інформаційного. Наявність впливової, багатої на виразові засоби державної мови формує національну свідомість, відіграє вирішальну роль у становленні національної (громадянської) ідентичності [124, с. 234-235].

В. Москалюк вважає національну мову вирішальним фактором, який об'єднує людей у народ, націю. Така її важлива функція пояснюється тим, що мова сприяє взаєморозумінню, яке забезпечується використанням широкого кола понять, «вдягнених» у єдину матерію

рідного слова. Кожна національна культура характеризується розвинутими у ній самій засобами розуміння світу, тим, що ми називаємо «рівнем світорозуміння», і цей рівень становить один з важливих сегментів загального світогляду нації. Світорозуміння нації – це сукупність понять, укорінених в її ментальності, притаманних цьому менталітету. Найважливішим фактором, який об'єднує різних людей в єдину спільноту – народ, націю, є мова, якою забезпечується взаєморозуміння [121, с. 149].

Аналізуючи ідентифікаційну (націєвірну) функцію мови, Н. Мальована, зокрема, зазначає, що, втрачаючи мову свого народу, людина значною мірою втрачає для себе і свій народ, а її народ втрачає таку людину. У мові кожного народу відображені властиві лише йому особливості культурно-історичної долі, світобачення, світовідчуття, світосприймання і світотворення. Часто слово позначає цілу історичну епоху чи подію даного народу, його питомі культурні, побутові, звичаєві чи інші ознаки. Генофонди кожного народу формувалися одночасно з особливостями його ментальності, що закріплюються і відтворюються в мові. Але така втрата є відчутною не тільки для процесу національної самоідентифікації, а й для можливості ідентифікації як такої. Утрата ріднонаціональної мови – суть денационалізації, тобто – розідентифікації особи. Денационалізація суттєво послаблює й розбалансовує цілісну систему ціннісних орієнтирів, стимулів та мотивів діяльності, потреб та інтересів, емоцій і почуттів, прагнень та інших психологічних механізмів розвитку людини, органічно пов'язаних з її національністю. Денационалізована людина втрачає зовсім або послаблює одну з базових рушійних сил розвитку особистості – національну свідомість і гідність, а також пов'язаний з ними патріотизм [110, с. 248].

Отже, в основі виховного потенціалу рідної мови лежить той факт, що саме через мову створюється певна мовна картина світу, що у свою

чергу стає тією основою, на якій виникає спільна національна свідомість. Як писав класик соціолінгвістики Й.Л. Вайсгербер, «рідна мова створює основу для спілкування у вигляді вироблення схожого у всіх його носіїв способу мислення. Причому і уявлення про світ, і спосіб мислення – результати процесу світоутворення, який постійно відбувається у мові, пізнання світу за допомогою специфічних засобів даної мови в даному мовному співтоваристві» [30, с. 111-112].

Іншими словами, згідно з Ю. Апресяном, кожна мова відображає власний спосіб сприйняття та організації світу. Уся сукупність значень утворює єдину систему поглядів, що є обов'язковою для всіх носіїв мови і називається мовною картиною світу [12, с. 36-37]. У свою чергу, І. Голубовська національно-мовну картину світу (національно-мовну модель світу) розглядає як виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння певного етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі [42].

Н. Ашиток, розкриваючи роль мовної картини світу в філософсько-освітньому дискурсі, розглядає її як історично сформовану в повсякденному пізнанні спільноти та відображену в мові сукупність уявлень про світ, певний спосіб відображення і концептуалізації дійсності крізь призму культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретацію навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами відображення дійсності у свідомості етносу, які засвоюються дитиною у процесі її соціалізації [15, с. 430].

Введення поняття мовної картини світу, на думку О. Скубашевської, дозволяє вбачати в мові спосіб осмислення дійсності з позицій конкретної культурно-етнічної спільноти у полі національно-мовного, історичного та ментального концептів. В основу провідного у цьому плані етноцентричного принципу покладено розуміння мови як національно

специфічного феномена, засобу виявлення і реалізації національного характеру, мовної концептуалізації світу [158, с. 378].

У формуванні мовної картини світу, що сприяє формуванню патріотизму та державницької свідомості особистості, першочергове значення належить системі освіти. Так, С. Єрмоленко, розмірковуючи над шляхами поширення ролі української мови у процесах державотворення, зазначає, що люди по-різному приходять до усвідомлення державотворчої ролі української мови. Але для всіх найприроднішим мав би бути шлях – через дитячий садок, школу, через родинне й шкільне виховання, через засвоєння мови в дитинстві. Тоді мова стає атрибутом, ознакою належності людини до певного соціального, державного утворення, через мову відбувається ідентифікація людей з усією національною культурою [54, с. 102].

Н. Ашиток вважає освіту одним із потужних факторів стабілізації і збереження мовно-культурної самобутності, що здатний нарівні з сімейно-родинним формувати у процесі соціалізації культурно-національну самосвідомість особистості, сприяти засвоєнню нею неповторної картини світу, властивої лише для українства, виховувати почуття поваги і любові і, головне, єдності з усім, що належить до української культури [16, с. 432].

В. Шляхова на основі аналізу сучасних концепцій мовної освіти в загальноосвітніх середніх навчальних закладах робить висновок, що функціонування української мови як державної поставило перед методичною наукою завдання розробити технологію формування національно свідомої україномовної особистості, яка відчуває себе компетентною у таких аспектах: мовному, мовленнєвому, стратегічному, соціокультурному і, насамперед, українознавчому. Значення українознавчої компетенції зумовлене тим, що, послуговуючись українською мовою, особа сприймає, оцінює, створює мовленнєву продукцію, яка стосується різних аспектів минулого, сучасного й

майбутнього співжиття соціуму в Україні, а значить, у неї мають бути сформовані українознавчі концепти як згустки інформації про реалії українського життя та адекватні їм мовні одиниці, які репрезентують національно-мовну картину світу [191, с. 219].

На зв'язок поняття мовної особистості з національною культурою, з національно-культурною самоідентифікацією, або самоозначенням, вказує також С. Єрмоленко, на думку якої, це передбачає вихід за межі розуміння мови як звичайного засобу, знаряддя спілкування, якого навчають через засвоєння інформації про словниковий склад (необхідний для спілкування лексичний запас) і граматичні правила побудови висловлювань. Конкретна мета засвоєння мінімального словника, використання мовних стереотипів для порозуміння на будь-якому рівні спілкування відрізняється від мети виховання мовної особистості з українознавчим світоглядом, яка володіє цілісною системою мовотворення усних і писемних українських текстів, вільно почувається в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях і здатна забезпечувати виконання стратегічної програми щодо розширення суспільних функцій і досягнення соціальної престижності української мови [53, с. 121].

До подібних висновків приходять і Т. Донченко, з точки зору якої, формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, виховання у школярів національно свідомого ставлення до української мови немислиме без усвідомлення ними своєї належності до народу – носія цієї мови і відповідно культури, тобто національного самоусвідомлення. Отже, вивчення української мови має сприяти усвідомленню учнем себе як представника етносу, народу, нації. Без цього формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості неможливе. Уроки української мови мають допомогти дітям шляхом роботи з текстами як дидактичним матеріалом до вивчення мовних і мовленнєвих тем пізнати свій народ, його культуру, розвинути почуття особистої відповідальності

за рідну мову, усвідомлення своєї причетності до того, що відбувається з нею, до процесів її розвитку [47, с. 2].

Підбиваючи підсумки, ще раз підкреслимо необхідність формування та впровадження нової парадигми філософії мови в стратегії сучасної освіти як відповіді на зовнішні (глобалізація та інформаційна революція) і внутрішні (становлення держави, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження культури тощо) виклики розвитку сучасної цивілізації. Дана нова парадигма має, з одного боку, забезпечити потребу «ведення діалогу зі світом» шляхом реалізації завдань вивчення іноземної, насамперед англійської мови, а з іншого – задовольнити потребу в самоідентифікації українців, через вирішення завдання розширення сфери впливу української мови в структурі освітньої політики та системі українського державотворення.

Висновки до третього розділу

У цілому глобалізація, за оцінками багатьох сучасних дослідників, принципово змінює мовну ситуацію у світі. Безпосереднім наслідком глобалізації стають суттєві зміни у мовній ситуації не лише у глобальному масштабі, а й на рівні окремих національних держав. Важливим зовнішнім чинником розвитку мовних процесів у сучасному світі стає інформаційна революція. Зовнішні чинники становлення нової парадигми філософії мови в умовах сучасного українського суспільства доповнюються внутрішніми викликами, що постали перед Українською державою та нацією наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. У першу чергу, це розбудова Української держави, формування української політичної нації, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження національної культури, історичної пам'яті, що безпосередньо пов'язані з питаннями розвитку мови.

В умовах глобалізації та становлення інформаційного суспільства, з одного боку, та розбудови Української держави, формування української політичної нації, відродження національної культури, з іншого, актуалізується проблематика співвідношення української мови з іншими мовами. Нова парадигма філософії мови має розв'язати означені протиріччя. Зокрема, значна роль у залагодженні мовних конфліктів, гармонізації мовних процесів у сучасному світі належить освіті. На особливу увагу в контексті становлення нової парадигми філософії мови у стратегії розвитку освіти в сучасному українському суспільстві заслуговує потреба «ведення діалогу зі світом» і похідне від неї завдання вивчення іноземної, насамперед англійської мови. Адже в сучасному глобалізованому та інформатизованому світі надзвичайно розширилися масштаби міжкультурної комунікації, з'явилися її нові форми, засновані на новітніх інформаційних технологіях.

Водночас означені процеси нерідко супроводжуються загостренням міжнаціональних протиріч, конфліктом культур, нетерпимістю до представників іншої нації. Усвідомлення важливості проблематики навчання іноземної мови знаходить своє вираження в сучасній освітній політиці. Головним чином пріоритет і тут залишається за англійською мовою. Є всі підстави говорити про актуалізацію проблематики вдосконалення вивчення іноземних мов, в першу чергу англійської, в сучасних умовах.

Ефективна реалізація завдань щодо навчання іноземних мов передбачає дотримання науково обґрунтованих принципів, методик, підходів, що відповідають ціннісним основам нової парадигми філософії мови. В рамках нової парадигми філософії мови навчання іноземної мови має орієнтуватися на формування іншомовної комунікативної компетентності.

Стратегічний вектор розвитку нової парадигми філософії мови пов'язаний з потребою в самоідентифікації українців, що передбачає завдання розширення сфери вживання та впливу державної (української) мови в структурі освітньої політики та системі українського державотворення.

Інститут освіти виступає основним суб'єктом української національно-мовної політики, спрямованої на утвердження національної ідеї і патріотизму задля кінцевої мети – формування в Україні громадянського суспільства.

Якість мовної підготовки є вагомим чинником розвитку освіти загалом. На шляху реалізації завдання поширення сфери вживання української мови в освітній галузі виникає низка нагальних проблем. У першу чергу фахівці ведуть мову про навчально-методичне забезпечення освітнього процесу. За умов переходу до інформаційного суспільства, включення України до глобалізаційних світових процесів особливо гостро постає питання використання в навчальному процесі електронних технологій на українськомовній основі. Водночас поєднання інтересу учнів і студентів до високотехнологічних видів діяльності з українськомовною основою спонукатиме їх до глибокого оволодіння українською мовою. Існує проблема, що створює суттєві перешкоди розвитку сучасної української мови та її поширенню у галузі освіти, пов'язана з розробкою україномовної термінології, здатної відобразити всі реалії сучасного життя.

Вирішення проблеми поширення української мови в освітній галузі безпосередньо пов'язане з удосконаленням державної мовної політики та застосуванням української мови у сфері державного управління. Досвід українізації освітньої галузі в роки незалежності свідчить про низьку ефективність суто адміністративних заходів. Це вимагає пошуку нових форм та методів навчання, які сприяли б поширенню сфери вживання

української мови. Особливу роль у цій справі може відіграти позашкільна освіта.

На особливу увагу в контексті нової парадигми філософії мови заслуговує проблема української мови для діаспори. Власне, українська мова є одним з найважливіших чинників національно-культурної єдності українців, що мешкають за межами України. Особливу актуальність проблема збереження рідної мови набуває для нових поколінь української діаспори.

Актуальність проблеми рідної мови в середовищі української діаспори потребує вжиття спеціальних заходів з боку Української держави, спрямованих на підтримку національної ідентичності та самосвідомості українців зарубіжжя. Нехтування мовною проблематикою суттєво впливає на саме існування української діаспори.

Нова парадигма філософії мови також має враховувати та сприяти ефективному використанню виховного потенціалу державної мови, її ролі у формуванні патріотизму та державницької свідомості особистості. Адже значення мови в освіті не обмежується суто комунікативними аспектами, вона володіє значними можливостями виховного впливу. В основі виховного потенціалу рідної мови лежить той факт, що саме через мову створюється певна мовна картина світу, що у свою чергу стає тією основою, на якій виникає спільна національна свідомість.

У формуванні мовної картини світу, що сприяє формуванню патріотизму та державницької свідомості особистості, першочергове значення належить системі освіти. Підкреслимо необхідність формування та впровадження нової парадигми філософії мови в стратегії сучасної освіти як відповіді на зовнішні (глобалізація та інформаційна революція) і внутрішні (становлення держави, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження культури тощо) виклики розвитку сучасної цивілізації. Дана нова парадигма має, з одного боку, забезпечити

потребу «ведення діалогу зі світом» шляхом реалізації завдань вивчення іноземної, насамперед англійської мови, а з іншого – задовольнити потребу в самоідентифікації українців.

РОЗДІЛ 4

МОДЕРНІЗАЦІЯ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

4.1. Витоки та сучасний стан мовної підготовки майбутніх педагогів

Розвиток інноваційних процесів в освіті на сучасному етапі є об'єктивною закономірністю, що зумовлюється: інтенсивним розвитком інформаційних технологій в усіх сферах людського буття; оновленням змісту філософії сучасної освіти, центром якої став загальнолюдський аспект; гуманістично орієнтованим характером взаємодії учасників навчально-виховного процесу; необхідністю підвищення рівня активності та відповідальності педагога за власну професійну діяльність, спрямовану на формування творчої особистості вихованця, готовності до сприйняття та активної діяльності в нових соціально-економічних умовах. У зв'язку з цим винятково важливого значення набуває проблема реалізації мовної підготовки педагога в педагогічній практиці. Мовно-інноваційна педагогічна діяльність як особливий вид творчої діяльності спрямована на оновлення системи освіти. Вона є результатом активності людини не стільки у пристосуванні до зовнішнього середовища, скільки у зміні його відповідно до особистих і суспільних потреб та інтересів. Інноваційна діяльність, як зазначає В. Євтушевський, будучи складним і багатоплановим феноменом, охоплює процес взаємодії індивідів, спрямований на розвиток, перетворення об'єкта, на переведення його в якісно новий стан; системну діяльність щодо створення, освоєння та застосування нових засобів; особливий вид творчої діяльності, що об'єднує різноманітні операції і дії, спрямовані на здобуття нових знань, технологій, систем [52, с. 64].

Продуктами мовно-інноваційної педагогічної діяльності є нововведення, що позитивно змінюють систему освіти, визначають її розвиток і характеризуються як нові чи вдосконалені. Педагогічна діяльність завжди орієнтується на певний зміст, тобто на знання, які слід здобути у процесі навчання, та на якостях особистості, які необхідно виховати.

Р. Бужикова зазначає, що «у закладах нового типу інноваційна діяльність виконує стабілізаційну (закріплення і збереження створеного раніше) і пошукову (спрямовану на зміну стану системи) функції, які відображають різні і взаємопов'язані рівні педагогічної діяльності у процесі її саморозвитку – репродуктивний (відтворювальний) і продуктивний (творчий)» [27, с. 85]. Репродуктивна діяльність заснована на відтворенні традиційних схем дій та спрямована на одержання заданого результату відомими засобами. Продуктивна діяльність пов'язана з формулюванням нових цілей і досягненням їх за допомогою нових засобів.

Особливістю педагогічної мови є те, що вона може бути віднесена до продуктивної діяльності, оскільки серед її обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Надбання світової і вітчизняної педагогіки, сучасні науково-педагогічні дослідження та практичний досвід багатьох поколінь педагогів переконують у необхідності творчого елементу в педагогічному мовленні. Специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості, а не образу, як у мистецтві, чи механізму, конструкції, як у техніці. Педагогічний процес розглядають як спільну творчість (співтворчість) педагога й вихованця в ситуації педагогічної взаємодії, у процесі якої відбувається педагогічне перетворення людини та становлення певних моральних цінностей особистості.

Оскільки загальноприйнятою серед педагогів є думка про те, що виховання на основі цінностей – це провідний шлях формування

особистості, її духовного світу, то в сучасних умовах постає питання не лише про ціннісне виховання, а й про ціннісне навчання, тобто навчання, яке має своїм кінцевим результатом не знання, а, як зазначає М.Й. Боришевський, «формування аксіологічного світогляду, який оперує ціннісними категоріями» [24, с. 144].

Сучасні цінності – актуальна ідеологічна проблема, проблема формування світогляду, що виступає інтегративною основою діяльності як окремого індивіда, так і будь-якої малої чи великої соціальної групи, колективу, нації, всього людства. Саме система виховання і формує цінності та світосприйняття людини. Зміст виховання визначається пріоритетністю вимог часу, потребами соціально-економічного розвитку і зумовлюється суспільними відносинами, станом науки, технологій, культури, родинно-сімейними стосунками, традиціями та рівнем системи освіти. Дані аспекти є взаємозалежними, динамічними, тобто система виховує особистість, а особистість виховує систему. Дана взаємодія відбувається через і завдяки мові, адже, як зазначає В.А. Маслова, «сама мова з усіх знакових систем і форм культури здатна у найекономнішій формі закодувати, зберегти й передати надзвичайно великий обсяг знань, спостережень, узагальнень, які впливають з практичної діяльності людей» [117, с. 18].

Мова є знаряддям освіти, яка, у свою чергу, є одним із найдавніших соціальних інститутів, виникнення якого зумовлене потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління для життя, готувати суб'єктів соціальної дії для вирішення економічних, соціальних, культурних проблем, що стоять перед людством. Добре розумів, який тонкий різець в руках педагога слово, В. Сухомлинський. Він стверджував, що «сама мова, ззовні непомітно, здатна розкрити, збудити талант мислення і талант діяння – праці». Сухомлинський зазначав, що школа стає справжнім осередком культури

лише тоді, коли в ній панують чотири культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова» [168, с. 7]. «Вчителеві просто необхідно володіти словом, – стверджує В. Кан-Калік, – засобом переконання. Це ключ до розв'язання багатьох ситуацій, а часом і конфліктів, які виникають у процесі виховної діяльності. Переконання, слово і переконання. Недарма стародавні казали, що освіта не дає паростків у душі, якщо вона не сягає значної глибини. Це проникнення можливе лише в гармонійній єдності високого професіоналізму, акторської та ораторської майстерності вчителя» [72, с. 10]. Саме тому мовна підготовка педагога займає чільне місце серед головних державних проблем різних країн.

Сучасна мовна ситуація кардинально відмінна від ситуації початку минулого століття. Сьогодні маємо розвинену літературну мову, здатну обслуговувати всі сфери суспільного життя, але у великих міських центрах, включаючи столицю, відсутнє повноцінне побутування живих форм розмовного мовлення.

Для увиразнення нинішніх мовно-культурних проблем можна скористатися поширеним у лінгвістиці образним порівнянням живих форм побутування мови з дикими рослинами, що ростуть у природному середовищі, а літературної мови – з оранжерейною квіткою, що потребує штучних умов. Отже, якщо на початку минулого століття перед українським суспільством стояло завдання виплекати оранжерейну рослину, то тепер корінь мовних проблем полягає у потребі відновити природні стихійні форми існування мови. А це завдання незрівнянно важче, тому що потребує зміни мовно-психологічних установок маси людей різних соціальних прошарків і різного рівня освіти.

Державний статус української мови сприяє підвищенню її престижу. У публіцистиці з'явилися навіть спроби тлумачити протистояння української і російської мов як опозицію «високої» мови до «низької».

Одне з таких тлумачень опублікував журнал «Дивослово» у рубриці «Подорожуємо Інтернетом»: «Українська мова є державною, нею говорять національне радіо й телебачення, на ній створюється елітарна культура, її вивчають у школі, її досконале знання є ознакою інтелектуальності і приналежності до вищих верств суспільства. Російською мовою розмовляють у побуті; вона переважно застосовується у дрібному бізнесі і на виробничо-технічному рівні (технічна документація, використання побутових приладів, комп'ютерної техніки, програмного забезпечення тощо)». Таким чином, «українська мова перетворилася на мову духовної і державотворчої еліти, а російська – на мову пролетаріату, широких мас, соціальних низів, дрібної торгівлі та прикладного технічного забезпечення» [114, с. 106-107].

Причина даного феномена криється в історії становлення української мови. Наприкінці ХІХ століття письменникам в особі Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського та інших вдалося подолати жанрово-стильову обмеженість української літератури. В історії національної літературної мови цим письменникам належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби», згідно з народницькою концепцією І. Нечуя-Левицького, на культурно опрацьовану мову, яка могла б служити потребам розвинутого суспільства. Творчість Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу. Окремо слід відзначити внесок цих письменників, особливо Івана Франка, у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови.

Розглядаючи історію української літературної мови у ХІХ столітті, не можна оминати заборонену в радянському мовознавстві тему існування в цей час двох її територіальних варіантів – західноукраїнського і

східноукраїнського, що було неминучим наслідком політичного поділу країни. Якщо в тій частині України, що входила до складу Російської імперії, українців і білорусів було включено до проекту «великої російської нації» і, відповідно, їхні мови через низку заборонних указів було зведено до становища місцевої говірки «общерусского языка», то, як зазначає Л.Т. Масенко, «на південноукраїнській Україні офіційних заборон щодо української мови не було. Завдяки реформам Франца Йосифа українська мова у 1867 році здобула статус однієї з краєвих мов, що давало можливість вживати її в місцевому урядуванні, судочинстві, на транспорті, в торгівлі, у різних сферах культурного життя міста та селянських громад. Саме в цьому регіоні у другій половині XIX століття почало розвиватись українське шкільництво, було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, з'явилися україномовна преса й книговидавництво» [113, с. 84].

Слід зазначити, що найактивнішим захисником чистоти «малоросійського наріччя» і супротивником польських впливів лишався царський уряд. В урядових колах імперії прекрасно розуміли загрозу, яку становив для успішного завершення проекту «великої російської нації» мовно-культурний розвиток Західної України. Поява таємного циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 року була викликана спробою нейтралізувати вплив Галичини на підросійську Україну, про що виразно свідчить аргументація заборони української мови, наведена в цьому документі: «...саме питання про користь і можливість використання у школах цього наріччя не вирішено, але навіть порушення цього питання було сприйнято більшістю малоросів з обуренням, яке часто висловлюється в газетах. Вони дуже ґрунтовно доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і не може бути і що їхнє наріччя, яким послуговується простолюд, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що російська мова так само зрозуміла

для малоросіян, як для великоросіян, і навіть значно зрозуміліша, ніж вигадувана тепер для них деякими малоросіянами і особливо поляками так звана українська мова» [99, с. 302-303].

Український мовознавець Р. Смаль-Стоцький так оцінював зовнішньолінгвістичну політику царської Росії: «Можемо стверджувати, що властиво від самого початку злуки України з Росією, аж до світової війни – отже, більш ніж 250 літ – українська мова втратила була можливість вільно розвиватися, що вона утратила те право бути на власній землі державною мовою, мовою літератури, школи, церкви і т. д., що вона стала предметом безперервних переслідувань» [160, с. 359].

За часів радянського режиму, хоча формальної заборони не було, створювались несприятливі умови для повного, нормального, як у всіх незалежних державах, функціонування рідної мови, для вільного розвитку національної самосвідомості українців. Штучно створювались умови, коли природний прояв національних почуттів, любов до рідної мови слугували приводом для звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі».

У «націоналізмі» звинувачувались майже всі українські письменники, яким не була байдужою любов до материнської мови, до рідної землі, до власного народу, до своєї історії, до національних традицій.

За часів існування Російської імперії та СРСР відбувалося навіть втручання у внутрішню будову української мови, в її словниковий склад, у фонетику – це були прямі прояви агресивної внутрішньолінгвістичної політики. Так, зокрема, в царській Росії був заборонений український фонетичний правопис. Крім того, царська цензура не допускала в циркулярі з 1881 року «в малоросійський говор нових слів, знову придуманих і взятих із мов польської та німецької».

Ситуацію обтяжували складні стосунки з мовами – посередниками запозичень, які в суспільній свідомості асоціювались із зняряддям

асиміляції, що викликало різне ставлення до них на західній і східній території і створювало поживний ґрунт для взаємних звинувачень у полонізованості, з одного боку, і зросійщенні, – з другого.

Остаточне утворення спільного для всієї України літературного стандарту на засадах діалектної багатоосновності, органічного поєднання елементів різнодіалектного походження відбулось у 20-х роках ХХ століття, в добу «українізації».

Сьогодні, з відстані часу, цілком очевидно, що політика коренізації, яку ввели партійні вожді у 1920-х роках, була тимчасовим заходом. Вона переслідувала мету світоглядної уніфікації суспільства на ґрунті поширення єдиної комуністичної ідеології, що ефективніше можна було зробити, провадячи пропаганду національними мовами народів колишньої Російської імперії. Підтвердження такої мотивації політики підтримки національних мов знаходимо і в тогочасних партійних документах. Так, 15 лютого 1921 року Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення «Про українську мову». Члени Політбюро Раковський, Мануїльський, Молотов і Чубар та кандидати Лебедь і Шумський ухвалили: «Доручити тов. тов. Чубарю і Шуйському написати циркуляр до членів організації про використання української мови як засобу поширення комуністичних ідей серед трудящих мас України» [120, с. 86]. Та починаючи з 1930-х років поступово скорочується викладання українською мовою в середніх спеціальних і вищих школах, припиняється вивчення української мови у всіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, згортається україномовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери. Зовнішнє звуження сфер вживання української мови супроводжувалося ще одним, специфічно радянським, винаходом, а саме – адміністративним втручанням в її внутрішню структуру.

«Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, – у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною, – зазначає Юрій Шевельов. – Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [190, с. 173].

Таку практику було впроваджено на початку 1930-х років. Усю, майже без винятку, плідну працю мовознавців 1920-х років було оголошено «шкідницькою й націоналістичною», «спрямованою на відрив української мови від російської», а видання тих років, у тому числі «Український правопис» 1928 року, академічний «Російсько-український словник», що встиг вийти до літери «П», термінологічні словники було заборонено.

Одразу після цього поспіхом створено спеціальні бригади, завданням яких було переглянути заборонені термінологічні словники і замінити «націоналістичні» терміни «інтернаціональними».

Результатом роботи цих бригад стала низка виданих у 1934–1935 рр. термінологічних бюлетенів, які визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період.

Протягом 1970-х – початку 1980-х рр. українську мову було витіснено з театрів. Із семи театрів юного глядача лише один Львівський театр був україномовний. Із 50 театрів-студій, створених в Україні на початку 1980-х рр., тільки два були українськими. Російськомовними були і всі театри музкомедій в Україні.

Кіно, яке радянська влада ще з часів Леніна цілком слушно вважала найважливішим видом мистецтва через його вплив на масову аудиторію, ніколи, за рідкісними винятками, україномовним не було.

У 1978 році була видана Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури, у 1983 році – Постанова про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах на дві групи та підвищення зарплати вчителям російської мови на 15 відсотків.

Програми посиленого вивчення російської мови були спрямовані передусім на руйнацію тих середовищ живомовного українського спілкування, які ще зберігалися у сільських місцевостях України. Завдання зросійщення українського села через систему шкільної освіти було цілком відверто сформульовано у низці збірників з питань культури російського мовлення в Україні. «Найефективнішою є боротьба за культуру російського мовлення в середній школі, особливо в початкових класах», – зазначалося в одному з них. І далі: «В українських селах переважає одномовне мовленнєве середовище (українське), а в містах – двомовне, тому що там більший доплив різномовного населення і люди користуються і російською, і українською мовою. Щоб випрацювати психологічну здібність вільно переключатися з української мови на російську, потрібне

стійке двомовне середовище. В українському селі це може бути локальне середовище – школа» [112, с. 15].

В останнє десятиліття існування Радянського Союзу українські русисти уже могли звітувати партійному керівництву про успішне виконання всіх трьох настановчих завдань мовної політики, спланованої Москвою для УРСР ще на початку 1930-х років, – усталення практики необмеженого впливу російської мови на українську і трактування відповідних процесів як «благотворних» для української, сформованість в українській мові за посередництвом тієї ж російської лексичного фонду, спільного з мовами інших республік, та запозичення численних інтернаціоналізмів.

Попри очевидну фальш стверджувалося, що «двомовність на Україні – це той вид білінгвізму, при якому обидві мови, що перебувають на високому рівні розвитку всіх своїх функціональних стилів, з однаковою широтою і рівною мірою використовуються народом» [55, с. 49]. Проблема двомовності в Україні визначалась як справедливо вирішена і гармонійна. Кон'юнктурність такої позиції особливо виразно проявлялася в тому, що факт масового використання українцями російської мови як головного засобу спілкування трактувався як позитивне явище. При цьому російська мова білінгвів визначалась як друга рідна мова. З іншого боку, відомий український мовознавець В. Чапленко вказував, що двомовними можуть бути тільки поневолені народи, панівні – НІКОЛИ. Це він довів на прикладі колишньої Австро-Угорської імперії, де «двомовними були тільки чеська, польська, українська та інші слов'янські нації, особливо в містах, а австрійці та угорці залишалися одномовними. В самостійній Польщі в міжвоєнний період поляки вже не були двомовними, така доля була лише в українців та білорусів» [186, с. 83]

Тобто, двомовність українців у складі СРСР була зумовлена тим, що вони опинилися фактично в становищі етнічної меншини на власній землі.

Росіяни, хоча й залишалися чисельно у меншості в Україні, знаходилися в становищі домінантної більшості. Головна причина даного факту – штучна міграція населення. Так, зокрема, протягом 1959 – 1989 років частка російськомовних серед усіх українців зростає з 6,45% у 1959 році до 12,24% у 1989 році. З іншого боку, швидке зростання чисельності росіян в Україні з другої половини ХІХ ст. було зумовлене індустріальним розвитком низки регіонів краю. Уряд переселив на промислові підприємства, будівництво залізниць цілі когорти робітників-росіян центральної Росії.

«Загалом, як зазначається в книзі «Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.)», «впродовж ХІХ століття населення України в межах Російської імперії зросло більш як утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише природний приріст населення, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних чинників інтеграції України до складу імперії, її поглинання та русифікації. Російський царизм за допомогою усіляких пільг та привілеїв заохочував також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарами, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації й почуття нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей» [147, с. 109].

Отже, національні меншини України, як і саме україномовне середовище, не склали і не могло скласти опозиції поширенню російської мови – під впливом радянської інтернаціональної ідеології саме українське населення активно асимілювалося. Відтак, за словами С. Пирожкова, «із входженням всієї території України до складу СРСР значно полегшилися можливості щодо русифікації» [142, с. 2].

За словами В.А. Гриневича., «у 80-х рр. російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а українською – лише кожен

четвертий представник російськомовного населення республіки. У 70-х роках, коли міграційні процеси досягали максимуму, приріст населення України був забезпечений переважно за рахунок росіян» [43, с. 414]. Так розщеплювався єдиний національний організм, велика кількість українського населення поступово втрачала основні компоненти етносу, передусім національну свідомість. Присутність росіян в Україні та дифузія російського і українського етносів вели, фактично, до розмивання останнього і витворення нового українського субетносу – «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли (і можуть нині) вважати себе або росіянами, або українцями.

Таким чином, процеси мовної та етнічної асиміляції українців були зумовлені не «об'єктивними обставинами», їх природно не могло бути, а цілеспрямованою діяльністю радянського режиму, наділеного величезним пропагандистським апаратом та постійним жорстоким придушенням репресивними органами найменших проявів української національної самосвідомості. Тому зараз, в часи відродження української державності, у галузі мовної політики та культури мовлення треба зійти з хибного шляху штучного зближення української мови з російською і зорієнтуватися на природні, зумовлені історичною традицією, шляхи розвитку, повернути українській мові природність звучання, вислову, будови речення і фрази. Одним із основних принципів мовної політики України має стати принцип організованого на базі української мови культурного розмаїття, употужнення впливу української культури, формування й популяризація розмаїтих її форм – від елітарних до масових, розрахованих на різні вікові, професійні, соціальні групи, на розмаїті смаки й рівень сприйняття. Результатом таких зусиль будуть: відродження мовного конфесійного стилю, формування сучасного політичного дискурсу, відновлення української термінології, активізація процесів розширення словникового й фразеологічного складу [177, с. 22-23].

Перейдемо до аналізу *сучасного стану мовної підготовки майбутніх педагогів*. Радикальні зміни в українському суспільстві створюють передумови для визначення загальної стратегії сучасної системи вищої освіти, яка вимагає підготовки фахівців-професіоналів, що поєднують у собі глибокі гуманістичні переконання, фундаментальні теоретичні знання й ретельну практичну підготовку. Стратегічні напрями розвитку вищої освіти визначені Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національною доктриною розвитку освіти України у XXI ст., концептуальними засадами розвитку педагогічної освіти України, її інтеграцією в європейський освітній простір.

Основною метою державної політики в галузі вищої освіти є створення умов для розвитку висококультурної особистості та творчої самореалізації кожного громадянина України, оновлення змісту освіти й організації навчально-виховного процесу відповідно до європейських і світових стандартів. Саме тому посилюються вимоги до викладача вищого навчального закладу, який відіграє провідну роль у реалізації актуальних завдань освітньої сфери.

«Сучасна система підготовки викладачів, стверджує С.Г. Дубовик, орієнтована виключно на розвиток професійних умінь і навичок студентів» [48, с. 24]. Поза увагою залишається формування педагогічної культури майбутніх викладачів вищого навчального закладу, що викликає низку суперечностей між:

- новою парадигмою вищої педагогічної освіти, яка спрямована на підготовку висококультурного викладача, здатного транслювати систему загальнолюдських і професійних цінностей, та порівняно низьким рівнем сформованості педагогічної культури викладача вищого навчального закладу;

- європейськими вимогами до викладача вищої школи й відсутністю науково обґрунтованих педагогічних умов, які забезпечуються формуванням відповідної педагогічної культури майбутнього викладача;
- необхідністю підвищення рівня педагогічної культури майбутнього викладача вищої школи й недостатньою розробленістю педагогічно-наукових ефективних форм і методів, спрямованих на її розвиток.

Подолання виявлених суперечностей зумовлює потребу наукового осмислення та вирішення проблеми формування педагогічної культури майбутнього викладача вищої школи в процесі його фахової підготовки.

«Педагогічна культура, як зазначає Л.І. Мацько, є частиною загальнолюдської культури. У ній найбільш повно відображені духовні та матеріальні цінності освіти й виховання, способи творчої педагогічної діяльності, необхідні для здійснення освітньо-виховного процесу» [118, с. 25].

Найважливішою складовою педагогічної культури є мовна культура, адже головною функцією практичної педагогіки є професійне спілкування. Тут же відзначимо, що мовлення вчителя є не тільки процесом спілкування, а й репрезентацією дійсності у свідомості учня за допомогою мови. Тому й не дивно, що система вищої освіти є однією з основних форм соціалізації особистості. Вона забезпечує «фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, що визначають темпи і рівень науково-технічного та соціального прогресу, сприяють утвердженню гуманістичних ідеалів, норм співжиття, формування інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства» [52, с. 16].

В Україні система вищої освіти переживає етап реорганізації, реформування. При цьому вона закріплює в поколіннях досвід людства, створює умови для подальшого розвитку суспільства, науки, техніки,

культури; передбачає формування у студентів у процесі освіти й виховання рис громадянина майбутнього: перспективні ідеали, види діяльності, взаємовідносини, високу мораль, яка відповідала б завданням перспективного розвитку суспільства.

Перебудова вищої школи передбачає виведення вищої освіти на світовий рівень, а тому розглядає багато проблем, серед яких важливе місце належить проблемі формування висококваліфікованих педагогічних кадрів, які б майстерно володіли мистецтвом спілкування. «Система професійної підготовки педагога, зазначає О.П. Рудницька, має бути спрямована на формування у студентів вищих навчальних закладів культури мислення (самостійності, самокритичності, глибини, гнучкості, оперативності, відкритості); культури мовлення (правильності, виразності, ясності, точності, образності, стислості, доцільності, доречності), культури поведінки (ввічливості, тактовності, коректності, точності, розкутості); культури спілкування (поваги до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою слухачів, згуртування однодумців, відповідальності за мовленнєвий вчинок)» [148, с. 113]. Та найголовнішим у системі підготовки педагога є його мовлення. Мовлення вчителя є показником його педагогічної культури, засобом самовираження і самоствердження його особистості. Слово педагога має бути пристойним, щирим, відвертим. В.О. Сухомлинський наголошував на своєрідній психотерапевтичній функції слова вчителя. Відомий педагог вважав це обов'язковою умовою спілкування – діалогу між учителем і учнями. «Вислови «душа дитини» і «слово вчителя» [167, с. 428] він ставив поряд.

Детально розглянемо взаємозв'язки між поняттями «мовлення» і «комунікативна поведінка педагога». Вислів «мовлення педагога», як правило, використовують, коли говорять про усне мовлення (на відміну від письмового в педагогічній діяльності). Під усним мовленням розуміють як сам процес говоріння, так і результат цього процесу – усні висловлювання.

Мовлення педагога – це мовлення, пристосоване для розв’язання специфічних завдань, які виникають у педагогічній діяльності, спілкуванні. Можна говорити про професійні особливості мовленнєвої діяльності вчителя, а саме:

1. ця діяльність спеціально організовується педагогом, він керує нею залежно від умов педагогічного спілкування;
2. її кінцевим результатом є досягнення гуманістично спрямованої мети, пов’язаної з вихованням учнів;
3. добір мовних і мовленнєвих засобів здійснюється залежно від потреб, завдань взаємодії вчителя з учнями; їх ефективність прогнозується;
4. мовленнєва діяльність педагога в реальній ситуації спілкування будується на відтворенні (рефлексії) стану, поведінки, реакції учнів, вона регулюється змістом зворотної інформації, яку отримує вчитель;
5. мовлення вчителя є предметом його педагогічного аналізу й самоаналізу, постійного самовдосконалення.

Мовлення педагога має два різновиди – монолог (монологічне мовлення) і діалог (діалогічне мовлення). Форми цього мовлення різноманітні. «Найпоширенішими формами монологічного мовлення вчителя, зазначає Г.М. Сагач, є розповідь, шкільна лекція, коментар, пояснення, розгорнуті оціночні судження (мотивація оцінки знань, поведінки, позаурочної діяльності школярів)» [151, с. 56]. Діалогічне мовлення вчителя широко представлене в різного роду бесідах з учнями, які будуються у формі запитань і відповідей.

Аналізуючи мовлення педагога, часто використовують поняття комунікативна поведінка. В сучасній науковій літературі під комунікативною поведінкою розуміють не просто процес говоріння, повідомлення чогось, а таку організацію мовлення й відповідно до нього невербальної поведінки педагога, яка впливає на створення емоційно-

психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на характер взаємин між учителем та учнями, на стиль їхньої діяльності.

Комунікативна поведінка педагога оцінюється відповідно до того, що і як він говорить, які в нього жести, рухи, вираз обличчя, який підтекст мають його слова, на яку реакцію учнів вони розраховані. У реальних ситуаціях шкільного життя – на уроках, перервах, в післяурочній діяльності – мовленнєва сторона спілкування становить складну поліфонію реплік, розповідей, запитань, оціночних суджень, зауважень, емоційних реакцій.

Ця специфічна атмосфера – результат комунікативної поведінки вчителя і учнів. Щоразу вона неповторна. І в цьому розумінні – миттєва. І слід знати, що в пам'яті учнів після зустрічі з учителем залишається не тільки пізнавальна інформація, яку він дав, а й та атмосфера, якою супроводжувалося їхнє спілкування. Учні несуть у собі настрій, враження від зустрічі з педагогом, пам'ять про його погляд, інтонацію, тональність мовлення, спосіб реагувати на поведінку його учнів.

Тому так важливо, плануючи зустріч із школярами, обмірковувати не тільки зміст спілкування (про що я буду з ними говорити), а й особливості свого мовлення і комунікативної поведінки.

Педагогічна ефективність мовлення педагога багато в чому залежить від рівня володіння мовою, вміння здійснювати правильний вибір мовних засобів, формул мовного етикету. Вона передусім залежить від того, який стиль спілкування з учнями взагалі притаманний учителеві, які в нього установки на взаємодію з учнями, якою мірою він відчуває психологічні особливості ситуації мовлення.

Розглянемо основні умови ефективності професійного мовлення педагога.

По-перше, професійне мовлення педагога повинно відповідати вимогам культури мовлення. Це важливий показник рівня його інтелігентності, освіченості, загальної культури.

Продуктивність мовленнєвої діяльності педагога залежить передусім від того, наскільки його мовлення відповідає нормам сучасної літературної мови – акцентологічним, орфоепічним, лексичним, граматичним, орфографічним, стилістичним. Мовлення, яке відповідає цим нормам, є правильним. «Правильність – одна з характеристик культури мовлення» [19, с. 57], зазначає Дейл Карнегі.

По-друге, професійне мовлення педагога має бути своєрідною «словесною дією» (термін К.С. Станіславського), метою якої є здійснення інтелектуального, емоційно-вольового, морального впливу на учнів. Слово справжнього вчителя переконує, навіює, викликає в учнів відповідні почуття, формує їхнє ставлення до того, про що він говорить. Тому важливо орієнтувати себе у спілкуванні з учнями на цілеспрямований добір мовних і мовленнєвих засобів, на чітке визначення того, яке педагогічне завдання буде розв'язуватися цими засобами.

Третя умова ефективності професійного мовлення педагога – його спрямованість, зверненість до учнів. Головна мета спрямованості мовлення – викликати учнів на діалог з учителем, залучити їх до співпраці, створити атмосферу співроздумів і співпереживання. Не менш важливим є також завдання орієнтувати учнів на внутрішній діалог із самим собою.

Слова педагога повинні завжди мати точну адресу – їхній добір здійснюється з розрахунку, що вони будуть сприйматися конкретними учнями. Педагог-майстер завжди будує своє мовлення, передбачаючи можливу реакцію учнів на свої слова, навіть на тон, голос, яким вони будуть сказані. Таке передбачення допоможе педагогові раціональніше організувати своє мовлення, скоригувати його під час спілкування.

Обов'язковою передумовою ефективності професійного мовлення педагога є також володіння його технікою.

У сучасній соціальній психології компоненти техніки мовлення – голос, дикція, темп, інтонація – визначаються як акустична система відтворення людини людиною. Дослідженнями встановлено, що вони виконують при цьому важливі функції, а саме: створюють імідж людини, який закріплюється у свідомості оточуючих; дають змогу виявити психічну індивідуальність людини, визначити її емоційний стан. Наприклад, особливості техніки мовлення педагога можуть створити образ спокійного, врівноваженого педагога або, навпаки, категоричного властолюбця. Мовлення одного педагога свідчить про його надмірну нервозність, метушливість, іншого – про скутість, сором'язливість, невпевненість у собі.

Отже, володіння технікою мовлення є не тільки елементом культури педагогічної діяльності вчителя, а й передумовою позитивного сприйняття його учнями, батьками, колегами.

Детальніше розглянемо шляхи вдосконалення мовлення педагога.

1. Самоконтроль і розвиток культури мовлення, створення установки на оволодіння літературною мовою в різних ситуаціях спілкування. Йдеться про «виховання звички і потреби в постійному навчанні і підвищенні рівня своєї культури мовлення. Особливу увагу при цьому слід приділяти питанням правильності і чистоти мовлення» [88, с. 55]. Важливе значення у цьому напрямі має робота з тлумачними словниками, словником із словотворення та іншими.

Важливо свідомо орієнтувати себе на оволодіння літературною мовою в найрізноманітніших ситуаціях – не тільки під час розв'язання ділових питань, проблем, а й у спілкуванні з учнями, друзями, батьками, незнайомими людьми.

2. Самоконтроль і розвиток умінь виразного мовлення. Виразність мовлення досягається вмільм інтонуванням залежно від змісту, умов спілкування, а також шляхом доречного вживання зображальних засобів (епітетів, метафор, порівнянь), засобів образної словесної наочності (уривків із художніх творів, афоризмів).

3. Самоконтроль і розвиток комунікативних умінь, здібностей, соціальних установок у спілкуванні. Якщо умовою продуктивної комунікативної поведінки педагога є його індивідуальний стиль спілкування, то в процесі професійного самовиховання важливо не тільки розібратися в питаннях техніки комунікації, а й з'ясувати свою соціальну позицію у спілкуванні.

Для цього необхідно спробувати щиро відповісти на запитання, чи думаєте ви про партнера у процесі спілкування, чи намагаєтеся побачити ситуацію його очима, чи допомагаєте йому спілкуватися, чи вам цікавий сам процес спілкування з людиною чи його результат, чи завжди розуміють вас люди, з якими ви спілкуєтесь, чи намагаєтесь ви зрозуміти їх. Зважаючи на вищевикладене, стають зрозумілими роль і значення самоконтролю та мовного самовдосконалення майбутнього педагога.

Продуктивна мовленнєва комунікація педагога передбачає також розвиток у нього низки спеціальних здібностей: соціально-перцептивних (розуміти внутрішній стан партнера через сприйняття його зовнішньої поведінки, вигляду), здібності до ідентифікації (здатність поставити себе на місце людини й передбачити її можливу реакцію), саморегуляції, вольового впливу, навіювання, керування своїм психічним станом у спілкуванні.

«Серйозні недоліки в мовній підготовці вчителя особливо небезпечні, позаяк вони можуть позначитися не тільки на мовленні, як зазначає М.І. Жинкін, а й на мисленні вихованців» [57, с. 8]. На практиці ж, на жаль, професійна мовна підготовка майбутнього вчителя зводиться

до невеликого курсу «Виразне читання», який багато в чому застарів і є, як ми вважаємо, малопрофесійним, передусім тому, що в ньому недостатньо враховується досвід сучасної театральної педагогіки. З іншого боку, – катастрофічно мала кількість годин, відведених на цей предмет, не дозволяє навіть прослухати всіх студентів. Звичайна кількість годин – близько 30. У групі в середньому 30 студентів, отже, педагогові виділяють 45 хвилин для освоєння дикції, орфоєпії, дихання, практичної роботи над текстом тощо. Слід відверто сказати, що групова робота з цієї дисципліни має майже нульовий результат. Крім цього, необхідно зазначити, що курс «Виразне читання» викладають на філологічному, педагогічному та дефектологічному факультетах, які не охоплюють навіть половини студентів звичайного педагогічного інституту. Створюється враження, що майбутні вчителі історії, хімії, математики, праці та інші розмовляти у практичній діяльності не будуть. Тільки через ці причини, не кажучи про решту не менш істотних, можна зробити висновок, що цей курс за існуючого стану речей не здатний сформувати професійне мовлення вчителя, яке має стати не просто педагогічним інструментом, а насамперед зразком, еталоном у розвитку мовлення школярів. Тому виникає потреба у мовному самовдосконаленні педагога.

Шляхи, засоби й способи розвитку вмінь, за допомогою яких учитель може формувати й удосконалювати усне мовлення тих, кого навчає, яке знаходить відображення у логічній структурі, інтонаційній виразності, дикційній чіткості, образно-репрезентативній природі. Ці завдання розвитку мовлення тих, хто навчається (студентів), включають, крім традиційних методів праці, залучення театральної педагогіки, використання головних елементів системи К.С. Станіславського.

У зазначеній «театральній педагогіці існує апробована методика навчання основам професійного мовлення (постановка голосу), яка може бути застосована й під час навчання майбутнього вчителя» [162].

Розподіл мовної діяльності на три складові – техніку, культуру та технологію – є умовним, здійсненим лише для навчальних цілей. У практичній мовній діяльності ці складові виступають разом (одночасно) й не існують одна без одної. Наприклад, чого вартий добрий тембр без сили звуку або образність мовлення без інтонації? Ці приклади можна продовжувати, згадуючи й інші елементи мовної діяльності. Тому саме система К.С. Станіславського має стати першоосновою для вдосконалення мовної підготовки вчителя, позаяк вона спирається на пізнання й осягнення об'єктивних законів природи, а отже й творчості [162].

Одним з елементів учення К.С. Станіславського, який застосовується у деяких педагогічних вузах при вдосконаленні мовної підготовки майбутнього вчителя, є розвиток інтонаційно-мелодійної виразності усного мовлення.

Головним завданням тут є формування свого ставлення до предмета міркувань, з'ясування головної проблеми: «Навіщо я це кажу?». Вивчення закономірностей інтонаційно-мелодійної будови мовлення, виявлення інтонаційної природи розділових знаків, навичка побудови «художньої перспективи мовлення», під якою К.С. Станіславський розумів «уміння створювати звукові плани, перспективу, які урухомлюють та оживлюють фразу, – все це елементи театральної педагогіки, крім зазначених на початку, які сприяють формуванню й удосконаленню мовної діяльності майбутнього вчителя» [162, с. 74].

Поряд з цим голос педагога є також носієм повідомлення, яке міститься в інтонації, що включає в себе такі поняття, як наголошування й темпоритм. Від самого початку педагогічної дії, ще не пояснюючи тим, хто навчається, смислу виголошеного тексту, інтонація вказує на позицію промовця, яка, у свою чергу, включає в себе такі поняття, як психологічна, моральна й моральнісна точка зору щодо того чи іншого питання, спосіб його розгляду. Крім того, це метод інтерпретування або критики тексту

(навчального матеріалу), а також свого бачення щодо навчального матеріалу. «Інтонія, зазначає В.Ц. Абрамян, як ніщо інше виражає ставлення промовця до змісту висловлювань, яке виражається в модальності висловлювань, зокрема, через суб'єктивно-модальний зміст, наприклад, почуття, вольовий акт, прихильність до висловлювань тощо. Вона виражає також контакт із слухачем (учнем), ставлення до нього, оцінку ситуації тощо. Інтонія стосується як висловлювання-дискурсу, так і висловлювання-процесу, як смислу тексту, так і роботи вчителя, як семантики, так і прагматики» [1, с. 167]. Виховання навичок творчого самопочуття – у цьому контексті як емоційної чутливості психофізичного апарату та як синтезу елементів театральної педагогіки голосу згідно з К.С. Станіславським – означає передусім єдність психічного й фізичного у творчій природі виконавця (вчителя). Цю на перший погляд просту формулу знає багато хто, але практично використовує мало хто. У процесі спостережень і наступного аналізу голосів викладачів ми констатували, що чимало з них зайняті пошуками «звучання». Отже, голос, який виконує тільки цю «чутну» функцію, позбавлений головних своїх переваг – музичності, благозвучності, доброго тембру і, як результат – дохідливості. Вчитель каже: «Добрідень, діти!», а в голосі чути: «Я вчитель, і буду вас, неосвічених, усього навчати». Такий голос не викликає в учнів нічого, крім роздратування. За «поганої якості» голосу важко розраховувати на співробітництво й взаєморозуміння. Самим тільки тембром голосу, не кажучи про підтекст, який ми згадували і до якого ще повернемося, учень поставлений у становище нижчого стосовно вчителя. Тому, перефразовуючи О. Купріна, можна зазначити, що у більшості випадків «вчитель – це людина, яка вимовляє чужі слова не своїм голосом». Ось чому ми висуваємо як першорядне й вихідне завдання підготовки вчителя до мовної діяльності «вміння говорити своїм голосом», оскільки саме він, свій голос, а не «поставлений» чи вигаданий бас або тенор, найшвидше

знайде шляхи до сердець учнів. Крім цього, тільки «свій» голос дозволить витримати колосальне мовне навантаження, якого зазнає вчитель у педагогічному процесі. Ми далекі від думки, що мовні недоліки мають місце через особисті якості вчителя, хоча в окремих випадках не виключаємо й цього факту, просто це та тема, яка фактично не має належного місця у процесі підготовки майбутніх педагогів.

Достатньо розроблене й апробоване в театральній педагогіці поняття «підтекст» не розглядається як спеціальне завдання у педагогічній науці. Під поняттям «підтекст» ми маємо на увазі те, що не сказано в тексті підручника або посібника, але впливає з того, як текст інтерпретується й репрезентується педагогом. Оскільки поняття «підтекст», як було зазначено вище, не знайшло, на жаль, свого відображення у педагогічній науці як спеціальне завдання, скористаємося досягненнями театральної педагогіки й зупинимося на ньому докладніше.

Поняття «підтекст» міцно ввійшло у театральну практику, проте його не завжди однозначно тлумачать. Доволі часто на сцені ми можемо спостерігати, як підтекст руйнується темпераментно виголошуваним текстом. Або ж до підтексту звертаються тоді, коли акторові необхідно осмислювати виголошені репліки в рамках життєподібності, не претендуючи на щось більше. Але справжнє розкриття підтекстів – це потужний засіб образного втілення й педагогічного тлумачення навчального матеріалу, перетворення його на актуальний і сучасний предмет, необхідний і цікавий для тих, хто навчається. Правильне виявлення підтексту дає й правильне ставлення учнів до предмета, «затягує» їх у навчальний матеріал і дає надійне емоційне підґрунтя відомому ефекту «переживання». Слово, навіть найпростіше, само по собі є багатозначним. Учень сприймає слово залежно від того, хто саме його вимовив. Тут доречно говорити не тільки про підтекст слова, а й про підтекст сприйняття. Думка промовця (педагога) не передається, так би

мовити, безпосередньо слухачеві (учневі), натомість останній, розуміючи слово, створює свою думку, яка посідає в системі, встановленій мовою, місце, схоже на місце думки промовця.

Фундатор вітчизняної нейропсихології О.Р. Лурія зазначав, що «розуміння підтексту як доглибного смислу слова та фрази веде й до розуміння мотиву, прихованого за текстом» [108, с. 87].

Без підтексту немає взагалі мовлення вчителя. Це свого роду коментар, який повідомляє тому, хто навчається, правильне сприйняття почутого. Підтекст – психологічний і психоаналітичний відбиток, залишений актором на своєму персонажі.

Таким чином, досконале володіння психофізичною технікою, всіма елементами педагогічної майстерності необхідне педагогові для яскравого, правдивого й виразного втілення в його професійній діяльності педагогічних цілей і завдань. Для цього слід віртуозно опанувати технологію мовлення вчителя, яка, на думку В.А. Кан-Каліка включає:

1. Введення в мовлення (лекцію, заняття, бесіду тощо) відомих і прийнятних для тих, хто навчається, авторитетів. Особливо переконливими можуть бути цитати або висловлювання того чи іншого вченого або письменника.

2. Встановлення зв'язку з таємничістю й незрозумілістю, використання екзотичних слів і термінів, а також вживання фраз або висловів на латині, англійською, іспанською або іншою іноземною мовою.

3. Періодичне порушення очікувань партнера (слухача). У театральній педагогіці це називається терміном «аж гульк».

4. Постійна турбота про інтригу.

5. Збіг інтересів, потреб тих, хто навчається, з інтересами того, хто навчає. Інакше кажучи, вміння розмовляти з учнями «тією самою мовою».

6. Регулярне безпосереднє звертання до учня. Те, що в кіно називається «крупний план».

7. Злободенність та актуальність мовлення. Іноді звертання до особистих мотивів того, хто навчається.

8. Риторичні висловлювання з деяких ключових моментів виступу, які дозволять тому, хто навчається, ввійти у суперечку або внутрішньо не погодитися з тією чи іншою висловленою вчителем тезою.

9. Апелювання до самого себе. Розкриття якихось своїх якостей, що «працюють» на конкретну тему, завдання, мету тощо [72, с. 9].

Усе попереднє має спиратися на високу культуру, технологію й техніку мовлення, якої досягають за допомогою мовного самовдосконалення.

Зважаючи на вищевикладене, зупинимося ще раз на мовних уміннях та якостях, необхідних у практичній педагогічній діяльності.

Перш за все відзначимо, що хоч би яким науково багатим і досконалим був зміст навчального матеріалу й почуттів, які переживає учитель, – зовнішнє втілення цих думок та емоцій буде неминуче викривленим, якщо педагог не володіє технологією й технікою мовлення. Тому самостійні заняття педагога мовленням мають бути присвячені розвитку, адаптації й удосконаленню мовно-голосового апарату виходячи з вимог професійної діяльності.

4.2. Принципи модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів в умовах нової освітньої парадигми

Перш ніж розглянути засади модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів доцільно окреслити ті умови, в яких вона відбувається. Більшість дослідників єдині в думці, що початок ХХІ століття є епохою переходу до нової освітньої парадигми. Тому без з'ясування сутності цього процесу подальший розгляд нашої проблеми не отримає гідного дослідницького результату.

Насамперед, «парадигма» (від грецького *παράδειγμα* – «приклад, модель, зразок» [132, с. 492] – термін, що має багато значень, які трактуються залежно від контексту. У філософію науки цей термін уперше впровадив Г. Бергман. Розглянемо філософський, соціальний та освітній контексти значення цього поняття.

Відповідно до філософського словника поняття «парадигма» означає сукупність теоретичних і методологічних передумов, що визначають конкретне наукове дослідження, яке втілюється у науковій практиці на цьому етапі [181, с. 269].

У сучасній філософії науки парадигма – це система теоретичних, методологічних і аксіологічних установок, які обрані зразком для вирішення наукових завдань та які підтримуються всіма членами відповідного наукового співтовариства.

Поняття «педагогічна (освітня) парадигма» є видовим до родового поняття «наукова парадигма», зберігає усі суттєві ознаки загального поняття, але має відповідні видові відмінності.

Поняття освітньої парадигми більшістю дослідників трактується як основа, ідея, підхід до проектування освітніх систем, базова модель або стратегія освіти. За поширеними твердженнями про поліпарадигмальність педагогічної реальності або про зміну парадигми також, як правило, стоять уявлення про освітню, а не про наукову парадигму. Дійсно, у педагогічних

працях поняття «парадигма» співвідноситься не лише з наукою і науковою діяльністю, а й з освітою. На практиці це привнесло нового сенсу до класичних уявлень про парадигму.

На думку вчених Є. Бондаревської та С. Кульневича, педагогічна (освітня) парадигма – це стала точка зору, певний стандарт, зразок у вирішенні освітніх і дослідницьких завдань, що стала звичною [22, с. 130]. Вона є моделлю, що використовують для вирішення не лише дослідницьких, а й практичних завдань освіти. Потреба у зміні освітньої парадигми виникає у зв'язку з переходом до нового типу мислення і дії, нових способів перетворення дійсності. Педагогічна наука змінює освітню парадигму відповідно до потреб суспільства, держави, осіб, пропонує модель освітньої системи, в якій знаходяться відповіді на питання про цінності та цілі освіти, про функції школи і принципи її діяльності, про організацію, зміст і технології навчання і виховання, про способи взаємодії основних суб'єктів освіти.

Як справедливо зазначає Н. Агапова, «розуміння освітньої парадигми як сукупності провідних ідей у проектуванні і здійсненні цього процесу, моделі рішення освітніх завдань є традиційним, якщо розглядати його по аналогії з наданим Т. Куном трактуванням терміну «парадигма» стосовно науки» [3, с. 7], який запропонував розглядати парадигми «як зразки успішних наукових досліджень, що приймаються як моделі для вчених, що прийняли їх як керівництво до наступних дій за рішенням типових наукових завдань-головоломок» [95, с. 11]. Але, з іншого боку, Т. Кун також розглядає парадигму як набагато складніше утворення, свого роду світоглядну і дисциплінарну матрицю, що включає початкові абстракції філософсько-онтологічного і гносеологічного, гранично категоріального рівня відносно устрою світу, процесу пізнання, цінностей, що розділяються всіма вченими або їх конкретним співтовариством тощо. Тобто, наголошує Н. Агапова, таке розуміння поняття «парадигма»

відкриває набагато серйозніші та значущі вже не лише з позицій необхідності виділення вдалих зразків і конкретних нормативних приписів для здійснення практичної або теоретичної діяльності, а й набагато важливіші сфери застосування парадигмального підходу в освіті.

В. Серіков констатує, що «підґрунтям освітньої парадигми є відповідна система цінностей, які визначають спрямованість педагогічного процесу на інтереси суспільства, держави або на особистість (індивідуально-особистісний розвиток)» [155, с. 8]. У педагогічному процесі відносини суб'єктів можуть бути авторитарними або гуманістичними, зміст освіти – знанієвим або таким, що розвиває, освітні технології можуть бути спрямовані на передачу суб'єкту навчання культурно-історичного досвіду або на розвиток його особистісного (культурно-генетичного) творчого потенціалу, школа може бути орієнтована на тоталітарну державу або на демократичне суспільство.

Сучасними дослідниками наведено декілька класифікацій освітніх парадигм, що складені за різними ознаками. Але, як справедливо наголошує О. Бермус, будь-яка класифікація освітніх парадигм повинна складатися з урахуванням необхідності вирішення таких завдань: 1) науково-теоретичний апарат, що розробляється, має бути ефективним засобом інтерпретації основних протиріч і процесів, що виникають як усередині освітніх систем, так і при аналізі їх взаємодії з соціокультурним контекстом; 2) побудову класифікації парадигм освіти необхідно здійснювати на засадах особливостей контексту освіти, але не власне освітній традиції; 3) у педагогічній освіті основними умовами ефективності класифікаційної схеми повинні стати її простота і фундаментальність.

На думку М. Овчиннікової, «сутністю багатьох освітніх парадигм є у своїй основі фактично ідентичні явища і процеси, а відмінності в назвах визначаються особливостями використовуваних підходів (наприклад,

«гуманістична», «особистісна», «гуманітарна» і «феноменологічна» парадигми суть різні інтерпретації такої реальності освіти, в основі якої знаходяться життєві інтереси і взаємовідносини суб'єктів освітнього процесу» [128, с. 159].

За словами І.А. Колеснікової, існують такі освітні парадигми: [79, с. 17]:

1) гуманістична (феноменологічна) парадигма освіти ставить у фокусі своїх завдань розвиток індивідуального в людині (особистості);

2) езотерична парадигма освіти має на увазі наявність надзадачі, яку зобов'язані виконати і людина (особистість), і людство;

3) функціоналістська парадигма освіти спрямована на підготовку людини-гвинтика, людини – інструмента соціуму;

4) традиціоналістська парадигма має у своїй основі ідею про «зберігаючу», консервативну (у позитивному сенсі) роль школи, мета якої полягає в збереженні та передачі молодому поколінню найбільш суттєвих елементів культурної спадщини людської цивілізації;

5) раціоналістична парадигма в центр уваги ставить не зміст, а ефективні способи засвоєння учнями різних видів знань;

6) науково-технічна парадигма розуміє передачу людині і засвоєння нею «точного», наукового знання, необхідного для вдосконалення практики;

7) гуманітарна парадигма центром вважає не учня, що засвоює готові знання, а людину, що пізнає істину.

Н.В. Бордовська та А.О. Реан відносять до освітніх парадигм такі пари: «знаннєва і культурологічна; технократична і гуманістична; соціетарна і людино-орієнтована; педоцентристська і дитино-центристська» [23, с. 30].

Знаннєва парадигма характеризується превалюванням в освіті теоретичних, методологічних і аксіологічних знань, орієнтацією на пошук

нових знань, способів їх здобуття у процесі пізнання світу й самої людини з точки зору науки. Знаннева парадигма включає не тільки відношення до знання, але й саму його сутність. Слід зазначити, що з плином часу змінювались уявлення про сутність знань. Зміст знання проблематизується і нарівні з фактичним, теоретичним, методологічним як особливий тип починають розглядатися проблемні знання. Поступово змінюється і зміст парадигми. У межах сучасної філософії науки поняття «парадигма» застосовується при «обґрунтуванні еталонних теоретико-методологічних основ наукового пошуку» [185, с. 731].

В.С. Стьопін переконаний, що «культурологічна парадигма в освіті орієнтує людину на засвоєння універсальних елементів культури, а також програм діяльності, поведінки і спілкування. Існує два блоки загальних понять в культурі (універсалій)» [165, с. 7]:

1. категорії, які фіксують найбільш загальні, атрибутивні характеристики об'єктів оточуючого світу, які включені в діяльність людини: простір, час, рух, річ, відношення, кількість, якість, міра, зміст, причинність, ймовірність, необхідність тощо;

2. категорії, за допомогою яких можливо описати людину як суб'єкта діяльності, структуру її спілкування, ставлення до інших людей, до суспільства, до цілей і цінностей соціального життя: людина, суспільство, свідомість, добро, зло, краса, віра, надія, обов'язок, совість, справедливість, свобода тощо.

Вищезазначені категорії фіксують у найбільш загальній формі досвід включення людини в систему соціальних відносин, а саме: основні компоненти життєдіяльності, місце людини у світі, її духовне життя, цінності, цілі тощо. Вони є основою програм діяльності людини, її поведінки, спілкування з іншими людьми. Програми діяльності мають ієрархічну структуру: спрямовані на минуле, забезпечують теперішнє життя, адресовані у майбутнє.

Розвиток культури й суспільства, кількісний та якісний склад елементів поширюється і поглиблюється. Прикладом може бути поява таких інтегральних понять, як естетична культура, політична культура, педагогічна культура, культура управління діяльністю тощо.

Аналіз показує, що знаннєва й культурологічна парадигми не є альтернативними хоча б тому, що самі знання – це компонент культури. Можна стверджувати, що дані парадигми доповнюють одна одну. Культурологічна парадигма є основою діяльності класичних університетів. Н.В. Бордовська, А.О. Реан зауважують з приводу цього: «Стратегія освіти, пов'язана з оволодінням культурним спадком минулого, духовними цінностями та досягненнями наук, що отримала світове визнання, аж до нашого часу відноситься до феномена класичної освіти» [23, с. 118].

Знаннєва парадигма реалізована в академічній і професійній освіті. Згідно з нею академічна традиція університету полягає в систематичному, поглибленому вивченні фундаментальних основ наук (біологія, фізика, хімія, математика), а також у підготовці на цій основі висококваліфікованих кадрів у галузі медицини, економіки, юриспруденції тощо.

Технократична парадигма в освіті ґрунтується на видатних досягненнях науки, техніки, технології у XIX і XX століттях. Це знайшло своє відображення у визначенні культури як сукупності трьох компонентів: духовного, матеріального і практичного. У межах даної парадигми педагогічна система вищого закладу освіти розвивалась однобоко. Так, при визначенні мети, змісту, методів навчання домінуючими стали не потреби людини, а потреби виробництва, економіки, розвитку техніки і технології. Гуманітарна складова освіти була зведена до мінімуму. Н.В. Бордовська та А.О. Реан так характеризують технократичну парадигму: «її підґрунтям є «своєрідний світогляд, сутнісними рисами якого є примат техніки і технології над науковими і

культурними цінностями, вузько-прагматична спрямованість вищої освіти й розвитку наукового знання» [23, с. 119].

Аналіз висловлювання Н.В. Бордовської та А.О. Реана щодо технократичної парадигми показав, що воно складається із двох частин. У першій частині наголошується на тому, що в освіті переважну роль (примат) грали техніка і технологія. Це є природним, тому що освіта обслуговувала індустріальне суспільство, виконувала його завдання, у тому числі це стосується розвитку науки, яка була підґрунтям нових технологій і нової техніки. Центрами наукових досліджень були вищі освітні заклади та науково-дослідні інститути. Але їх здобутки явно недостатньо впливали на навчання та виховання майбутніх фахівців. Тому одним із шляхів реформування освіти, названих у Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), є такий: «...органічна інтеграція освіти і науки, активне використання наукового потенціалу вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, новітніх теоретичних розроблень та здобутків педагогів-новаторів, громадських творчих об'єднань у навчально-виховному процесі...» [178, с. 8]. Вирішення цієї задачі можливе шляхом впливу, в першу чергу, на формування змісту фахової підготовки, а саме: «приведення його у відповідність із рівнем розвитку духовної і матеріальної культури, науки, техніки, змінами, що відбуваються в суспільному житті, економічних відносинах, організації праці тощо...» [178, с. 14].

Вузькопрагматична спрямованість вищої освіти й розвитку наукового знання, як зазначається в другій половині висловлювання Н.В. Бордовської та А.О. Реана, дійсно мали місце у вищій освіті. Це, в першу чергу, стосується технічних вищих навчальних закладів. Ось чому сучасна вища освіта має бути спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців. Як зазначається у Державній національній програмі «Освіта»,

випускники, що отримали таку підготовку, «мають визначити темпи й рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу...» [23, с. 32].

Вітчизняна вища освіта індустріальної доби характеризується перебільшенням ролі стандартизації за рахунок особистісного й людського [172]. Перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства актуалізував «проблему оптимізації функціонування людського фактора в соціальному житті. Філософською основою розвитку концепції гуманізму у ХХ столітті можна вважати прагматизм і екзистенціалізм [8, с. 6]. Прагматизм (від гр. *pragma* – справа, дія) – філософське вчення, що розглядає цілеспрямовану діяльність людини як визначну властивість людської сутності. Теорія прагматизму (Ч. Пірс, У. Джеймс, Д. Дьюї) як обумовленості пізнання природою людини є однією з методологічних основ концепції гуманізму. Екзистенціалізм (від лат. *ex(s)istentia* – існування) – один із напрямів у філософії ХХ століття (М. Бердяєв, М. Хайдеггер, К. Ясперс, М. Бубер, Ж.-П. Сартр та інші). Екзистенціалістський аналіз досвіду існування людини (екзистенції) приводить філософів до обґрунтування ідеї цілісності безпосереднього переживання людиною своєї ситуації у світі (екзистенція – філософська категорія, що використовується для позначення конкретного буття). За Ж.-П. Сартром, гуманізм – це направленість свідомості людини на усвідомлення свого справжнього потенціалу і разом з тим – відтворення самого себе.

Сутність гуманістичної парадигми полягає у розгляді людини як найвищої цінності: «все для людини», «все в ім'я людини» [9, с. 7]. Серед принципів реалізації освіти в Україні є «принцип гуманізації й утвердження людини як найвищої соціальної цінності, найповніше розкриття її здібностей, задоволення різноманітних освітніх потреб, забезпечення пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонія

стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи» [178, с. 9]. Гуманізація стає ключовим елементом нового педагогічного мислення. Розвиток особистості стає головною метою освіти. Якщо при традиційному навчанні педагог мав на меті передати учням знання, то гуманізація висуває нове завдання – сприяти розвитку учня. Змінюються відношення в системі педагог – учень, а саме встановлюються зв'язки співробітництва. Вони вимагають застосування нових методів і форм спільної діяльності. Нарешті, гуманізація вимагає реалізувати єдність різних аспектів розвитку особистості: інтелектуального, загальнокультурного, соціально-морального і професійного. Отже, принцип гуманізації, сформульований у Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) є соціально-педагогічним за своєю сутністю. Він потребує перегляду всіх компонентів педагогічної системи з метою всебічного розвитку особистості.

Отже, аналіз різних парадигм дозволяє побачити різні системи координат, орієнтуватися у великій кількості педагогічних систем, вирізняти технології (традиційні, інноваційні), їх сутнісні характеристики, проектувати та коректувати педагогічний континуум.

У реальній педагогічній ситуації процеси соціалізації та індивідуалізації не ізольовані один від одного, а пов'язані між собою, оскільки педагог ставить завдання цілісного розвитку особистості, а тому повинен таким чином зорганізувати педагогічний процес, щоб в ньому поєднувалися різні педагогічні підходи, альтернативні техніки, широкий спектр різних методичних прийомів тощо.

Особистісно орієнтована концепція сучасної освіти полягає не лише у формуванні індивіда із заздалегідь відомими якостями, а й створенні умов для їх прояву, адже концептуальним у ній є категорія особистості як унікальної, неповторної самотності індивіда, здатного побудувати власну життєву траєкторію та самореалізуватися у мінливому світі.

Далі перейдемо до з'ясування тих засадничих принципів, на яких має відбуватися модернізація мовної підготовки. Зокрема, зупинимось на аналізі гуманістичного потенціалу української мови та культури як основи формування світогляду та ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів.

Як відомо, самим могутнім засобом вираження думки є людська мова. Адже, як зазначає відома вчена О. Кубрякова, «готової думки до її вербалізації не існує» [93, с. 54]. «Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона не відображення світогляду, який вже склався, а діяльність, що його складає» [144, с. 141], стверджує О. Потебня.

У свою чергу П.В. Копнін зазначав: «Ідеальне – образ предмета, абстракція існує реально для іншої людини в процесі спілкування між людьми, а значить, і для самого мислячого суб'єкта тільки тоді, коли воно виступає в чуттєвій матеріальній формі, у вигляді слів, пропозицій. Суб'єкт може сприймати із зовнішнього світу лише те, що здатне діяти на його органи чуття, мозок людини вступає у взаємодію тільки з явищами, які викликають у неї роздратування, тобто з матеріальним, чуттєвим. Тому ідеальні образи набувають в мові свою чуттєво-матеріальну форму, вони роблять результати мислення практично доступними, реальними» [85, с. 88].

Навчаючи дитину мові, вчимо її мислити, почувати, сприймати світ у всій різноманітності звуків, барв. Видатні педагоги усвідомлювали значення рідної мови для виховання дитини. Основоположник народної педагогіки й народної школи в Росії К.Д. Ушинський в умовах царської політики, коли в Україні заборонялися школи рідною мовою навчання, відстоював думку про те, що рідна мова – органічний витвір народної думки і почуття, в якому виявляються результати духовного життя народу.

До подібних висновків щодо значення мови дійшли і зарубіжні вчені. У зарубіжному мовознавстві минулого століття розвинулося уявлення про мову як про організм (віддалений взаємозв'язок з теорією Ратцеля про

державу, як про живий організм). Вчені вважали, що мова незалежна від волі і бажань індивідів. Відомий німецький філософ і мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт сформулював одне з протиріч мови таким чином: «Будучи по відношенню до пізнавального суб'єктивною, мова по відношенню до людини є об'єктивною» [45, с. 37]. Мова розуміється як духовна реальність, жива діяльність людського духу, єдина енергія народу, що пронизує собою все його буття. Мова є універсальна форма первинної концептуалізації світу і раціоналізації людського досвіду, виразник і хранитель несвідомого стихійного знання про світ, історична пам'ять про соціально значимі події в людському житті. Гумбольдт вказував на те, що мова – це частина культури. Мова бере активну участь у всіх найважливіших моментах культурної творчості – виробленні світогляду, його фіксації і наступному осмисленні. Гумбольдт припускав, що мова та культура настільки тісно пов'язані між собою, що якщо існує одне, то інше можна вивести з нього.

Вчення В. Гумбольдта про внутрішню форму мов було трансформовано в рамках неогумбольдтіанства в теорію мовної картини світу. Послідовником і прихильником ідей В. фон Гумбольдта був Л. Вайсгербер. До розробки поняття мовної картини світу Л. Вайсгербер приступив на початку 30-х років ХХ сторіччя. Наукова еволюція Л. Вайсгерберга щодо концепції мовної картини світу йшла в напрямі від вказівки на її об'єктивно-універсальну основу до підкреслення її суб'єктивно-національної природи. У вирішенні питання про співвідношення науки і мови Л. Вайсгербер не пішов шляхом Е. Кассіра, який визнавав владу мови над науковою свідомістю. На думку Кассіра, людському духу притаманні символічні форми, які проявляються в знаках, а в мові – в поняттях. Таким чином мова, згідно з Кассіром, постає частиною культури.

У розв'язанні питання про зв'язок і співвідношення мови і культури окреслюються різні погляди, які часто розходяться у своїх визначальних положеннях до протилежного. Так, дослідники мови та культури з'ясували, що згідно з однією точкою зору, мова визначає форми світобачення і мислення членів культурних та етнічних спільнот, згідно з іншою, – «мова повністю незалежна від культури і є лише формою передачі культури, засобом її кодування» [34, с. 216]. На думку Б. Серебренникова, «мова не є ні формою культури, ні ідеологією певного класу, ні надбудовою в самому широкому розумінні цього слова. Ця особливість мови цілком зумовлена її головною функцією – бути засобом спілкування» [154, с. 163].

Практика свідчить, що між мовою і культурою справді існують складні діалектичні взаємозв'язки: мова як вербальний компонент культури залежить від культури, відображає її за допомогою чинного арсеналу засобів, реагує на зміни культури, видозмінюється разом зі змінами її елементів і форм; одночасно культура, особливо елементи духовної культури, корелює форми мовного вираження, залежачи певною мірою від останніх. Тому одноплановість у розв'язанні питань взаємозв'язку мови і культури, незалежно від позиції дослідника, мало що додає до розв'язання цієї багатопланової проблеми.

Мова порівняно з іншими елементами культури має чимало спільних ознак: до них належить і така ознака мови, як інтегратор і визначник етносу, здатність мови матеріалізувати духовне життя людини, історична змінність мови тощо. Етнологічний аспект дослідження мовних явищ виходить з тези про наявність спільних ознак структури і функцій мови та інших форм культури й відзначається пошуками ізоморфізму між ними. Так, Ф.К. Бок зазначає: «оскільки мова є частиною культури, ми маємо підстави шукати у структурі суспільства аналогічно модельований комплекс явищ» [21, с. 384].

Можливість використання тих самих понять стосовно мови і духовної культури дослідники вбачають у тому, що мова є складовою частиною і знаряддям культури і як така може бути описана через ознаки, спільні для всіх явищ культури; спільність понять для опису мови і духовної культури може бути зумовлена однаковими поглядами на ці феномени як на знакові системи, що описуються за допомогою того самого логічного апарату. Таким чином мова є дзеркалом культури, в якому відбивається не тільки реальний світ, що оточує людину, не тільки реальні умови її життя, а й громадська самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу. Мову і культуру неможливо розділити, не можна розглядати мову народу, не беручи до уваги його культуру та національні особливості. Адже мова і культура народу складаються одночасно. З часом мова також змінюється, як і культура суспільства. У культурі з'являються нові цінності, в мові – нові вирази; у суспільстві з'являються нові технології, у мові – нові слова.

Безсумнівно, зі зміною нашої культури змінювалася і мова. Як зазначає І.О. Голубовська, рубіж тисячоліть ознаменувався «черговою зміною моди щодо осмислення мовних явищ» [41, с. 115]. З появою нових технологій з'являлися нові слова. Мова є не просто частиною культури, мова – це «охоронець» культури, який зберігає культуру та передає її з покоління в покоління. Звідси випливає, що саме мова відіграє найважливішу роль у формуванні етнічної спільності, національного характеру і кожної особистості. Неможливо уявити виникнення або розвиток культури без мови, а мови без культури. Тому й не дивно, що для педагога, як зазначає С.О. Сисоєва, оволодіння загальною культурою становить найважливішу ознаку професійної діяльності [156, с. 7]. Рівень загальної культури вчителя безпосередньо впливає на здатність до педагогічної творчості. Серед ознак педагогічної креативності Н. Щуркова

невипадково виокремлює високий рівень загальної культури [192, с. 361]. Багатство ставлень педагога до світу неминуче сублімується в духовно значущі творчо-педагогічні проекти, кінцевою метою яких є транслявання культурно прийнятних світоглядних моделей та поведінкових програм. Таким чином педагог демонструє вихованцям образ ставлення до життя, а учні, в свою чергу, сприймають світ крізь образ педагога, який перетворюється на могутній виховний фактор.

У цьому контексті по-особливому складається ієрархія функцій педагогічної діяльності. Надзвичайного значення набуває орієнтаційна функція – вплив учителя на ціннісне ставлення вихованців до світу. Це зумовлює неабияку роль механізмів аксіологічної діяльності в процесі формування професійної культури педагога. Саме ці механізми допомагають розвитку духовно-ціннісної сфери вчителя, врешті формують стійкі світоглядні позиції, що визначають опанування вчителем своєї власної природи, розвиток власне людського у собі. Це ще раз переконує у тому, що професійна культура вчителя є результатом не лише вузькопрофесійної підготовки, репрезентом не лише міцної системи знань, що утворює належний тезаурус педагога. Тут, скоріше, йдеться про сукупний вияв його світоглядної зрілості і розвиток усіх соціально значущих особистісних якостей. Це і гуманістично спрямована система ціннісних орієнтацій та переконань, що забезпечують успішну аксіологічну діяльність вчителя, і формування його світоглядних позицій. Сюди обов'язково входить і система соціальних почуттів, що обумовлює емоційно-творчу активність вчителя, визначає особистісний зміст педагогічної діяльності, формує її індивідуальні методи. Професійна культура педагога перетворюється на інтегральний показник творчої спрямованості, активної моральності і духовної значущості його особистої поведінки і фахової діяльності. Все це обумовлює багатство виховного потенціалу. Тому результативність виховної діяльності вчителя потрібно

ставити в безпосередню залежність від розвитку його духовного світу, його мислення і мовлення.

Являючись одним із важливих компонентів культури, мова одночасно є формою вербалізації різних сторін освіти – повсякденного досвіду практичної діяльності, духовних надбань педагога і суспільства, в якому він живе. Вона є знаряддям освіти, яка, в свою чергу, є одним із найдавніших соціальних інститутів, що викликаний потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління для життя, готувати суб'єктів соціальної дії для вирішення економічних, соціальних, культурних проблем, що стоять перед людством. У сучасному світі освіта – складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, усвоєння і перероблення знань і соціального досвіду. Освіта є певною системою навчальних і виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми залучення їх досвідів у засвоєння багатств культури. Освіта інтегрує різні види навчальної і виховної діяльності, їх зміст в єдину соціальну систему, орієнтує їх на соціальне замовлення, на соціальні потреби людства. Серед соціальних інститутів суспільства сучасної цивілізації освіта займає одну з провідних позицій. Адже благо людини, становище культури та духовності в суспільстві, темпи економічного, науково-технічного, політичного і соціального прогресу саме і залежать від якості і рівня освіти. Навчання, уміння, вивчення та інші поняття, терміни використовуються для забезпечення навчального процесу, який є неможливим без використання мови.

Особливістю мови як засобу вербалізації різних сторін освіти є збереження у часі інформації про минуле і сучасне нації і полягає в поліхронії мови – здатності об'єднувати й утримувати у мовній структурі результати пізнання соціумом навколишньої дійсності; результати, здобуті на різних синхронних зрізах.

Матеріалізована у мовних формах і представлена у вигляді текстів, словників, списків окремих слів і форм, освіта і культура попередніх етапів історії етносу є основою подальшого розвитку й удосконалення їхніх різних сторін. При цьому вербалізація культури сполучається з редуцією менш суттєвого з усієї сукупності виявів освіти. Тому завдяки мовній формі передачі культура попередніх епох постає перед наступним поколінням у синтезованій, економній формі, що, однак, не заперечує можливості реконструкції втрачених у часі ланок культури. Одночасно за допомогою мови у різних обсягах і різній формі відбувається відтворення у пам'яті народу багатьох сторін минулого життя, колективного досвіду, культури загалом, що є основою подальшого прогресу культури. Мова формує свідомість людини, її власну картину світу. Російський психолог Ю.О. Аксьонова вважає: «картина світу є змістовним аспектом образу світу, сукупністю його складових – конкретних образів, уявлень, значень, певною мірою впорядкованих, а тому з точки зору наявності рівнів соціального простору можна виділити в ній такі компоненти: одиничні (індивідуальні), особливі (ті, які поділяють люди певної соціальної або статево-вікової групи) й загальні (ті, які поділяє людство в цілому, – універсальні)» [5, с. 84]. Дослідниця зауважує, що картина світу традиційно центрується на «я», її основою є події особистого життя, «індивідуальна історія діяльностей».

Цю думку поділяє і Л.А. Лисиченко, яка пише, що «у ході особистісного розвитку людина засвоює, з одного боку, ті елементи картини світу, які характерні для певного соціуму, тобто певні стереотипні уявлення народу, з яким особистість себе ідентифікує. З іншого боку, власний досвід освоєння світу створює індивідуальні уявлення. Специфіка формування картини світу у свідомості особистості – багаторівневість формування – накладає відбиток на результат цього процесу, позаяк дана картина не є чимось однорідним. Наприклад, образи світу значущих для

особистості дорослих або однолітків можуть мати різну природу, позаяк вони можуть бути стереотипними для мовної спільноти або будуватися на індивідуальних уявленнях. Крім того, зазначає дослідниця, у макро- (суспільство в цілому) та мікро- (референтні для людини групи) соціумах побутує кілька моделей світу (мовна, наукова, міфологічна, художня тощо), рівень засвоєння яких особистістю може бути різним» [103, с. 39-40].

Розгорнуте уявлення про мовну картину світу та її роль у соціальному пізнанні та поведінці виникає тільки в сучасності, зазначає М.О. Шигарева, яка пов'язує це явище зі зростанням ролі мас в історії, підвищенням значення ідеології в управлінні масами, виділенням індивідуальності масової людини і пропонує розглядати мовну картину світу у варіантах загального (національна мова і, відповідно, національно-мовна картина світу), окремого (мовлення соціальної групи), одиничного (мовлення особистості). Узуальна (національно-мовна) картина виконує функцію узагальнюючого конструкта, оскільки, як слушно зазначає О.О. Селіванова, «відображає картини світу певних угруповань людей – носіїв однієї мови, об'єднаних територіально, а також за іншими ознаками та психічними властивостями (освітою, професією, статтю, ерудованістю, темпераментом, характером тощо)» [152, с. 83]. На рівні говірок здійснює дослідження В.Д. Ужченко, яка вивчає відмінності мовної картини світу у носіїв територіальних діалектів, пов'язуючи їх «з географічними умовами, соціальними, культурно-історичними факторами, виробничою діяльністю» [176, с. 46]

Таким чином, узагальнюючи існуючі в сучасній лінгвістичній науці погляди на поняття «мовна картина світу», можна дійти висновку про те, що мова є джерелом світоглядно-ціннісних орієнтацій особистості. «Світоглядно-ціннісні орієнтації – найзагальніша ціннісна спрямованість пізнавальної та духовно-практичної діяльності людини. Зокрема – це

орієнтації у ставленні особистості до людини як суб'єкта соціальних відносин, до цінностей життя, до релігійних цінностей, до загальнолюдських цінностей» [166, с. 100].

Інше завдання мови полягає у тому, щоб її учасники могли безболісно і повноцінно включитися в складну, а часто і в суперечливу систему стосунків між людьми, колективами, державами, що залежить від їхнього вміння самостійно мислити.

Таким чином, необхідно розмежувати мову як інструмент культури і мову як засіб комунікації. У першому випадку ми враховуємо можливість організації діалогу культур в мовному просторі світу. У другому випадку створюється мова для міжнародної комунікації. Сьогодні мовою міжнаціонального спілкування в світі є англійська. Це свого роду «*lingua franca*» світового співтовариства епохи глобалізації. За даними відомого англійського лінгвіста Д. Крістала, число людей у світі, які розмовляють англійською мовою, більше 1,1 млрд, з них тільки чверть визнає її своєю рідною мовою [91, с. 14]. Як зазначає Д. Белл, «англійська мова стає головною в міжнародному спілкуванні» [19, с. 85]. Хоча ще залишаються регіони, де інші мови утримують свої позиції, як, наприклад, французька в ряді країн Африки, російська в країнах колишнього СРСР. Однак і тут спостерігається тенденція до ширшого використання англійської мови в міжнародних сферах [194; 195]. Тому ще однією умовою професійності викладача є знання іноземних мов, оскільки відмінності в мовах відображають важливі відмінності між культурами, а також допомагають зміцненню цих культурних особливостей. Завдяки використанню мови індивід трансформується в агента культури, через мову він вбирає в себе саму сутність культури, а послуговуючись мовою, – зміцнює концепції своєї культури. Цей взаємозв'язок має місце для всіх мов і культур, у тому числі для української мови та української культури. Це пояснюють тим, що мова символізує собою культуру; культура – це груповий спосіб

структурування світу для того, щоб уникнути хаосу і забезпечити виживання групи; мова – це система символів, яка подає і відзначає це структурування

Таким чином, мова є не лише засобом спілкування. Мова – це феномен, рівний народові: його генезису, характеру, досвіду, долі, синтезу минулого, сучасного й майбутнього. Добре розвинена мова і, відповідно, високий рівень культури мовлення громадян є показниками рівня культури держави, а особистість інтелектуально розвиненого, комунікативно вправного педагога, здатного сформувати мовленнєву компетенцію своїх вихованців, вимальовується виключно крізь призму його ознайомлення з багатством української мови.

Висновки до четвертого розділу

Необхідність виваженого розв'язання проблеми державотворення, розвитку системи виховання зумовлює потребу формування і збереження класичних та утвердження нових ціннісних орієнтацій. Центральним місцем у процесі державотворення є формування в учнівської та студентської молоді демократичних цінностей, свобод та громадянської позиції. Усе це стає можливим завдяки правильному курсу мовної політики в державі, адже мова – це дзеркало, яке стоїть між людиною і світом. За допомогою мови можна дізнатися найбільш важливі властивості світу. У ній зображений не лише реальний світ, що оточує людину, умови її життя, а й суспільна свідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу. Мова – скарбниця культури, тому особливої уваги заслуговують розвиток і становлення національної мови.

Заборона української мови мала на меті для імперії в кращому випадку усунення конкурента, у гіршому – його ослаблення та зниження рівня його конкурентоспроможності в українському мовному середовищі. При цьому особливо необхідно підкреслити, що конкуренція між двома мовами нав'язувалась урядовою мовною політикою винятково в українському етнічному середовищі. Серед етнічних росіян в Україні як за часів перебування її в складі Російської імперії, так і пізніше в СРСР про таку конкуренцію не могло бути й мови. У результаті здійснення радянської політики російщення тисячі українців на своїй рідній землі зазнали мовної асиміляції, проявом якої стало явище двомовності (білінгвізму). Білінгвізм як природне явище є переважно характерною ознакою етнічних меншин. Оцінюючи ступінь поширення двомовності в середовищі етнічних українців за радянських часів, варто констатувати, що вони опинилися у становищі етнічної меншини. Природним таке явище

визнати неможливо, бо не може бути корінний народ етнічною меншиною на своїй історичній батьківщині, до того ж не будучи меншим за чисельністю.

Відродження незалежності Української держави у 1991 році вперше за останні триста років відкрило реальну можливість проводити власну мовну політику без будь-яких втручань з боку інших держав та обмежень у розвитку української мови. Зміни суспільної ролі української та російської мов у сучасній Україні та набуття українською мовою статусу державної об'єктивно ведуть до суттєвого скорочення функцій та сфери вживання російської мови – мови однієї з етнічних меншин, хоча й найбільшої серед інших меншин за чисельністю.

Програма підготовки майбутніх педагогів вищої школи має бути націленою на формування в них високої мовної культури. Такий показник є надзвичайно важливим, адже викладач має бути, по-перше, взірцем для студентів, по-друге, від рівня його культури, зокрема мовної, залежатиме рівень його авторитету серед студентів не тільки як грамотного й освіченого лектора чи викладача, а й просто культурної людини. Крім того, мовна культура педагога є своєрідним індикатором якості отриманої ним освіти, що свідчить і про якість освіти у вищому навчальному закладі, в якому викладач отримав диплом.

Потреба у формуванні ідеалу вчителя-ритора й підготовці його у вищих навчальних закладах пояснюється багатьма причинами як суспільного та державного характеру, так і вузькопрофесійного. Не останню роль в даному процесі відіграє освітня парадигма, адже парадигма – це такий методологічний конструкт, який інтегрує засадничі наукові теорії, що пояснюють устрій світу, способи пошуку нових знань про нього і пріоритетні ціннісні орієнтації наукового співтовариства.

Так, парадигма, що склалася у педагогіці індустріального суспільства, орієнтована на цінності знання («знання – сила»), тому в ній в

якості основних теоретичних установок виступають принципи класичної дидактики, а методологія відповідає логіці наукової раціональності. Такий підхід призвів до технологізації дослідницької діяльності і, як наслідок, самого освітнього процесу, який вибудовувався як поетапний, педагогічно керований рух учня від незнання до знання, де йому відводилася роль об'єкта.

Сьогодні ж потрібен випускник, який не тільки здобуває знання, а й реалізує себе завдяки ним: розвиває свій творчий потенціал, набуває особистісно значущу комунікацію з оточуючими людьми, культурою, проявляє охоронне ставлення до природи і т.д. Підвищується цінність особистості, її людських якостей, змінюється ставлення до освіти. Вона гуманізується, а її зміст наповнюється культурними цінностями і смислами, технології стають більш м'якими та тонкими. Наслідком цього є розвиток гуманітарної методології як головної підстави зміни парадигми педагогічної науки.

Впровадження в педагогічну практику нової освітньої парадигми відбувається в процесі реалізації системи науково-методичних і організаційних заходів, які забезпечують використання досвіду в масовій педагогічній практиці. Для цього важливо мати опис створеного досвіду і рекомендації щодо його впровадження.

Усе вищесказане вказує на те, що, по-перше, не тільки парадигма науки регламентує практичну освітню діяльність, а й остання, у свою чергу, впливає на наукову парадигму, вносить до неї свої корективи. По-друге, і це, мабуть, найважливіше, у реальному педагогічному процесі має місце тенденція вибудовування освітньої моделі, що відповідає парадигмі педагогічної науки. Її складовими є нові цінності освіти, теоретичні установки гуманної педагогіки, особистісно орієнтовані методи навчання та виховання. Не останню роль в даному списку відіграє мова, яка формує особистість людини – носія мови через нав'язані нею бачення світу,

менталітет, ставлення до людей. Тому очевидною є необхідність створення науково-гуманістичної системи навчання, обов'язковим компонентом якої має бути становлення мовленнєвої культури педагога та володіння ним основами успішної комунікації.

ВИСНОВКИ

Відповідно до завдань дослідження можна зробити такі загальні висновки:

1. У результаті обґрунтування методологічних підходів до дослідження мови та мовної картини світу в сучасному філософсько-освітньому дискурсі з'ясовано, що цим питанням приділяли увагу багато дослідників – мовознавців, культурологів, політологів, соціологів, істориків, філософів. Проте можна виділити два головних підходи до вивчення мовної проблематики: філософський та культурологічний.

Філософське дослідження мови сягає ще часів античності. Протягом століть мова розглядалася філософами як необхідна приналежність та умова думки, проте мислителі не виділяли специфічної ролі мови у пізнанні світу. Серед розрізнених постулатів донині немає цілісного аналізу місця мови у картині світу. Найчастіше мова трактується як «прозоре» явище, здатне автоматично відображати світ або завуальювати його. Від ідеї «досконалої мови» як «помічника» в пізнанні реальності Р. Декарта та Г. Лейбніца, через філософію І. Канта з його «критикою мови», Г. Гегеля з ідеєю мови як безпосереднього вияву об'єктивної ідеї на стадії суб'єктивного духу, через поняття мовної картини світу В. фон Гумбольдта до «мовних ігор» Л. Вітгенштейна, ідей М. Фуко, який обстоював взаємозв'язок мови і влади, та поглядів Ж. Дерріди з його деконструкцією мови проглядається дещо спільне, а саме – укорінення мови у людському бутті, культурі й суспільстві.

Мова як феномен культури є репрезентантом національної ментальності, що відображається в лексиці та фразеології, етичних концептах і мовному етикеті, у характері дискурсу та мовній культурі мовця. Мова є не лише «дзеркалом», а й «джерелом» формування ментальності народу, адже за посередництвом культури мови зберігаються

національні традиції і звичаї. Є підстави стверджувати, що мовна картина світу відображає загальне (національне) уявлення про весь світ, ієрархію цінностей, ідеали суспільства.

2. Розглянувши роль мови в системі освіти, культури, національної свідомості та національної безпеки, доведено, що кожна нація має власну мову, навіть та, яка не виборола державності. Теоретичний та інтуїтивний способи ілюзорного осягнення світу набувають у мові найвищого творчого розквіту. Сутнісні основи культури, що ґрунтуються на мовних засадах, завжди є спробою повернення мови до її аполонійсько-діонісійських правитоків. Народжене мовою живе людське слово реалізує себе шляхом суперечливого процесу руйнування та збагачення раніше створеної людською культурою теоретичної мови, в основі якої лежить віра в остаточно пізнану сутність найменованих речей, віра в граматику, що є наслідком втрати первісної метафоричності мовної свідомості, її ілюзорності.

Національна свідомість безпосередньо пов'язана з мовою. У свою чергу мова є духовною діяльністю народу, його ціннісним генотипом. Така позиція ґрунтується на тому, що за своєю суттю мова – це витвір народу, самобутня свідомість нації, її неповторне світобачення та світоглядна логіка. Це означає, що мова є репрезентантом самосвідомості, світогляду, втіленням духу народу. У мові органічно поєднуються злети духу людини і нації, прагнення до універсальної упорядкованості: створення єдиної мовної картини світу, у якій явлена сукупність духовно-історичного розвитку людства в його цілісності та водночас у його національній окремішності.

Національна безпека багато в чому залежить від мовної ситуації в країні. Державна мова є соціально-психологічним фактором, що сприяє духовному і соціально-політичному єднанню людей. Незнання громадянами цієї мови, якщо такі випадки поширені, є дестабілізуючим

фактором. І навпаки, використання державної мови як символічної системи робить мовців учасниками певної «угоди» у межах держави. Таким чином досягається єдність народів у країні, формується комплекс соціальних почуттів – «патріотизм», «солідарність» тощо. Зазначене має державну вагу і тісно пов'язане з поняттями громадянської ідентичності, культурної цілісності, національної єдності, соціальної стабільності та інтелектуальної розвиненості країни.

3. Дослідивши концепт «мовна стратегія» як відповідь на виклики глобалізованого світу, можна стверджувати, що цей концепт позначає не лише систему методів, засобів, підходів і технологій навчального та позанавчального характеру, які спрямовані на оволодіння рідною та іноземними мовами, а й право всіх громадян вивчати та використовувати державну мову й мови меншин. Державна мова відображає особливості політичної культури суспільства, яка змінюється від покоління до покоління і трансформується через систему ідеологічних уявлень, норм, цінностей, сформованих у контексті політичного досвіду, потужно впливає на перебіг соціально-політичних процесів і має значний регулятивний потенціал. Саме тому підтримка державної мови є конституційним обов'язком кожного громадянина.

Однією з головних суперечностей глобалізованого світу, що впливають на мовні стратегії впровадження державної мови у систему освіти України, є суперечність між прагненням до все більшого зближення між народами та їх бажанням зберегти етнокультурну самобутність. Потрапляючи в інше культурно-мовленнєве середовище, мовець фактично потрапляє до іншого світу соціокультурних цінностей і законів спілкування, що породжує нову суперечність – між прагненням мовця володіти кількома мовами для міжкультурного спілкування й необхідністю досконалого володіння рідною та державною мовами у багатонаціональній державі.

4. Окреслення суперечностей мовних стратегій освіти дорослих дає підстави стверджувати, що найвищим рівнем відображення навколишнього світу вербальними засобами є мовна картина світу дорослих людей, адже вона відрізняється значною кількістю номінативних одиниць, змістом їх значень, іншими мовними засобами. На впровадження ідей освіти дорослих в Україні (зокрема, на реалізацію мовних стратегій з урахуванням специфіки цієї вікової категорії) спрямована діяльність Всеукраїнського координаційного бюро Міжнародної громадсько-державної програми «Освіта дорослих України», створеного за сприяння Інституту освіти ЮНЕСКО.

Відповідно до стратегічної мети ООН і ЮНЕСКО цілями української освіти дорослих є: формування у людини здатності жити у дедалі складніших умовах сучасної цивілізації; опанування мовою та культурою суспільства, представником якого є особистість.

Серед умінь дорослої людини з якісною мовною підготовкою (передусім майбутнього педагога) найважливішими є такі: висловлення думок шляхом використання багатства української мови, акцентування уваги на змісті промови, її меті, інтонації, емоційному забарвленні, модальності; сприймання думок співрозмовників на основі спостереження та аналізу граматичного малюнка мовлення; формулювання власних висновків, що мають ґрунтуватися на співвідношенні мовної підготовки своєї та візаві.

5. Дослідивши становлення нової парадигми мовної стратегії вітчизняної освіти, показано, що воно відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Зовнішні чинники – це, насамперед, зміни у розвитку національних мов, їх місця та ролі в геополітичних процесах, що відбуваються під впливом глобалізації та інформатизації. Безпосереднім наслідком цих процесів стає суттєва зміна в мовній ситуації не лише в глобальному масштабі, а й на рівні окремих національних

держав. Зовнішні чинники становлення нової парадигми в умовах сучасного українського суспільства доповнюються внутрішніми викликами, що постали перед Українською державою та нацією наприкінці ХХ – початку ХХІ століть: побудова державності, захист суверенітету, збереження єдності країни.

Особливої уваги в контексті становлення нової парадигми мовної стратегії розвитку вітчизняної освіти в українському соціумі заслуговує потреба «ведення діалогу зі світом» і похідне від неї завдання вивчення іноземної, насамперед англійської, мови. Адже в сучасному глобалізованому та інформатизованому світі збільшилися масштаби міжкультурної комунікації, з'явилися її нові форми, засновані на новітніх інформаційних технологіях. Водночас означені процеси нерідко супроводжуються загостренням міжнаціональних протиріч, конфліктом культур, нетерпимістю до представників іншої нації. Тому ефективна реалізація завдань щодо навчання іноземних мов передбачає дотримання науково обґрунтованих принципів, методик, підходів, що відповідають ціннісним основам нової парадигми.

6. Проаналізувавши соціокультурні, економічні і політичні обставини, які визначають якість мовної підготовки, можна зробити висновок, що на шляху реалізації завдання розширення сфери вживання української мови в освітній галузі виникає низка нагальних проблем. Насамперед, це підготовка на цій мові навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, розробка україномовної термінології, застосування української мови у сфері державного управління, підтримка престижу української мови.

Зміна ціннісних орієнтацій українського суспільства, криза української економіки, політична нестабільність тощо вкрай негативно позначаються на системі освіти загалом і якості мовної підготовки зокрема. Економічна криза є порушенням рівноваги в системі національної

Української держави, вона ускладнена тим, що відбувається розрив нормальних зв'язків у виробництві й ринкових відносинах, що, у свою чергу, призводить до зубожіння населення, зменшення його купівельної спроможності, переорієнтації потреб населення з освіти і культури на матеріальне виживання. За таких умов увага до питань мовної підготовки суттєво зменшується через бідність і відсутність соціальної захищеності громадян.

Існує нагальна потреба в активізації зусиль держави щодо забезпечення інтересів громадян України в галузі мовної освіти. Варто також відзначити методичний аспект проблематики вивчення української мови. Виникає необхідність формування та впровадження нової парадигми мовної стратегії розвитку вітчизняної освіти як відповіді на зовнішні (глобалізація та інформаційна революція) і внутрішні (становлення держави, упровадження ринкових та демократичних відносин, відродження культури тощо) виклики.

7. Дослідивши витоки та сучасний стан мовної підготовки майбутніх педагогів, з'ясовано, що серед шляхів удосконалення мовлення педагога основними є: самовиховання й самомотивація, розвиток культури мовлення та бажання досконало оволодіти літературною мовою, забезпечення сприятливих умов спілкування й розвиток комунікативних здібностей, становлення соціальних установок у процесі комунікативної взаємодії та шліфування індивідуального стилю спілкування.

Вищезазначене має спиратися на високу культуру, технологію й техніку мовлення, яких досягають за допомогою мовного самовдосконалення. Хоч би яким досконалим був зміст навчального матеріалу й багатим світ почуттів учителя – втілення цих думок та емоцій буде неминуче викривленим, якщо педагог не володіє технологією й технікою мовлення. Тому самостійні заняття педагога з мовлення мають

бути присвячені розвитку, адаптації й удосконаленню мовно-голосового апарата майбутнього вчителя відповідно до вимог професійної діяльності.

8. При аналізі принципів модернізації мовної підготовки майбутніх педагогів у межах нової освітньої парадигми увага акцентується на тому, що програма підготовки майбутніх педагогів вищої школи має бути націленою на формування в них високого рівня мовної культури. Такий показник є надзвичайно важливим, адже викладач має бути, по-перше, взірцем для студентів. По-друге, від рівня його культури, зокрема мовної, буде залежати рівень його авторитету серед студентів. Крім того, мовна культура педагога є своєрідним індикатором якості отриманої ним освіти, що свідчить і про якість освіти у вищому навчальному закладі, у якому викладач отримав диплом.

Потреба у формуванні ідеалу вчителів-риторів та їх підготовці у вищих навчальних закладах пояснюється багатьма причинами як суспільного й державного, так і вузькопрофесійного характеру. Не останню роль у цьому процесі відіграє освітня парадигма – методологічний конструкт, який інтегрує засадничі наукові теорії, що пояснюють устрій світу, способи пошуку нових знань про нього і пріоритетні ціннісні орієнтації наукового співтовариства.

Парадигма, що сформувалася в педагогіці індустріального суспільства, орієнтована на цінності знання («знання – сила»). У цій парадигмі в якості головних теоретичних установок виступають принципи класичної дидактики, а методологія відповідає логіці наукової раціональності. Такий підхід призвів до технологізації дослідницької діяльності і, як наслідок, самого освітнього процесу, який вибудовувався як поетапний, педагогічно керований рух учня від незнання до знання, де особистості відводилася роль об'єкта.

Сьогодні ж потрібен випускник, який не лише здобуває знання, а й реалізує себе завдяки ним: розвиває свій творчий потенціал, має здатність

здійснювати особистісно значущу комунікацію з оточенням, культурою, виявляє охоронне ставлення до природи тощо. У наш час підвищується цінність особистості, її людських якостей, і у зв'язку з цим змінюється ставлення до освіти. Вона гуманізується, а її зміст наповнюється культурними цінностями й смислами, технології стають більш м'якими. Наслідком цього є розвиток гуманітарної методології як головної основи зміни парадигми педагогічної науки. Складовими цієї парадигми є: нові цінності освіти, теоретичні установки гуманістичної педагогіки, особистісно орієнтовані методи навчання та виховання. Не останню роль відведено мові, яка формує світогляд людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян В.Ц. Театральна педагогіка / В.Ц. Абрамян. – Київ: Лібра, 1996. – 224 с.
2. Агаев А.Г. Функции языка как этнического признака / А.Г. Агаев // Язык и общество. – М.: Наука, 1968. – С. 124-138.
3. Агапова Н.Г. Парадигмальный подход в образовании: причины формирования, задачи, перспективы / Н.Г. Агапова // Человек в мире культуры: общество и образование. Материалы Третьего международного философско-культурологического симпозиума. – Рязань: Банкирский дом, 2007. – С. 5-13.
4. Ажнюк Б.М. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти / Б. М. Ажнюк // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 343-366.
5. Аксенова Ю.А. Символы мироустройства в сознании детей / Аксенова Ю.А. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 272 с.
6. Альбрехт Э. Критика современной лингвистической философии / Э. Альбрехт; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1993. – 159 с.
7. Андрусак У. Формування мовної особистості молодшого школяра в контексті реалізації соціокультурного компонента змісту освіти [Електронний ресурс] / У. Андрусак. – Режим доступу : [www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/obrii/2008/\(Andrusiak.doc\).pdf](http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/obrii/2008/(Andrusiak.doc).pdf).
8. Андрущенко В. Гуманізм і гуманітаризм: спільне і специфічне / В. Андрущенко, М. Михальченко // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 5–11.
9. Андрущенко В. Ціннісний дискурс в освіті / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2008. – № 1. – С. 5–8.

10. Андрущенко В.П. Мовні стратегії як чинник освітніх інновацій [Електронний ресурс] / В.П. Андрущенко, О.С. Скубашевська. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/Gileya35/F1_doc.pdf.
11. Антонюк Н.М. Вивчення іноземних мов в контексті гуманістичної освіти / Н.М. Антонюк, О.Ю. Титаренко, І.В. Горохова // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – №1 (14). – С. 228–233.
12. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.37-36.
13. Апресян Ю.Д., Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю.Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
14. Ашиток Н. Мовна картина світу в філософсько-освітньому аспекті : монографія / Н. Ашиток. – Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2011. – 251 с.
15. Ашиток Н.І. Мовна картина світу в філософсько-освітньому дискурсі / Н. І. Ашиток // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 47. – С. 427-432.
16. Ашиток Н.І. Мовна картина світу як феномен культури в інформаційному суспільстві / Н.І. Ашиток // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 59. – С. 432-436.
17. Ашиток Н.І. Мовна картина світу з позиції освітніх викликів сучасності [Електронний ресурс] / Н.І. Ашиток. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/F32_doc.pdf.
18. Барт Р. Писать – непереходный глагол? / Ролан Барт; [пер. с франц. С. Зенкин] // Статьи по семиотике культуры. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003.– С. 463-473.

19. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
20. Богуш А.М. Мовна особистість у полікультурному середовищі: теоретичний аспект / А.М. Богуш // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 10. – С. 10–15.
21. Бок Ф.К. Структура общества и структура языка / Ф.К. Бок // Новое в лингвистике, вып. 7. Социолингвистика. – М.: Прогресс, 1975. – С. 382-396.
22. Бондаревская Е.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: Учеб. пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений, слушателей ИПК и ФПК / Е.В. Бондаревская. – Москва-Ростов-н/Д: Творческий центр «Учитель», 1999. – 560 с.
23. Бордовская Н.В. Педагогика / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – СПб.: Питер, 2000. – 304 с.
24. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. - № 1. – С. 144-150.
25. Брутян Г.А. Языковая картина мира и ее роль в познании / Г.А. Брутян // Методологические проблемы анализа языка. – Ереван: Ереван. гос. ун-т, 1976. – 294 с.
26. Брутян Г.А. Язык и картина мира / Г.А. Брутян // Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 108-117.
27. Бужикова Р. Нові пріоритети розвитку сучасної освіти / Р. Бужикова // Вища освіта України. – 2006.– № 3 – С.83–8.
28. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа / Й.Л. Вайсгербер ; пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А. Радченко. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.

29. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа / Л.Й. Вайсгербер. – М.: Прогрес, 1993. – 268 с.
30. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия / Й.Л. Вайсгербер // Вопросы языкознания. – 1993. – №2. – С. 111-112.
31. Варзар І. Політична етнологія як наука / І. Варзар - К.: Школяр, 1994. – 215 с.
32. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / [перевод с англ.] / [отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е.В. Падучевой] / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
33. Великий тлумачнй словник сучасної української мови / уклад і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
34. Верещагин Е.М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – Изд-е 4-е перераб. и доп. /Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1990. – 233 с.
35. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн; [пер. с англ. Л. Добросельского]. – М.: Астрель, 2010. – 177 с.
36. Вольфовська Т. Комунікативна компетентність молоді як одна з передумов досягнення життєвої мети / Т. Вольфовська // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 13-16.
37. Воронцова Е.А. Проблема языкового и культурного общения в цивилизации XXI в. / Е.А. Воронцова // Образование и культура России в изменяющемся мире. – Новосибирск : Наука, 2007. – С. 61-64.
38. Выготский Л.С. Мышление и речь. [Изд. 5, испр.] / Лев Семенович Выготский. – М.: Издательство «Лабиринт», 1999. – 352 с.
39. Газізова О. Українська мова як фактор збереження національної ідентичності підростаючого покоління зарубіжних українців / О. Газізова // Українознавчий альманах. – Вип.7. – К., 2012. – С. 45-48.

40. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Общие вопросы / Г.Д. Гачев – М.: Сов. писатель, 1988. – 445 с.
41. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира / И.А. Голубовская. – К.: ВПЦ Київський університет, 2002. – 294 с.
42. Голубовська І.О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / І.О. Голубовська. – К., 2004. – 38 с.
43. Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко – К.: «Наукова думка». – 2004. – Т.ІІ. – 444 с.
44. Губогло М.Н. Интегрирующая функция языка / М.Н. Губогло // Социолингвистические проблемы развивающихся стран. – М.: Наука, 1994. – 239 с.
45. Гумбольдт В. фон Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс. 1985. – 448 с.
46. Гадамер Г. Истина і метод / Ханс Георг Гадамер; [пер. з нім.] – К.: Юніверс, 2000. – 457 с.
47. Донченко Т. Мета навчання української мови як системне утворення та шляхи її реалізації / Т. Донченко // Українська мова і література в школі. – 2011. – №1. – С.2-6.
48. Дубовик С.Г. Мовний етикет у професійній культурі педагога / С.Г. Дубовик // Вісник психології і педагогіки: Збірник наук. Праць. – К.: Вид-во Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка, 2010. – Випуск 4. – С. 23-26.
49. Дьоміна А.В. Рідна мова як фактор духовності нації / Дьоміна А.В. // Педагогічний пошук. - 1998.-Вип.2.(22). - С.23-25.
50. Євсєєва Г.П. Реалізації державної мовної політики в Україні: тенденції та перспективи / Г.П. Євсєєва // Вісник Придніпровської

державної академії будівництва та архітектури. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2011. – № 4. – С. 63-67.

51. Євсєєва Г.П. Державна мовна політика в Україні: симптоми та синдроми [Електронний ресурс] / Г.П. Євсєєва. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vrabia/2011_9/11.pdf.

52. Євтушевський В. Становлення і розвиток інновацій у вищій школі / В. Євтушевський, Л. Шаповалова // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 62-66.

53. Єрмоленко С. Формування української мовної особистості / С. Єрмоленко // Українознавство. – 2010. – №1. – С. 120-123.

54. Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія / С. Я. Єрмоленко. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.

55. Железный А.И. Происхождение русско-украинского двуязычия на Украине / А.И. Железный. – К.: Киевская Русь, 1999. – 107 с.

56. Живіцька І.А. Мовна картина світу як відображення реальності [Електронний ресурс] / І.А. Живіцька. – Режим доступу : <http://kdpu.edu.ua/download/library/Science/zbirn/FilologStudio4.pdf>.

57. Жинкин Н.И. Язык – Речь – Творчество: Исследования по семиотике, психолингвистике, поэтике: (Избранные труды) / Н.И. Жинкин.– М.: Лабиринт, 1998. – 364 с.

58. Заболоцька Л. Українська мова в контексті сучасної мовної ситуації України (до питання про її роль в умовах глобалізації) / Л. Заболоцька // Українознавчий альманах. – Вип. 9. – К., 2012. – С.347-350.

59. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. українського видання С.Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

60. Закон «Про основи національної безпеки України: Закон України: прийнятий 19 черв. 2003 р.: № 964-IV// Офіц. вісн. України. – 2003. – 38 с.
61. Зарицька В.Г. Державна стратегія щодо формування і розвитку мовної компетентності особистості в соціальному контексті [Електронний ресурс] / В.Г. Зарицька. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsod/2008_1/Zaricka.pdf.
62. Звіркозький І.В. Етнокультурний фактор в українсько-російських відносинах 90-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / І.В. Звіркозький. – К., 1998. – 19 с.
63. Зеленська О.П. Мова як складова системи формування особистості у вищій школі [Електронний ресурс] / О.П. Зеленська. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_90/Zelenska.pdf.
64. Зеркаль М.М. Зміни в системі підготовки педагогічних кадрів для шкіл з етнічним компонентом навчання (1990 – 2000 рр.) / М.М. Зеркаль // Вісник НТУ «ХП». – 2013. – №65 (971). – С. 18-28.
65. Іванишин В. Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України / Іванишин В., Радевич-Винницький Я. – 4-е вид., доп. – Дрогобич: «Відродження», 1994. – 218 с.
66. Іванов І. Мова в контексті етнонаціонального розвитку України: теоретико-методологічні засади / І. Іванов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 62-73.
67. Іванова О.М. Мовно-освітні проблеми української меншини в Російській Федерації та російської меншини в Україні (90-ті роки ХХ століття) / О.М. Іванова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 301-305.

68. Ілленко В.В. Мова і єдність національних та інтернаціональних інтересів трудящих / В.В. Ілленко // В.І. Ленін і розвиток національних мов – К.: Наукова думка, 1971. – С. 150-164.
69. Кабакчи В.В. Английский язык межкультурного общения - новый аспект в преподавании английского языка / В.В. Кабакчи // Иностранные языки в школе. - 2000. - № 6. - С.38-84.
70. Каленюк С. Мова як складова національної культури / С. Каленюк // Українознавчий альманах. – Вип. 9. – К., 2012. – С.87-90.
71. Канеева Р.Э. Глобализация: английский язык, как “глобальный язык» и его социолингвистические трудности / Р.Э. Канеева // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2011. – Серия “Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24 (63). – № 3. – С. 305-308.
72. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении / В.А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 170 с.
73. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. [3-е изд.] / Ю.Н. Караулов. - М.: «УРСС», 2003. - 264 с.
74. Карнегі Д. Як завойовувати друзів та впливати на людей / Дейл Карнегі. – Харків: «Промінь», 2007. – 560 с.
75. Карпенко М.М. Пошук ефективної парадигми мовної політики для сучасної України / М.М. Карпенко // Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: [Монографія] / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – С. 171-188.
76. Кивлюк О.П. Проблеми трансформації змісту та технологій навчання під впливом інформаційної революції / О.П. Кивлюк // Гілея. – 2009. – Вип. 28. – С. 329-334.
77. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. – Л.: Літопис, 2002. – 304 с.

78. Ковальова Т.В. Державне регулювання мовних відносин в умовах глобалізації / Т.В. Ковальова // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №2 (11). – С. 132-138.
79. Колесникова И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы / И.А. Колесникова // Педагогика. – Москва. 1995. – № 6. – С. 84-89.
80. Колин К. Русский язык и актуальные проблемы национальной безопасности России и стран Евразии / К. Колин // Alma mater. – 2007. – № 7. – С. 3-12.
81. Коментар до Конституції України / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – [2-ге вид., випр. й доп.]. – К.: [Б. в.], 1998. – 410 с.
82. Кононенко П. Національна педагогіка в реформуванні освіти / П. Кононенко // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – № 3. – С.19-30.
83. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
84. Концепція мовної освіти 12-річної школи (українська мова) (Проект) // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 2. – С. 4-10.
85. Копнин П.В. Философские проблемы языка / П. В. Копнин // Философия и современность. М.: Наука, 1971. – 376 с.
86. Копнин П.В. Философские проблемы языка / П.В. Копнин // Философия и современность. – М.: Наука, 1971. – С. 187–204.
87. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
88. Корніяка О.М. Мистецтво гречності: Чи вміємо ми себе поводити? / О.М. Корніяка. – К.: Либідь. – 1995. – 96 с.
89. Кравченко О. Стан українського шкільництва за кордоном у контексті етнонаціональної ідентичності / О. Кравченко // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 220-224.

90. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
91. Кристал Д. Английский язык как глобальный / Д. Кристал; пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – 240 с.
92. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
93. Кубрякова Е.С. Модели порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса / Е.С. Кубрякова // Е.С. Кубрякова, А.М. Шахнарович, Л.В. Сахарный. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 21-81.
94. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 142–172.
95. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – М.: «АСТ», 2003. – 605 с.
96. Кургузов А.О. Глобальна мова / А.О. Кургузов // Нова парадигма. – 2006. – Вип.57. – С. 49-55.
97. Куць О.М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження / О.М. Куць, В.В. Заблоцький. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 300 с.
98. Ларченко В.В. Теория лингвистического империализма Р. Филлипсона vs теория глобального английского языка Д. Кристала [Электронный ресурс] / В.В. Ларченко. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_2007/Philosophia/21685.doc.htm.
99. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. / М. Лемке. – СПб.: Типо-литография «Герольд», 1904. – 528 с., 1904. – 540 с.
100. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 287 с.

101. Лещенко Г. Компетентнісний підхід до навчання української мови в середніх загальноосвітніх закладах [Електронний ресурс] / Г. Лещенко. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apsf/2007_15/articles/article31.pdf.
102. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л.А. Лисиченко. – Харків: Вид. група «Основа», 2009. – 191 с.
103. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу / Л.А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – №5-6. – С. 36–42.
104. Лозинський Р.М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Р.М. Лозинський. – Львів, 2008. – 502 с.
105. Лопушинський І. Моделі забезпечення державної мовної політики в галузі освіти України [Електронний ресурс] / І. Лопушинський. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu_o/2009_1/R_1/Lopushinsky.pdf.
106. Лопушинський І.П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: Автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / І.П. Лопушинський. – К., 2008. – 36 с.
107. Лопушинський І.П. Стан і перспективи навчання українською мовою у вищій школі України [Електронний ресурс] / І.П. Лопушинський. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trdu/2009_3/doc/1/01.pdf.
108. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под редакцией Е.Д. Хомской / А. Лурия. – М: Изд-во Моск. ун-та, 1979 – 320 с.
109. Мазука Л.І. Задоволення освітніх потреб закордонного українства як фактор збереження етнічної ідентичності / Л.І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №2. – С. 124-131.
110. Мальована Н.В. Мова як загальний чинник формування української нації / Н.В. Мальована // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 53. – С. 246-251.

111. Мамчич О.Б. Мовна стратегія спілкування майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / О.Б. Мамчич, О.В. Барнич. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2010_79/Mamchich.pdf.
112. Масенко Л.М. Українська соціолінгвістика: вивчення проблем мовної політики / Л.М. Масенко // Українська мова. – 2008. – № 1. – С.13-23.
113. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Ред. О. Вороніна / Л.Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ. Академія», 2004. – 162 с.
114. Масенко Л. Соціальна стратифікація української мови. Мовне середовище / Л. Масенко // Столичний регіон. – 2004. – № 1. – С. 103-114.
115. Масенко Л.Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко; [2-ге вид., доп.]. – К.: Соняшник, 2004. – 120 с.
116. Маслов Ю.С. Знаковая теория языка / Ю.С. Маслов // Вопросы общего языкознания : материалы республ. семинара препод. общего языкозн.: Уч. зап. ЛГПУ им. Герцена. Т. 354. – Л.: Лен. гос. пед. ун-т, 1967. – С. 109–126.
117. Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – Москва: Изд. Центр «Академия», 2000. – 194 с.
118. Мацько Л.І. Риторика: Навчальний посібник / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.
119. Медвідь Ф. Державний статус української мови: політико-правові підстави / Ф. Медвідь, Я. Медвідь // Мова і культура нації: зб. наук. пр. – Львів : ЛІВС, 2001. – С. 33-37.
120. Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, М.П. Бажан, В.С. Власов. – [2-е вид. доповн. і перероб.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 586 с.

121. Москалюк В.М. Розбудова української мови як філософсько-естетична проблема / В.М. Москалюк // Філософські дослідження. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Випуск № 12. – Ч. 1. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С .148-161

122. Москалюк В. М. Українська діаспора: збереження національного естетичного простору через мову / В. М. Москалюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 41. – С. 326-334.

123. М'яленко В.В. Вплив вищої освіти на процеси інтеграції російськомовної спільноти в українське суспільство [Електронний ресурс] / В.В. М'яленко. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em14/content/09mvvsui.htm>.

124. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л.П. Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

125. Національна доктрина розвитку освіти // Нормативно-правове забезпечення освіти: У 4 ч. – Х.: Основа, 2004. – Ч. 1. – 144 с.

126. Нестеренко В.С. Проблемы существования и перспективы развития глобального английского в современном мире [Электронный ресурс] / В.С. Нестеренко. – Режим доступа : <http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000349304/14/image/14-046.pdf>.

127. Ніколаєва С.Ю. Цілі навчання іноземних мов в аспекті компетентнісного підходу / С.Ю. Ніколаєва // Іноземні мови. – 2010. – № 2. – С. 11-17.

128. Овчинникова М. Сучасні освітні парадигми: основні визначення / Марина Овчинникова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія. Вип. 25; Ч. 1 / РВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т» ; [редкол.: О. В. Глузман та ін.]. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – 157-164 с.

129. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко - К.: Абрис, 1991. - 272 с.
130. Огренич Н. Державна мова як чинник національної безпеки України / Н. Огренич // Вересень. - 2003. - №1 (23). - С.50-56
131. Огренич Н. Рубикон: статті різних лет / Н. Огренич. – Одеса.: Астропринт, 2003. – 204 с.
132. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 10 изд-е. – М.: Азбуковник, 1997. – 944 с.
133. Оксамитна О. Соціально-класові засади освітньої нерівності в Україні / О. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С. 116–136.
134. Орехова Л.І. Лінгводидактичні основи сучасної мовної освіти / Л.І. Орехова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 2. – Філологічні науки. Мовознавство. – С. 113-117.
135. Павленко Ю. В. Культурно-языковые противоречия глобализации / Ю. В. Павленко // Зеркало недели. – 2004. – № 32 (305). – С. 3-14.
136. Пасько І. Українська ідея на тлі європейської культури / І. Пасько // Схід. – 1996. – № 5-6. – С. 4-11.
137. Пелагеша Н.Є. Новий світовий лінгвістичний порядок та його вплив на комунікаційний простір в Україні / Н.Є. Пелагеша // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №4. – С. 44-56.
138. Пелагеша Н.Є. Мовна політика як інструмент розвитку комунікативного простору Європейського Союзу / Н.Є. Пелагеша // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №3 (16). – С. 28–39.
139. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті [Електронний ресурс] /

М. Пентилюк. – Режим доступу :
www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/umlsh/2010_2/Pentyluk.pdf.

140. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті / М. Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 2010. – №2. – С.2-5.

141. Пентилюк М. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентилюк, О. Горошкіна, А. Нікітіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5–9.

142. Пирожков С. Населення України в минулому і тепер / С. Пирожков // Київська старовина. – 1994. – №4. – С.2-7.

143. Попова З.Д. Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2002. – 60 с.

144. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: ст. і фрагменти / О. Потебня. – Нью-Йорк : Укр. вільне АН у США, 1992. – 155 с.

145. Пухович Л. Составные части национальной идеи в Казахстане / Л. Пухович // Мысль. - 2010. - № 2 . - С. 11-17.

146. Пучков О.О. Безпека, як об'єкт соціально-філософського аналізу / О. О. Пучков // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 53. – К.: Український центр духовної культури, 2006. – С. 223-234.

147. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К. Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

148. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навчальний посібник / О.П. Рудницька. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.

149. Рудяков П.М. Мова як цінність у теорії та на практиці / П.М. Рудяков // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – №4 – С. 55-65.

150. Русанівський В.М. Філософські питання мовознавства / За ред. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, – 1972. – 199с.
151. Сагач Г.М. Риторика: Навч. посібник для студентів серед. і вищ. навч. закладів / Г.М. Сагач. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 568 с.
152. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148с
153. Сепир Э. Статус лингвистики как науки / Сепир Э. // Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – С. 259-265.
154. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
155. Сериков В.В. Ориентация на личность как парадигма современного образования / В.В. Сериков // Просвещение. - Элиста, 1998. – №1. – С. 2-10.
156. Сисоєва С.О. Психологія та педагогіка / С.О. Сисоєва, Т.Б. Поясок. – К.: Міленіум, 2005. – 520 с.
157. Сігаєва Л.Є. Міжнародна громадсько-державна програма «Освіта дорослих України»: історія, досвід, перспективи / Л.Є. Сігаєва // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Педагогічні науки. – Вип. 203. – Ч. III. – С. 103-109.
158. Скубашевська О.С. Мовний контекст полікультурного середовища / О.С. Скубашевська // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 50. – С. 377-381.
159. Скубашевська Т.С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у Європейському просторі (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 / Т.С. Скубашевська. – К., 2005. – 19 с.

160. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні / Р. Смаль-Стоцький // Енциклопедія українознавства. – К.: Віпол, 1995. – С. 356-369.
161. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского А.М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И. Шор. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
162. Станиславский К.С. Работа актера над ролью / К.С. Станиславский. – М.: АСТ, 2010. – 473 с.
163. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824с.
164. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М.Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
165. Стёпин В.С. Культура / В.С. Стёпин //Новейший философский словарь: 2-е изд-е, перераб. и доп. – Минск: Интерсервис; Книжный дом, 2001. – С. 527-529.
166. Сурина И.А. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство: Вопросы теории и методологии / И.А. Сурина. – М., 1999. – 183 с.
167. Сухомлинський В.С. Сто порад вчителю / В.С. Сухомлинський // Вибрані твори: У 5 т.- Т.2. -К., 1976. – С. 425-432.
168. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови / В.С. Сухомлинський // Укр. мова і літ. в школі. – 1968. – 12 груд. – С. 1-10.
169. Тадеєва М.І. Досвід реформування шкільної іншомовної освіти в Україні в рамках рекомендацій освітніх та мовних інститутів ради Європи / М.І. Тадеєва / Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Випуск 28: збірник наукових праць / за ред. В.П. Сергієнка. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 272-279.

170. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 159-189.
171. Телия В.Н. Роль образных средств языка в культурно-национальной окраске миропонимания / В.Н. Телия // Этнопсихолінгвістическіе аспекти преподавания иностранных языков. – М., 1996. – С. 82-89.
172. Терепиций С.О. Стандартизація вищої освіти (спроба філософського аналізу) / С.О. Терепиций: монографія. – К: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 197 с.
173. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие)/ С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
174. Телетова С.Г. Педагогічний маркетинг у діяльності навчальних закладів / С.Г. Телетова, О.С. Телетов // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 3. – Т. 2. – С. 117-124.
175. Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу / О.Б. Ткаченко. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
176. Ужченко В.Д. Актуальні питання розвитку української мови : [посібник для магістрантів] / В.Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 146 с.
177. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: дис...д-ра філол. наук: 10.02.02 / Ужченко Віктор Дмитрович; Луганський педагогічний ін-т ім. Т.Г. Шевченка Східноукраїнського ун-ту. – Луганськ, 1994. – 453 с.
178. Україна ХХІ століття. Державна національна програма «Освіта». – К.: Райдуга, 1992. – 62 с.

179. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська акад.», 2005. – 399 с.
180. Успенский Б.А. Анатомия метафоры у Манделштама / Борис Александрович Успенский // Избр. труды. – Т. 2. Язык и культура. – М.: Гнозис, 1994. – 686 с.
181. Фролов И.Т. Философский словарь / И.Т. Фролов. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
182. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии / Ю. Хабермас // Логос. – 2003. – №4–5 (39). – С. 110–118.
183. Хайдеггер М. Искусство и пространство / Мартин Хайдеггер; [пер. с немецк. В Бибихин]. – // Самосознание европейской культуры ХХ века. – М.: Изд-во политич. лит-ры, 1991. – С. 95 – 102.
184. Хайдеггер М. Путь к Языку / Мартин Хайдеггер; [пер. с немецк. В Бибихин]. – // Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С. 259 – 272.
185. Хомич Е.В. Парадигма / Е.В. Хомич // Новейший философский словарь: 2-е изд-е, перераб. и доп. – Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. – 1280 с. – с. 731 - (Мир энциклопедий).
186. Чапленко В. Українська літературна мова її виникнення і розвиток (XVII ст. - 1917 р.) / В. Чапленко. – Нью-Йорк : Укр. техн. ін-т у Нью-Йорку, 1955. – 328 с.
187. Чередник Ю. Мовне планування як складова державної мовної політики: теоретико-методологічний аспект [Електронний ресурс] / Ю. Чередник. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dums/2010_1/10сумтма.pdf.
188. Чередниченко О. Мова і культура у контексті глобалізації / О. Чередниченко // Українознавство. – 2006. – №3. – С. 154-158.

189. Чередниченко О.П. Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць / О.П. Чередниченко. – К: Вид-во при КДУ., 1996. – 176 с.
190. Шевельов Ю.В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. / Ю.В. Шевельов – Чернівці: Рута, 1998. – 207 с.
191. Шляхова В. Українознавчі засади сучасної мовної освіти / В. Шляхова // Українознавство. – 2009. – №4. – С. 216-221.
192. Щуркова Н.Е. Прикладная педагогика воспитания / Н.Е. Щуркова – СПб.: Питер, 2005. – 366 с.
193. Яковлева О. Мовне середовище у контексті процесів трансформації та глобалізації / О. Яковлева // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – №5. – С. 161-172.
194. A view inside primary schools: a World Education Indicators (WEI) cross-national study / UNESCO Institute for Statistics ; Ed. by Y. Zhang [et al.]. - Montreal : UIS, 2008. - 290 p.
195. Education under attack, 2007 / UNESCO, Education Sector. - Reprinted with corrections and new design. - Paris : UNESCO, 2009. - 71 p.
196. Ely Christopher M. Tolerance of Ambiguity and Use of Second Language Strategies / Ely Christopher M. // Foreign Language Annals. - Volume 22, Issue 5, October 1989. - pages 437–445.
197. Johnson B. Educational research: quantitative and qualitative approaches / Burke Johnson, Larry Christensen. - Boston[etc.]: Allyn and Bacon, 2000. - XXI, 517 p.
198. Languages for work and life. Needs analysis, specification of objectives and evaluation strategies for vocationally oriented language learning in upper secondary, vocational education (15 to 20) and adult education [Text] : report of the Council of Europe Workshop 3A, Hotel Sonnenberg, Schotten

(Vigelsberg), 5-11 May 1991 / [comp.] G. Egloff, T. Fitzpatrick ; Council of Europe. - [s. l.] : [б.в.], 1991. - 105 p.

199. Learning to learn investigating learner strategies and learner autonomy: (Primary and secondary education /10-to 19/ and adult education) [Text] : report of workshop 2A, Uppsala, Sweden 10-15 December 1990 / ed. M. Biddle, P. Malmberg ; Council of Europe. - [s. l.] : [б.в.], 1990. – 140 p.

200. Russell Mona L. Creating the new Egyptian woman: consumerism, education, and national identity, 1863-1922 / Mona L. Russell. - New York : Palgrave Macmillan, 2004. - XII, 237 p.

201. Soloshenko, O. D. Modules on English lexicology (for independent work and distant learning) / O. D. Soloshenko, Y. A. Zavhorodniev, M. M. Latyk ; The Ivan Franko nat. univ. in Lviv. Foreign lang. fac. Dep. of Engl. philology. - L'viv: PAIS, 2010. - 247 p.

202. Strategies in Learning and Using a Second Language / Cohen Andrew D.- London and New York: Longman, 1998. - [Електронний режим]. - Режим дрступу: <http://www.tesl-ej.org/wordpress/issues/volume3/ej12/ej12r10/>

203. The Dakar Framework for Action / World Education Forum (2000, Dakar). - Paris: UNESCO, 2000. - 77 p.

204. The hidden crisis: armed conflict and education: EFA Global Monitoring Report, 2011 / EFA Global Monitoring Report team. - Paris: UNESCO, 2011. - 416 p.

205. Transforming education: the power of ICT policies. - Paris : UNESCO, 2011. - 237 p.

206. UNESCO. World Conference on Higher Education «Higher Education in the Twenty-first Century: Vision and Action» (1998 ; Paris). Thematic Debate: «Promoting a Culture of Peace» / prep L. E. Pettigrew ; International Association of University Presidents. - Paris: UNESCO, 1998. – 9 p.

207. Youth and skills: Putting education to work: EFA Global Monitoring Report, 2012 / EFA Global Monitoring Report team. - Paris : UNESCO, 2012. - 464 p.